

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE
PHILOSOPHICA ET HISTORICA 2/2011
STUDIA SOCIOLOGICA XVII

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE
PHILOSOPHICA ET HISTORICA 2/2011
STUDIA SOCIOLOGICA XVII

NEROVNOSTI A RIZIKA

Editor: doc. PhDr. Jiří Buriánek, CSc.

Recenzovali: doc. PhDr. Radomír Havlík, CSc.
PhDr. Kazimír Večerka, CSc.

OBSAH

Úvodem	7
Eva Mitchell, Esping-Andersenova teorie tří světů sociálního státu. Obsah a kritiky	9
Karel Černý, Sociální změna na blízkovýchodní způsob: Modernizace, nebo pozápadnění?	21
Petr Lupač, Postoje Čechů k etnickým minoritám a jejich právům: otázka etnické integrace jako problém etnické exkluzivity	53
Jan Sládek, Zuzana Poďaná, Češi a bydlení v roce 2007 v datech z výzkumu Eurequal	69
Eva Moravcová, Problematika part, gangů a delikventních uskupení mládeže. Otázka členství v gangu	85
Tatiana Iskanderova, Moderátorský televizní projev a jeho percepce mladým publikem	107

ÚVODEM

Řada Studia sociologica v průběhu několika posledních let nabízí mladým talentovaným badatelům příležitost publikovat výsledky své práce a chce tak činit i v budoucnu. Snaží se při tom prezentovat širší tematického záběru katedry, a proto zařazuje jak práce povahy teoretické, tak empirické výzkumné studie. Na editora čísla tak klade velký úkol tuto žánrovou a obsahovou pestrost nějak vhodně uvést. Není vždy snadné najít pro předkládané práce jakéhosi společného jmenovatele či úběžník dalšího směřování, platí to ostatně i o výzkumném záměru katedry (MSM 002162041), v jehož rámci většina studií vznikala.¹ Dílčí úkol nesl název „Aktéři, rizika a důvěra“ a zahrnoval několik proudů bádání. Významnou složku v něm tvořilo studium sociálních deviací, zejména v návaznosti na mezinárodní projekt self-reportového výzkumu delikvence mládeže ISRD-2. Výzkumný záměr ovšem vytvářel prostor i pro rozvíjení dalších témat: navázal také na mezinárodní projekt Eurequal (výzkum sociálních nerovností koordinovaný S. Whitefieldem z University Oxford) a umožňuje tak rozvíjet studium řady aktuálních otázek, jako jsou proměny bydlení anebo problematika národnostních menšin a vztahů k nim.

Předkládaný sborník nabízí jak přehledové studie k problematice sociální změny v islámském světě (K. Černý) či diferenciaci sociálního státu a přístupu k nerovnostem ve světovém kontextu (E. Mitchell), tak výsledky empirických studií v oblasti bydlení (J. Sládek, Z. Podaná) nebo postojů k menšinám (P. Lupač). Přechod k problematice delikvence zajišťuje článek E. Moravcové, který vychází z její bakalářské práce a který byl již prezentován i na zahraničních konferencích. Ukázky z prací nejmladší generace našich kolegů doplňuje metodologicky zajímavý text T. Iskanderové o výzkumu image televizních moderátorů.

Budeme samozřejmě rádi, pokud si čtenář z těchto témat vybere a pokud ho shromážděné texty zaujmou. Rozhodně jim nechybí pestrost či originalnost přístupů, a proto jsou nejen příslibem do budoucna, ale již dnes poměrně přesvědčivým dokladem vyzrálosti nové generace sociologů a socioložek.

Jiří Buriánek

¹ Definitivní podoba souboru textů vznikla již v rámci Programu rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově č. P07 *Psychosociální aspekty kvality lidského života*, podprogram *Psychologické a sociální aspekty utváření životních drah, životních stylů a kvality života – determinanty a perspektivy*.

ESPING-ANDERSENOVA TEORIE TŘÍ SVĚTŮ SOCIÁLNÍHO STÁTU. OBSAH A KRITIKY

EVA MITCHELL

Úvod

Jedněmi z nejpoužívanějších metod a nástrojů v sociálních vědách jsou typologizace a typologie. Nabízejí cestu, jak spojit propast mezi příliš redukcionistickými generalizacemi na jedné straně a mnohostí specifických sociálních jevů a procesů, jež je obtížné zobecnit do zákonů a pravidelností, na straně druhé. Již od dob Durkheimových se pomocí tvorby typů sociologie snaží postihnout obecné, aniž by přitom ignorovala zvláštní. Na poli klasické i moderní sociologie se setkáváme s množstvím synchronních i diachronních typologií zejména v teoriích vývoje společnosti a sociálního jednání, organizace státu, sociologie rodiny atd. Ať už mluvíme o typech konstruovaných nebo empirických, reálných nebo ideálních, největší výhodou jejich užití je možnost komparace a systematického uspořádání objektů usnadňující vysvětlení komplexní sociální reality.

Jednou z nejvíce citovaných typologií v oblasti teorie a výzkumu sociálních systémů je typologie tří světů sociálního státu dánského sociologa Gøsty Esping-Andersena. Jeho studie *The Three Worlds of Welfare Capitalism* z roku 1990 se bezesporu řadí k nejnvlivnějším pracím v oblasti komparativního výzkumu sociálních systémů posledních dvou desetiletí. Přestože Esping-Andersen nebyl prvním, kdo se pokusil o typologizaci sociálních států, a jeho teorie obsahuje mezery a nedostatky, které jsou blíže rozebrány dále v textu, jeho typologie je klasikou a výchozím bodem analýz mnoha autorů. Ani největší kritici jeho tezí nemohou její přínos ignorovat. Esping-Andersenova teorie je průlomová a neopomenutelná hned z několika hledisek. Zaprvé, autor jako jeden z prvních rozpracoval v teorii myšlenku, že režimy sociálního státu se liší ve svých sociálních a redistributivních dopadech. Zadruhé, zasadil sociální stát do širšího kontextu politické ekonomie a nabídl re-konceptualizaci základních charakteristik sociálního státu založenou na pojmech sociální právo, sociální stratifikace a vztah mezi veřejným a soukromým sektorem (public-private mix). Zatřetí, Esping-Andersen představil koncept sociálního státu, jehož podoby se liší podle toho, jak je zodpovědnost za zajišťování individuálního blaha rozdělena mezi rodinu, stát a trh. Dále také navrhl rozlišovat a hodnotit sociální státy na základě teoretických, kvalitativních kritérií, zatímco jiné typologie té doby obvykle vycházely pouze z kvantifikovatelných makrosociálních ukazatelů, jako je například objem státních výdajů na sociální politiku. Esping-Andersen poukazuje na to, že fungování sociálního státu, vyjádřitelné například mírou redistribuce příjmů, nezáleží tolik na samotné velikosti sociálního státu (výdajích), jako na institucionálním složení, designu sociálního systému (Esping-Andersen 1990, 1999). Ústředním pojmem teorie

je princip dekomodifikace jako sociálního práva a hlavním kritériem rozlišování typů sociálního státu je pak míra, do jaké stát umožňuje dekomodifikaci služeb a péče. Jinými slovy, vycházíme-li z teze, že třídní rozdělení kapitalistických společností je postaveno na pozici jednotlivce na trhu práce, sociální stát je pak podle autora tak efektivní (natolik neutralizuje třídní postavení), nakolik jednotlivce „dekomodifikuje“, tj. nakolik poskytuje jednotlivci životní standard nezávisle na jeho postavení na trhu práce (Esping-Andersen 1990: 21–22). Různá míra dekomodifikace má pak za následek různý typ stratifikace společnosti. A konečně snad nejvýznamnějším přínosem je, že Esping-Andersen představil režimy sociálního státu jako mechanismy stratifikace samy o sobě.

Následující stránky nastiňují základní principy Esping-Andersenovy teorie welfare režimů, představují její kritiky z pozic metodologických i teoretických a mapují další vývoj této teorie v reakci na uvedené kritiky.

Podstata Esping-Andersenovy teorie

Typem sociálního státu, neboli welfare režimem,¹ Esping-Andersen rozumí „*institucionální ustanovení a pravidla, která řídí a ovlivňují rozhodování v oblasti sociální politiky, sociální výdaje, definici (sociálních) problémů a dokonce i strukturu nabídky a poptávky obyvatel po sociálním blahobytu*“ (Esping-Andersen 1990: 80). Existence různých welfare režimů je podle autora výsledkem faktu, že „*sociální programy, reformy, sociální diskurs a rozhodovací procesy se odvíjí v rámci historické institucionalizace, která se v jednotlivých zemích liší*“² (Esping-Andersen 1990: 80). Charakteristiky každého welfare režimu jsou determinovány interakcí tří faktorů: povahy mobilizace tříd (zejména dělnické třídy), struktur třídně-politické akce a historického dědictví způsobu institucionalizace režimu (Esping-Andersen 1990: 29). Na základě uspořádání vztahu mezi státem, trhem a rodinou dělí Esping-Andersen welfare režimy na tři typy. Při tvorbě typologie autor použil celou řadu indikátorů vztahujících se jak k institucionálnímu složení, tak k výsledkům intervence sociálních systémů. Nejdůležitější kategorizující kritérium je založené na míře, do jaké stát snižuje závislost občana na trhu práce, tj. míře, do jaké stát garantuje právo občana neúčastnit se trhu práce, aniž by to vážně ohrozilo jeho životy.

Při konstrukci typologie vycházel Esping-Andersen z odpovědí na následující tři základní otázky:

1. Do jaké míry jsou služby a státní podpora dostupné pro občany bez nutnosti testování potřebnosti, placení pojištění nebo předkládání dokumentace o zaměstnání. Jinými slovy, do jaké míry je sociální služba *sociálním právem*, do jaké míry má člověk zajištěn životní standard nezávisle na své pozici na trhu práce.

2. Do jaké míry přispívá systém zdanění a podpory k nerovnostem ve společnosti, k uchování existující sociální stratifikace či k redistribuci zboží a služeb směřující k rovnosti. Tj. jaký systém stratifikace je sociálním systémem nastolován; jak široká či úzká je solidarita ve společnosti; zda mají občané rovná sociální práva nezávisle na svém sociálním statusu.

¹ V české literatuře se hovoří o typu sociálního státu, welfare režimu nebo typu státu blahobytu. Všechny tyto pojmy jsou v textu používány jako synonyma.

² Vlastní překlad.

3. Do jaké míry závisí výše a vyplácení důchodu na státu či na zaměstnavatelích či na tržním systému. Které služby a v jakém poměru jsou v rámci sociálního systému poskytovány státem a trhem. Jinak řečeno, do jaké míry jsou ve společnosti uspokojovány sociální potřeby obyvatel skrze státní sociální politiku nezávisle na aktivitě trhu či rodiny.

První okruh otázek určuje míru **dekomodifikace**, druhý pak typ **stratifikace**. Posledním určujícím kritériem je **vztah mezi státem a trhem** (strukturální nexus), který poskytuje strukturální kontext pro dekomodifikaci a stratifikaci v sociálním státě (Esping-Andersen 1990: 80).

Dimenze dekomodifikace, stratifikace a strukturálního nexu jsou základními pilíři Esping-Andersenovy teorie. Dekomodifikaci měří Esping-Andersen indikátory poměrů náhrady a podmínek vyplácení výsluhové penze, nemocenských dávek a dávek v nezaměstnanosti. Tyto indikátory poté agreguje do kompozitního skóre, na jehož základě identifikuje tři typy sociálního státu. *Skandinávské* země dosahují nejvyššího skóre, *anglosaské* nejnižšího a *kontinentální* státy se pohybují někde mezi těmito dvěma extrémy.

Stratifikaci měří autor pomocí indikátorů korporativismu, etatismu, univerzalizmu, požadavků na testování příjmů, výše soukromých výdajů na zdravotní péči a rovnosti přístupu k sociálním dávkám. Výsledkem jsou opět tři režimy odlišené na základě konzervativních, liberálních a socialistických atributů (Esping-Andersen 1990: 74). Esping-Andersen je jedním z mála autorů, kteří se problematiky vztahu mezi sociální politikou a sociální stratifikací dotkli. Jak již bylo předesláno, sociální stát není podle Esping-Andersena jen mechanismem, který intervenuje do struktury nerovností, popř. ji koriguje, ale „*sám o sobě je už jistým systémem rozvrstvením*“ (cit. dle Večerník 1999: 40). Autor ukazuje, jak se různé režimy sociálního státu utvářely a rozvíjely a jak byly podporovány různými společenskými třídami. *Sociálnědemokratický* systém prosazuje rovnost statusu a zároveň slouží středním vrstvám tím, že jim poskytuje sociální zabezpečení. *Liberální* stát se orientuje na podporu individualismu, omezuje zásahy státní sociální politiky a v podstatě rozděluje obyvatelstvo na většinu opírající se o pojištění a menšinu odkázanou na stát a sociální podporu. *Konzervativní* stát v reakci na individualizaci zapříčiněnou trhem a průmyslem je zaměřen na uchování statusových rozdílů (Večerník 1999: 40).

Třetím pilířem Esping-Andersenovy teorie je poměr mezi soukromě a veřejně poskytovanými službami, vztah mezi státem a trhem. Na základě poměru mezi soukromými a státními příspěvky do penzijního systému rozlišuje Esping-Andersen tři penzijní režimy: *univerzalistický* (dominance státních penzí; právo na dávky je dáno občanstvím, nezávisle na statusu či pozici na trhu), *reziduální* (hlavní roli hraje trh; státní sociální zabezpečení je marginalizováno) a *korporativní* (status je hlavním prvkem struktury penzijního systému; sociální zabezpečení se odvíjí od zaměstnaneckého statusu; obsahuje výhody pro státní zaměstnance) (Esping-Andersen 1990: 86).

Pozice jednotlivých zemí v každé z dimenzí určuje výslednou příslušnost země do jednoho ze tří Esping-Andersenových typů welfare režimu: *sociálnědemokratického*, *liberálního* nebo *konzervativního*. Hlavní charakteristiky každého z nich spolu s typickým představitelem shrnuje tabulka 1.

Tabulka 1: Charakteristiky welfare režimů

	Liberální	Sociálnědemokratický	Konzervativní
Role			
rodiny	okrajová	okrajová	centrální
trhu	centrální	okrajová	okrajová
státu	okrajová	centrální	střední/podpurná
Charakteristiky sociálního státu			
převládající model solidarity	individuální	univerzální	korporativismus, etatistický
kritérium k obdržení dávek	potřeba	občanství	status
hlavní zdroj solidarity	trh	stát	rodina
stupeň dekomodifikace	nejnižší	nejvyšší	vysoký (pro živitele rodiny)
Typický představitel	USA	Švédsko	Německo

Zdroj: Esping-Andersen 1990, 1999

Welfare režimy lze podle autora identifikovat jak na základě znalosti všech tří charakteristik, tak i na základě znalosti jedné každé z nich. Stačí nám tedy teoreticky pouze jeden z indikátorů, abychom mohli zařadit státní sociální systém do určitého welfare režimu (Esping-Andersen 1990: 88). Poměr mezi soukromým a veřejným, stratifikační efekty a míra dekomodifikace jsou v každém welfare režimu silně korelovány. Teoreticky tedy nezáleží na tom, odkud při identifikaci welfare režimu výzkumník začne.³

Kritiky a reakce

Esping-Andersenova typologie byla řadou autorů přejímána, adaptována (Bambra 2005, 2006; Gauthier 2002; Korpi 1999) a zároveň také nesčetněkrát kritizována (Arts, Gelissen 2002; Bonoli 1997; Ferrera 1996; Kasza 2002; Lewis 1992; Sainsbury 1996). Absence reflexe rozdílů ve způsobu, kterým sociální státy ovlivňují genderové vztahy ve společnosti, si vysloužila kritiku zejména z feministických pozic. Původní Esping-Andersenova typologie z roku 1990 totiž nebyla vytvořena s ohledem na rodinnou politiku a nebere v úvahu přístup státu k matkám (a ženám obecně) jako k zaměstnancům. Některé **genderové kritiky** zpochybňovaly rozdělení na pouhé tři druhy režimů vzhledem ke komplexitě a variabilitě postavení ženy v sociálním státu (Lewis 1997). Jiné poukazyvaly na to, že Esping-Andersenova typologie je postavena na kritériích, která opomíjejí gender jako takový, a volaly po definici zcela nových kritérií, která by zahrnovala i Esping-Andersenovu třídní dimenzi (Lewis 1992; Sainsbury 1996; Hobson 1994). Další, méně radikální, skupina kritik přijala Esping-Andersenovu typologii jako uspo-

³ Nicméně někteří autoři poukázali na to, že Esping-Andersenova analýza závisí do značné míry na autorově úsudku (Shalev dle Powell, Barrientos 2004). Výsledkem je, že analýzy komponent welfare režimů, provedené později jinými badateli, vyústily ve velmi rozdílné obsazené klastry států.

kojující za předpokladu, že se stávající dimenze „zgenderují“ a přidá se několik dalších „genderově senzitivních“ dimenzí (Orloff 1993; O'Connor 1993). Esping-Andersen totiž ve své typologii implikuje, že občané, jichž se týká, jsou muži participující na trhu práce a zcela opomíjí neplacenou práci žen v domácnosti. Logika jeho teorie předpokládá komodifikaci občana, tj. participaci občana na trhu práce. Jinak by tento občan nemohl být „dekomodifikován“. Neplacená práce v domácnosti není definována jako komodifikovaná, a tudíž ji ani nelze dekomodifikovat. Takto stanovená dekomodifikační kritéria však nejsou relevantní pro hodnocení rodinné politiky. Jak poukazují někteří autoři, matky by častokrát více profitovaly, kdyby měly práva, která je komodifikují, spíše než dekomodifikují, resp. která jim umožňují svobodně volit, zda jít či nejit pracovat.⁴ Lewis (1992) a další proto navrhli, aby rozdělení placené a neplacené práce v domácnosti bylo definováno na základě jiných kritérií, totiž na základě kontinua, na jehož jednom konci stojí „male breadwinner model“ (muž jako hlavní živitel rodiny) a na druhém „dual earner model“ (oba partneři pracují). „Dual-earner“ model je pak pokládán za nejvyšší stupeň genderové rovnosti.

Esping-Andersen zareagoval na tyto kritiky ve svých pozdějších pracích (Esping-Andersen 1999, 2002), kde věnoval rodinné politice, roli žen ve společnosti a dopadům změn rodinných struktur na životní šance jednotlivců (zvláště žen) větší prostor. Svoji typologii obohatil o koncept **defamilializace**, který obsahoval to, co autor pokládal za genderově relevantní charakteristiku režimů sociálního státu. Defamilializace je podle Esping-Andersena (1999: 51) indikátorem toho, do jaké míry přebírá stát či trh od rodiny zodpovědnost za domácí práce a péči o rodinné příslušníky, a měří ji čtyřmi indikátory:

1. státními výdaji na služby pro rodiny jako podílem z HDP,
2. hodnotou finančních příspěvků a úlev na daních pro rodiny s dětmi,
3. existencí a mírou dostupnosti služeb péče o děti a
4. existencí a mírou dostupnosti domácí péče o seniory.

S pomocí těchto indikátorů vytvořil Esping-Andersen tři typy státních rodinných politik, veskrze shodných s těmi typy režimů sociálního státu, které publikoval v roce 1990. Sociálnědemokratické státy podle Esping-Andersena vykazují vysoký stupeň defamilializace, zatímco u konzervativního a především liberálního typu státu je tomu naopak.

Koncept defamilializace nebyl jediným Esping-Andersenovým názorovým posunem mezi lety 1990 a 1999. Snad ještě zásadnější z hlediska teorie welfare režimů byl nový, silný důraz na roli sociálních rizik a tzv. welfare mix (koncept rozšiřující úzké vymezení pojmu *public-private mix*, tj. poměru mezi soukromým a veřejným poskytováním služeb). Pojmy sociální riziko a management sociálních rizik se ve studii z roku 1990 vůbec neobjevují, v jeho pozdějších textech však již hrají ústřední roli. V knize *Social Foundations of Postindustrial Economies* (1999) rozšiřuje Esping-Andersen charakteristiku tří typů sociálního státu mimo jiné právě o to, jak nakládají se sociálními riziky, jakou institucionální síť poskytují a jak artikulují své sociální programy. *Liberální režim* je charakterizován úzkou specifikací sociálních rizik a omezením role státu v poskytování sociálního blahobytu ve prospěch trhu. Sociální rizika jsou vnímána jako selhání

⁴ Kilkey (2000) používá výraz „genuine“ choice, tedy „opravdová, svobodná“ volba, ve smyslu toho, že děti těchto matek nebudou vystaveny riziku chudoby, ať už se matky rozhodnou jakkoli.

fungování trhu a sociální programy jsou odůvodnitelné jen za předpokladu, že jsou cíleny na specifická selhání trhu. Dávky a služby zajišťované státem jsou omezeny na eliminaci závažných sociálních rizik a poskytovány ve formě sociální podpory. Liberální režimy jsou založené na premise, že ekonomický vývoj pozitivně působí na trh, a tudíž redukuje pravděpodobnost selhání trhu a nutnost státních zásahů. Institucí zodpovědnou za eliminaci sociálních rizik v *konzervativním režimu* je rodina. Stát a trh jsou navrženy tak, aby intervenovaly, pokud rodina selže. Sociální stratifikace v tomto režimu je založena na pohlaví a povolání (occupational status) a je úzce spojena s ochranou v nezaměstnanosti. V *sociálnědemokratickém režimu* jsou sociální rizika definována velmi široce. Lidská a sociální práva jsou středobodem a je kladen velký důraz na aktivizační politiku a maximalizaci zaměstnanosti. Za poskytování sociálního blahobytu je zodpovědný stát a přístup k sociálním dávkám a službám je univerzální a rovný.

Sociální stát, rodina a trh jsou podle Esping-Andersena hlavními zdroji managementu sociálních rizik. Doslova říká, že způsob, jakým jsou rozložena sociální rizika, v podstatě ve výsledku determinuje typ welfare režimu (Esping-Andersen 1999: 33). Nicméně přestože welfare mix se stal ústředním motivem teorie po konceptuální stránce, empirické rozdělení welfare režimů zůstalo založené především na dimenzi sociálního práva vyjádřeného mírou dekomodifikace a později defamilializace. Oba tyto indikátory jsou jednodimenzionální a ani jeden z nich dostatečně neodráží nově definovanou ústřední pozici konceptu *welfare mix*⁵ (Powell, Barrientos 2004: 86).

Kromě zanedbání genderu, přicházela silná kritika od skupiny autorů, kteří poukazovali na to, že **počet tří typů sociálního státu není dostatečný**, neodpovídá variabilitě sociálních systémů pozorovaných ve vyspělých kapitalistických státech. Tito autoři doplnili Esping-Andersenovu typologii o čtvrtý model nebo navrhli reklasifikaci některých států do dalšího typu, odlišného od existujících tří. Zatímco Esping-Andersen pokládá welfare režimy fungující v zemích jižní Evropy za pouhou variantu liberálního sociálního státu, Bonoli (1997) a Ferrera (1996) oponují a propagují existenci čtvrtého, samostatného „latinského“ či „jihoevropského“ typu. Středomořské státy se od liberálních odlišují podle nich tím, že zaostávají ve všech charakteristikách sociálního státu. Na rozdíl od liberálního typu welfare režimu se spoléhají daleko více na tradiční instituce, jako je rodina a církev, než na trh. Systém sociální ochrany je zde vysoce fragmentarizovaný, některé sociální dávky jsou navzdory absenci instituce životního minima štedré (výsluhové penze, zdravotní služby dostupné pro každého na základě občanství) a v přístupu k sociálním dávkám hraje velkou roli klientelismus. Rodinné povinnosti a zaměstnání jsou v jihoevropských státech spíše v opozici, než že by se stát snažil o jejich soulad.

Podobně Jones (1993), Kwon (1997), Castles a Mitchell (1991) vyzdvihují odlišnosti Japonska, resp. Austrálie a Nového Zélandu jako specifických welfare režimů, nikoli jen odnoží liberálního sociálního státu. Tito autoři tvrdí, že např. sociální systém Austrálie na rozdíl od klasických představitelů liberálního welfare režimu obsahuje vysoce sociální prvky. Centralizované vyjednávání o mzdách se podobá švédskému systému. Dávky jsou sice testované, ale podmínky jsou nastaveny tak, že na ně má nárok velká část populace. Stát garantuje příjem skrze regulaci trhu. Dávky jsou cílené, ne však tak nízké a nedo-

⁵ Termín welfare mix v podstatě znamená specifickou kombinaci institucí sociálního státu a sociálních programů zajišťujících sociální blahobyt v zemi.

stupně jako například (tehdy) v USA. Castles a Mitchell (1991) reklasifikovali na základě údajů o státních výdajích na sociální zabezpečení a univerzálnosti dávek stejný vzorek 18 zemí OECD, jaký použil i Esping-Andersen, a přišli se čtvrtým, „radikálním“ typem sociálního státu tvořeným Austrálií, Novým Zélandem a Velkou Británií. V této skupině zemí je podle autorů snižování chudoby a nerovnosti v příjmech dosahováno pomocí redistributivních nástrojů spíše než vysokými státními výdaji.

Knijn (1991, podle Meulders, O'Dorchai 2008) oponuje původní Esping-Andersenově klasifikaci Nizozemska jako představitele sociálnědemokratického typu a sama ho řadí do klastru konzervativního. Poukazuje na to, že stejně jako v Německu, také v Nizozemí neexistuje rovný přístup na pracovní trh a nabídka služeb poskytovaných státem a trhem je velmi nízká. Ve své práci z roku 1999 už Esping-Andersen klasifikuje Nizozemí do konzervativního klastru.

Tyto kritiky se dnes dají rozšířit i na **opomíjení jiných modelů než jen těch, které existují ve vyspělých „západních“ státech**. Esping-Andersen do své typologie nezahrnul ani jednu ze zemí bývalého východního bloku, které nyní také patří mezi vyspělé evropské demokracie a přesto je nelze s úspěšností do této typologie zařadit. Ve svých novějších publikacích (např. *Welfare States in Transition* z roku 1996) autor vyslovuje domněnku, že se tyto státy zařadí do jím vymezených tří typů welfare režimů, zatím tomu ale mnoho nenasvědčuje.

V knize *Social Foundations of Postindustrial Economies* z roku 1999 zareagoval Esping-Andersen zohledněním genderové kritiky ústícím do nového konceptu defamilializace a zároveň reflexí výše zmíněných připomínek ohledně specifčnosti sociálních systémů určitých zemí. Uznal, že středomořský model sociálního státu se odlišuje centrální rolí rodiny a vysokou mírou familialismu. Nicméně zůstal skeptický k tomu, zda tato odlišnost zakládá dostatečný důvod pro vytvoření čtvrtého, samostatného, jihoevropského typu welfare režimu. Koneckonců, i režimy některých konzervativních států (jmenovitě Belgie, Německa a Nizozemí) jsou v určitém směru velmi familialistické. V zásadě si tedy Esping-Andersen stojí za svou původní trojitou typologií, zároveň však uznává, že poskytování služeb péče se v rámci jednotlivých režimů liší (Edwards 2003: 7).

Další, asi nejostřejší, kritika zazněla od autorů, kteří **zpochybňují samotný pokus o identifikaci welfare režimů**. Nejhlasilivějším oponentem je v tomto směru G. J. Kasza (2002). Argumentuje tím, že vzhledem k tomu, že (a) povaha sociálních politik je kumulativní, (b) každou z oblastí sociální politiky ovlivňují jiné historické zkušenosti, (c) v sociální politice hraje roli několik (ne jen jeden) aktérů, (d) proces vytváření sociálních politik v sobě obsahuje mnoho variací a (e) sociální politiky jsou často inspirovány zahraničními modely, většina zemí praktikuje roztříštěný balík sociálních politik, který nelze jednoznačně klasifikovat. Každá státní sociální politika obsahuje mnoho jednotlivých sociálních programů: bytovou politiku, zdravotní politiku, penzijní systém, politiku zaměstnanosti apod. Tím, že je sociální systém výsledkem práce několika vlád a politických systémů, které odráží různé historické okolnosti a inspirace, jen těžko bude tento systém reprezentovat nějakou určitou, konkrétní ideologii (Kasza 2002: 273). Navíc, každý sociální systém je výsledkem mnoha historických vlivů. Pravděpodobnost, že vytvoří nějaký koherentní „welfare režim“, je proto malá a snižuje se s tím, jak sociální politiky dále stárnou a jsou doplňovány o další opatření (Kasza 2002: 277). Navíc, jednotlivé části sociálního systému se liší; jsou ovlivňovány různými aktéry. Dopady jejich fungování a jejich

charakteristiky nejsou tedy jednotné. A konečně, nemožnost klasifikovat sociální systém pod nějakou konkrétní nálepkou je důsledkem odlišných formálních procedur působících v jednotlivých oblastech sociální politiky a difuze inspirací a myšlenek mezi jednotlivými národními státy (Kasza 2002: 280).

V oblasti teorie bývá Esping-Andersenova typologie kritizována také za **přílišnou orientaci na švédský a obecně skandinávský model sociálního státu**, jehož standardy byly brány jako měřítko úspěšnosti všech ostatních sociálních modelů (Abrahamson, Wehner 2006: 154). Postavení sociálnědemokratického typu jako nejideálnějšího, protože umožňuje největší dekomodifikaci, je přitom přinejmenším diskutabilní. Sociálnědemokratický model sociálního státu totiž v podstatě funguje jen za předpokladu, že téměř každý občan participuje aktivně na trhu práce. V marxistickém slova smyslu tedy komodifikuje daleko více než ostatní dva modely. Když Esping-Andersen říká, že v tomto modelu sociálního státu znamená *právo* na práci i právo na sociální ochranu (Esping-Andersen 1990: 28), slovo právo by se spíše chtělo nahradit slovem *povinnost*. S tím souvisí i otázka, kterou se autor nezabývá, totiž zda je v sociálnědemokratickém modelu s jeho vysokou solidaritou a univerzalizmem standardů životní úrovně střední třídy kontinuální mobilizace většiny udržitelná.

Sympatie se sociálnědemokratickým modelem jsou patrné i v metodologické části studie, kde autor seřazuje a hodnotí země na základě kompozitního skóre složeného z vážených hodnot dekomodifikačního potenciálu výsluhových penzí, dávek v nezaměstnanosti a nemocenských dávek. Švédsko figuruje poněkud překvapivě na špičce žebříčku, přestože v žebříčku samotných dávek v nezaměstnanosti figuruje až na jedenáctém místě z osmnácti. Přestože je tato část studie jinak velmi propracovaná a inspirativní, je zřejmé, že váhy jsou nastaveny velmi subjektivně, a tedy i celkové pořadí zemí je nezbytně ovlivněno osobou výzkumníka. Proto také autoři, kteří použili shodný vzorek zemí i shodnou metodu (shlukovou analýzu), většinou došli k poněkud odlišným závěrům. Potvrdili sice existenci několika modelů sociálního státu, ale prokázali vyšší počet klastrů (Bambra 2005). Zejména skupiny států klasifikované Esping-Andersenem jako liberální a konzervativní se ukázaly jako nesourodé.

Někteří autoři dále poukázali na to, že Esping-Andersenova teorie je příliš statická, resp. že dostatečně nevysvětluje změny probíhající v jednotlivých welfare režimech (Bannink, Hoogenboom 2007; Hudson, Kühner 2009), a také na to, že autor nerozlišuje v teoretické části zabývající se stratifikací mezi nerovností statusovou a nerovností příjmovou (Bannink, Hoogenboom 2007). Pokud by tak učinil, mohl by dojít k závěru, že liberální a sociálnědemokratický model sociálního státu si jsou v otázce stratifikace podobné. Na rozdíl od konzervativního modelu, kde je společnost stratifikována na základě ekonomického statusu, v liberálním i sociálnědemokratickém režimu mají na dávky nárok všichni občané. Rozdíl mezi těmito dvěma modely je pouze v tom, že podmínky pro vyplácení dávek jsou v liberálním režimu přísnější než v sociálnědemokratickém. Zatímco konzervativní režim tedy stratifikuje a priori, ostatní dva modely stratifikují a posteriori a nepřihlíží v nároku na sociální ochranu k sociálnímu statusu.

V obecnější rovině byla Esping-Andersenova teorie pranýřována za to, že jako každá typologie založená na ideálnětypických představitelích neodpovídá realitě a **má jen malou teoretickou a empirickou hodnotu**. Nicméně jak Arts a Gelissen (2001, 2002) ukázali ve svých statích, ideální typy vytvořené Esping-Andersenem nejsou cílem samy

o sobě. Byly vytvořeny proto, aby reprezentovaly realitu, již nebylo možno ještě popsat pomocí zákonů, vzhledem k tomu, že makrosociální komparace sociálního státu byla v době vzniku typologie teprve ve stádiu zrodu. Komparativní výzkum postrádal teorii, o kterou by se opřel, a Esping-Andersen takovou teorii vytvořil.

* * *

Přese všechnu kritiku zůstává Esping-Andersenova teorie welfare režimů výchozím bodem mnoha výzkumů sociálního státu. Dnes jsou nejčastěji rozlišovány následující čtyři typy sociálního státu: liberální, konzervativní, sociálnědemokratický a jihoevropský. Nově někteří autoři hovoří také o postsocialistickém typu sociálního státu (např. Matějková, Palonciová 2004).

V **liberálním** typu sociálního státu jsou potřeby jeho obyvatel uspokojovány především prostřednictvím rodiny a trhu. Státní intervence do sociální oblasti jsou minimální a přicházejí na řadu až v momentě, kdy rodina a trh selhávají. Úroveň sociálních dávek je zaměřena pouze na základní existenční pokrytí potřeb, rodina je podporována převážně daňovými úlevami. Sociální dávky jsou poskytovány převážně na základě testování majetkových poměrů a jsou zaměřeny na klienty s nízkými příjmy. Sociální systém nechává prostor trhu, zejména v oblasti služeb péče o děti. Výsledkem takového postupu je minimalizace dekomodifikačního efektu a relativní rovnost v nízké státní podpoře v opozici k tržně diferenciovanému blahobytu prosperující většiny. Nejtypičtějšími představiteli tohoto modelu jsou USA, Kanada a Austrálie, v Evropě pak Velká Británie⁶ (Večeřa 1996: 65).

V **korporativistickém (konzervativním, bismarckovském)** typu sociálního státu je stát připraven nahradit trh coby zdroj sociálního zabezpečení. Je kladen důraz na zachování statusových rozdílů a redistributivní působení je proto zanedbatelné. Systém se zaměřuje především na ochranu osob, které nejsou zaměstnány z důvodu zdravotního postižení, ztráty pracovního místa, odchodu do důchodu apod. Sociální dávky jsou závislé na době pojištění a výši odváděného pojištění. V tomto systému je podporována tradiční dělba rolí muže a ženy, kdy je žena ekonomicky závislá na muži, živiteli rodiny. Ženy mají pečovat o děti a domácnost, pracovat na zkrácený úvazek. Malá státní podpora možnosti skloubit zaměstnání a rodinu má vliv na rodinné plány mladých lidí. Tento typ zastupují státy, jako jsou Rakousko, Německo, Francie a Nizozemí. Francie se však svými pronatalitními opatřeními od klasických konzervativních zemí liší.

Sociálnědemokratický typ vychází ze zásad univerzalizmu a dekomodifikace sociálních práv, která rozšiřuje i na střední třídy. Je zde usilováno o rovnost minimálních potřeb. Jeden univerzální systém zahrnuje všechny vrstvy a třídy, ale dávky jsou odstupňovány podle obvyklých výdělků. Sociální zajištění je financováno především z daní. Na tomto typu sociálního státu jsou všichni závislí a všichni se podle předpokladu budou cítit zavázáni na něj přispívat. Emancipační politika státu se vztahuje i na trh a tradiční rodinu. Tento režim je založený na vysokém zdanění populace, aktivní politice zaměstnanosti, vysoké participaci žen na trhu práce a štedré sociální politice. Zatímco v liberálním režimu se o skloubení pracovní a rodinné sféry stará trh, zde je to stát. Nejjednoznačnějšími státy spadajícími do tohoto typu jsou Švédsko a Norsko.

⁶ Nutno podotknout, že v sociální politice Velké Británie se v posledních letech mnoho změnilo, především co se týče opatření zaměřených na rodinu.

Konečně typ **prorodinně orientovaný (latinský)** se vyskytuje v Itálii či Španělsku. Svým nevměšováním je podobný režimu liberálnímu, na rozdíl od něho se však spoléhá na pomoc rodiny v ochraně svých členů proti ekonomickým a sociálním rizikům. Tím je také možné do jisté míry vysvětlit pozdější odchod mladých lidí z domácnosti rodičů. Ekonomická aktivita žen v těchto zemích je velice nízká, konflikt rodiny a zaměstnání je zde výrazný a napomáhá u mladých žen k odkladu či odmítnutí založení vlastní rodiny.

Závěr

Snaha vytvářet typologie sociálních států se musí vyrovnávat s mnoha úskalími. Jestliže typologie přihlíží k velkému množství faktorů, které modelují vývoj a podobu sociálních států, pak se stávají příliš rozvětvenými a specifická jednotlivých typů se v nich rozplývá. Dokonalá typologie v tomto smyslu by musela nakonec obsahovat tolik typů, kolik je zemí. Jestliže se naopak typologie snaží představit co nejčistší typy, může tak učinit jen za cenu velkých zjednodušení a značné schematičnosti. Tento druhý postup, jemuž je typologie Esping-Andersena bližší, má význam, pokud se autor snaží vystihnout některý z trendů, který je pro zkoumaný jev a jeho budoucí vývoj podstatný. Esping-Andersen se ve své teorii nevyhнул některým metodologickým problémům spojeným s konstrukcí typů. Data, která jsou podkladem jeho typologie, někdy až příliš hladce zapadají do teorie existence právě tří typů sociálního státu. Patrná je také určitá hypertrofizace diskontinuity, statičnost analýzy a podcenění diferenciací uvnitř typu. V teorii se autor ani nesnaží zakrýt upřednostňování sociálnědemokratického typu sociálního státu jako nejvhodnějšího uspořádání vztahů mezi státem, trhem a rodinou a často nepřihlíží k alternativním vysvětlením nabízeným daty. V té části teorie, kde autor tvrdí, že každý ze tří welfare režimů je spjatý s určitým „režimem trhu práce“, dokládá tuto svou tezi na třech vybraných reprezentantech: USA, Německu a Švédsku. Opět by se zde dalo diskutovat o výběru reprezentativních zemí, použité metodologii a hypotéze samotné. Přes všechny nedostatky představuje však Esping-Andersenova teorie welfare režimů neoddiskutovatelně inspirativní a ve své době novátorský přístup v oblasti teorie a výzkumu sociálního státu. I v dnešní době zůstává stále cenným východiskem pro další komparativní výzkumy vývoje, fungování a dopadů sociálních systémů a mnoha badatelům poskytuje příhodný rámec pro analýzu dynamiky režimů sociálních států.

LITERATURA

- Abrahamson, P., Wehner, C. 2006. „Family and/or Work in Europe?“ *Journal of Comparative Family Studies* 37 (2): 153–171.
- Arts, W., Gelissen, J. 2001. „Welfare State, Solidarity and Justice Principles: Does the Type Really Matter?“ *Acta Sociologica* 44 (4): 283–300.
- Arts, W., Gellissen, J. 2002. „Three Worlds of Welfare Capitalism or More? A State-of-the-art Report.“ *Journal of European Social Policy* 12 (2): 137–158.
- Bambra, C. 2005. „Cash Versus Services: ‘Worlds of Welfare’ and the Decommodification of Cash Benefits and Welfare Services.“ *Journal of Social Policy* 34 (2): 195–213.
- Bambra, C. 2006. „Decommodification and the Worlds of Welfare Revisited.“ *Journal of European Social Policy* 16 (1): 73–80.

- Bannink, D., Hoogenboom, M. 2007. „Hidden Change: Disaggregation of Welfare State Regimes for Greater Insight into Welfare State Change.“ *Journal of European Social Policy* 17 (1): 19–32.
- Bonoli, G. 1997. „Classifying Welfare States: a Two-Dimensional Approach.“ *Journal of Social Policy* 26 (3): 351–372.
- Castles, F. G., Mitchell, D. 1991. *Three Worlds of Welfare Capitalism or Four?* Canberra: Graduate Program in Public Policy.
- Edwards, E. 2003. „Revisiting Esping-Andersen's 'Three Worlds' Using Cluster Analysis.“ Paper prepared for delivery at the annual meeting of the American Political Science Association, Philadelphia, PA, August 27–31, 2003.
- Esping-Andersen, G. 1990. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton: Princeton University Press.
- Esping-Andersen, G. 1996. „Welfare States without Work: the Impasse of Labour Shedding and Familialism in Continental European Social Policy.“ Pp. 66–87 in G. Esping-Andersen (ed.). *Welfare States in Transition*. London: Sage Publications.
- Esping-Andersen, G. 1999. *Social Foundations of Postindustrial Economies*. New York: Oxford University Press.
- Esping-Andersen, G. 2002. *Why We Need a New Welfare State*. New York: Oxford University Press.
- Ferrera, M. 1996. „The 'Southern' Model of Welfare in Social Europe.“ *Journal of European Social Policy* 6 (1): 17–37.
- Gauthier, A. H. 2002. „Family Policies in Industrialized Countries: Is There Convergence?“ *Population* 57 (3): 447–474.
- Hobson, B. 1994. „Solo Mothers, Social Policy Regimes, and the Logics of Gender.“ Pp. 170–187 in D. Sainsbury (ed.). *Gendering Welfare States*. London: Sage Publications.
- Hudson, J., Kühner, S. 2009. „Towards Productive Welfare? A Comparative Analysis of 23 OECD Countries.“ *Journal of European Social Policy* 19 (1): 34–46.
- Jones, C. 1993. „The Pacific Challenge.“ Pp. 184–195 in C. Jones (ed.). *New Perspectives on the Welfare State in Europe*. London: Routledge.
- Kasza, G. J. 2002. „The Illusion of Welfare 'Regimes'.“ *Journal of Social Policy* 31 (2): 271–287.
- Kilkey, M. 2000. *Lone Mothers Between Paid Work and Care: The Policy Regime in Twenty Countries*. Aldershot: Ashgate.
- Korpi, W. 1999. „Gender, Class and Patterns of Inequalities in Different Types of Welfare States.“ Paper presented at the Conference of RC 19 of the International Sociological Conference in Prague 1999.
- Kwon, H.-J. 1997. „Beyond European Welfare Regimes: Comparative Perspectives on East Asian Welfare Systems.“ *Journal of Social Policy* 26 (4): 467–484.
- Lewis, J. 1992. „Gender and the Development of Welfare Regimes.“ *Journal of European Social Policy* 2 (3): 159–173.
- Lewis, J. 1997. „Gender and Welfare Regimes: Further Thoughts.“ *Social Politics* 4 (2): 160–177.
- Matějčková, B. Palonciová, J. 2004. *Rodinná politika ve vybraných evropských zemích II*. Praha: VÚPSV.
- Meulders, D., O'Dorchaí, S. 2008. „The Position of Mothers in a Comparative Welfare State Perspective.“ Pp. 3–24 in D. del Boca, C. Wetzels. *Social Policies, Labour Markets and Motherhood: A Comparative Analysis of European Countries*. Cambridge: Cambridge University Press.
- O'Connor, J. 1993. „Gender, Class and Citizenship in the Comparative Analysis of Welfare States: Theoretical and Methodological Issues.“ *British Journal of Sociology* 44 (3): 501–518.
- Orloff, A. 1993. „Gender and the Social Rights of Citizenship: The Comparative Analysis of Gender Relations in Welfare States.“ *American Sociological Review* 58 (3): 303–328.
- Powell, M., Barrientos, A. 2004. „Welfare Regimes and the Welfare Mix.“ *European Journal for Political Research* 43 (1): 83–105.
- Sainsbury, D. 1996. *Gender, Equality and Welfare States*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Večerník, J. 1999. „Střední vrstvy v české transformaci.“ *Sociologický časopis* 35 (1): 33–51.
- Večeřa, M. 1996. *Sociální stát: východiska a přístupy*. Praha: Sociologické nakladatelství.

SUMMARY

The article aims to set out the classic typology of the three worlds of welfare state by Danish sociologist Gøsta Esping-Andersen the merits of which are presented in the opening part. The author describes three dimensions of welfare state as figuring in Esping-Andersen's theory as well as their indicators and clarifies the means by which states are classified into three types constructed on their basis, that is liberal, social democratic and corporatist-statist. The article also depicts various critical reactions to the typology from theoretical and methodological standpoints and shows the way they were taken into account during further development of the conception.

**SOCIÁLNÍ ZMĚNA NA BLÍZKOVÝCHODNÍ ZPŮSOB:
MODERNIZACE, NEBO POZÁPADNĚNÍ?**

KAREL ČERNÝ*

Jsou převážně muslimský Blízký východ a křesťanský (USA) či post-křesťanský (Evropa) Západ skutečně hodnotově nekompatibilní a institucionální konstelací diametrálně odlišné společnosti? A lze případné rozdíly vysvětlovat pouze obecnější a univerzální odlišností mezi tradičním a moderním (či dokonce postmoderním) typem společností, jež se odvíjí pouze od rozdílné historické fáze socioekonomického rozvoje, nebo jsou rozdíly hlubšího, „civilizačního“ a kulturního charakteru? Jde tedy modernizace ruku v ruce s postupným hodnotovým či institucionálním pozápádněním, nebo naopak namísto konvergence v hodnotových systémech, ideologických doktrínách, legitimizačních schématech a institucionálních sférách pozorujeme spíše divergentní trendy, tendence a reakce?

Po konci studené války a pádu bipolárně rozděleného světa se roztrhl pytel s řadou vysoce ambiciózních a často nadměru kontroverzních a protichůdných teoretických prací různé akademické úrovně nabízejících analýzy nového světového řádu, povahy konfliktů a právě také nasměrování dlouhodobé sociální změny nezápádních společností. Nelze si nevšimnout, že většina z nich podrobně analyzuje nejen ekonomicky dynamické a geopoliticky nastupující asijské vyzyvatele Západu (Čína, Indie, „asijské tygři“), ale také politicky a demograficky vysoce nestabilní svět islámu (např. Brzezinski 1993, 1999; Huntington 1993; Kennedy 1996; Zakaria 2008; Wallerstein 2005).

Předkládaná teoretická studie se snaží přispět do této stále aktuální diskuse – s novou silou opět oživenou právě po pádu bipolárního světa – v nejobecnější teoretické rovině vymezené: (a) provokativní a až naivně optimistickou tezí o konci dějin (F. Fukuyama), (b) konkurenční „temnou“ teorií o střetu civilizací (S. Huntington a B. Lewis) a (c) tezí o globálním postupu demokracie a paralelní krizi liberálních hodnot (F. Zakaria), (d) alternativní hypotézou o globální hodnotové syntéze (A. Etzioni a M. Chátamí), (e) tezí o mnohosti modernit (S. Eisenstadt) či (f) tezí o revitalizaci fundamentalismu jako reakci na rychlou modernizaci (S. A. Arjomand) a konečně (g) klasickou i revidovanou teorií modernizace, sekularizace a lidského rozvoje (D. Lerner, R. Inglehart).

Kriticky zde tedy představíme základní – a záměrně vzájemně protichůdné – teoretické scénáře možného společenského vývoje muslimských společností vymezené na škále hodnotové či institucionální konvergence-divergence blízkovýchodních a západních společností.

* Univerzita Karlova v Praze, Fakulta humanitních studií. Tento text vznikl v rámci řešení projektu GAČR č. 13-35717 P *Strukturální příčiny arabských revolucí a nástupu politického islámu*.

Samuel Huntington: Vzájemně nekompatibilní a uzavřené civilizace

Podle hypotézy o „střetu civilizací“ S. Huntingtona (1993, 2001) se post-bipolární svět rozpadá na osm civilizačních okruhů. Ty jsou definovány *objektivními* (společná kultura, historie, jazyková skupina, ale zejména náboženství) i *subjektivními* aspekty (sebe-identifikace jedinců s příslušnou civilizací). V současném světě nedochází k hodnotové či institucionální konvergenci, ke vzniku „světové monokultury“. Naopak, vystupňované a akcelerující procesy globalizace a také modernizace nezápadních zemí stimulují posilování rozličných civilizačních identit. Modernizace a pozápadnění totiž ve skutečnosti nejsou jedno a totéž. Pokud se jednotlivé civilizace prudce modernizují, ještě to neznamená, že se zároveň také stále více připodobňují Západu.

Civilizace jsou tak dle Huntingtona i na počátku 21. století stále relativně uzavřené, statické a vzájemně hodnotově *nekompatibilní a neslučitelné*. Západní komplex principů a hodnot racionalismu, individualismu, vlády zákona, pluralismu a svobody, zastupitelské demokracie či oddělení duchovní a světské autority údajně ani dnes nerezonuje ve zbytku světa, který se obrací zpět k vlastním kulturám a tradicím. Zejména nikoliv v konfucíánské civilizaci opojené modernizačním úspěchem a vzestupem na světové výsluní a také v civilizaci islámské (jež má dokonce „krvavé hranice“) naopak frustrované dosavadním průběhem modernizace a nelichotivou globální pozicí (srov. také diskusi o hodnotové rozdílnosti islámu a Západu v Lewis 1990). Napříště tak v duchu *kulturního determinismu* nemají hrát ve světovém dění, mezinárodní politice, integračních procesech či ozbrojených konfliktech největší roli ideologické, politické či ekonomické rozdíly mezi národy, nýbrž daleko hlubší a trvanlivější rozdílnosti kulturního rázu mezi státy a jednotlivými civilizacemi (Huntington 1993, 2001).

Francis Fukuyama: Vítězství liberální demokracie a kapitalismu západního stříhu

F. Fukuyama (2002) se naopak v euforii po zhroucení východního bloku domnívá, že role kulturních faktorů je přeceňována. Jeho vlastní optimistická diagnóza „konce dějin“ je pak chápána jako ostře protichůdná s temnou vizí „střetu civilizací“, ačkoliv například američtí neokonzervativci ji chápou jako dlouhodobou vizi šťastného nového světa, která se naplní hned poté, co si svět projde přicházejícím kataklyzmatem střetu kultur (srov. Kepel 2004).

Lidská přirozenost se dle autora vyznačuje historicky a kulturně neměnnými *univerzálními* charakteristikami. Jde o: (a) rozum, (b) touhu po materiálních statcích a fyzickém pohodlí a (c) *thymos*, který pokládá za klíčový. Rozumí jím nemateriální touhu po uznání ze strany druhých lidí jako zdroj sebeúcty a kladné identity („touha po touze druhých“ ústící v „honbu po uznání“, snaha přitáhnout pozornost, být středem zájmu, vzbuzovat sympatie a souhlas). V prvním kroku tedy autor identifikuje univerzální povahu člověka, v kroku druhém pak hledá univerzální společenské zřízení, které lidské povaze nejlépe odpovídá.

Právě *liberální demokracie*¹ – spolu s kapitalismem – představuje společenské zřízení, které dokáže relativně nejlépe uspokojit všechny tři složky lidské duše u maximálního počtu lidí. Jelikož garantuje rovná individuální práva a podíl všech obyvatel na vládě, odráží nejlépe povahu lidské přirozenosti, zejména nároky *thymu* (ti zvláště ambiciózní pak mohou dosahovat uznání nedestruktivním způsobem na stále více frontách – nejen v politice, ale i v podnikání, vědě, aktivitách rozkošatelé občanské společnosti, umění a sportu). Proto je historicky nejúspěšnější, nejprůběžnější, je napodobováno a dále se šíří. Jde zároveň o jedinou systematickou a propracovanou ideologii s *potenciální* univerzální platností schopnou legitimizovat systémy vlád na celém světě (konkurenční ideologie mají geograficky a kulturně omezený dosah). Leč koncem dějin se rozumí celosvětové vítězství a akceptace *idejí* liberální demokracie, *nikoliv nutně bezproblémové šíření jejích institucí v praxi*.

Přestože autor postuluje existenci *jednotných lineárních světových dějin*, kdy všechny společnosti bez výjimky dlouhodobě směřují k liberální demokracii a kapitalismu západního typu, lidstvo dosud stále žije ve dvou oddělených světech: (a) *post-historickém* (zejména Západ) a (b) *historickém* (jde o variantu dělení světa na tzv. globální Sever a Jih). Post-historický svět sice jednou pro vždy neskoncoval se všemi problémy, dokáže je však řešit v rámci systému (liberální demokracie a kapitalismu), aniž by byla narušena jeho legitimita, o níž se již nevede spor. Další zdejší výdobytek představuje skutečnost, že spolu jednotlivé státy neválčí. Historický svět oproti tomu stále „vězí v dějinách“, je zmitán válkami a silnými ideologickými i mocenskými střety náboženské, nacionalistické či marxistické provenience.²

V dějinách dosud vězí – a legitimitu liberální demokracie zpochybňují – dva její vyzývatelé: ekonomicky úspěšné *asijské společnosti* se sklony k autoritářství a zejména *svět islámu*. Islámský fundamentalismus je propracovanou doktrínou schopnou konkurovat liberální demokracii ve sporu o legitimitu sociálního uspořádání. Avšak nemůže si klást podobně ambiciózní univerzalistické nároky, protože nedokáže oslovit ne-muslimy mimo muslimské společnosti. Islámský (ale i židovský) fundamentalismus představuje totalitární doktrínu s tendencí ovládat nejen soukromé, ale i veřejné aspekty (včetně politických) každodenního života. Lze ho snad sloučit s demokratickými principy (všeobecná rovnost), avšak velmi stěží s liberalismem (např. svoboda slova, svědomí a vyznání).

Odmítání idejí západní provenience a snahy o návrat k vlastním prověřeným hodnotám jako základům organizace společnosti a novému zdroji hrdosti přivedil dvojí neúspěch muslimských společností v jejich novodobých dějinách. Ten značně pošramotil důstojnost a kladné sebe-pojetí islámského světa (jeho *thymos*), jenž se ve skutečnosti dlouho chápal jako vůbec nejrozvinutější, nejúspěšnější, nejtolerantnější a nejmocnější na světě. Prvním nezdarem byla šokující neschopnost ubránit se vojenské a koloniální

¹ Ústavní liberalismus garantuje individuální práva a svobody občanů, jejich rovnost před zákonem. Demokracie představuje princip podílu na moci skrze volby. Dle autora mohou také existovat režimy neliberální demokratické (např. Írán) i liberální nedemokratické (např. USA a západní Evropa v 18. a 19. století).

² Autonomie obou paralelních světů je relativní. Zásoby energií jsou koncentrovány v nestabilitou zmítaném světě „vězícím v dějinách“, post-historický svět je na nich ale závislý. Migrace z historického světa si taktéž vynucuje angažmá v těchto regionech. Také hrozby globálního významu – jako degradace životního prostředí, šíření zbraní – nemůže ponechat post-historický svět v izolacionismu (Fukuyama 2002: 265–269).

expanzi Evropy. Poté došlo k podobně neúspěšným pokusům osvojit si západní technologie, hodnoty a instituce (vyjma Turecka). Toto úsilí mělo vyústit v opětovný ekonomický, politický i vojenský vzestup kdysi hrdé civilizace a v posílení jejího mezinárodního postavení i sebevědomí tváří in tvář odvěkému rivalovi, jímž je dosud světu dominující Západ. Zároveň je ale nutné říci, že fundamentalismus je nejsilnější všude tam, kde modernizace pokročila přeci jen nejdále, přičemž zde došlo k největšímu ohrožení tradiční kultury západními hodnotami (Fukuyama 2002: 61–62, 230–231, srov. Kropáček 1996, 2002; Lewis 1990, 2003a, 2003b).

Fareed Zakaria: Demokracie vzkvétá, svoboda a ústavní liberalismus nikoliv

Podle žáka S. P. Huntingtona a předního komentátora světového dění, Fareeda Zakarii (2004), má F. Fukuyama pravdu jen napůl. Současným světem ve skutečnosti zmítá stupňující se *střet liberalismu a populistického autoritářství* uvnitř jednotlivých států, a to vesměs ruku v ruce s postupující demokratizací. Celosvětově totiž sice vskutku vítězí idea demokracie, avšak neprosazují se hodnoty ústavního liberalismu: „Demokracie vzkvétá, svoboda nikoliv“ (Zakaria 2004: 22). Dnes je vláda volena občany ve 119 zemích světa (62 % států) a demokracie je celosvětově chápána jako nutná podmínka legitimacy politických elit. I ti největší autoritáři jsou proto nuceni užívat demokratický slovník, uchýlovat se k demokratickým rituálům a namáhat se s organizací – a skrytou manipulací – pro ně vždy nákladných a riskantních voleb, jen aby ospravedlnili svou moc a dodali si zdání legitimacy.

Ačkoliv na Západě postupně pojmy svoboda a demokracie téměř splynuly, nejde o jedno a totéž. Politickou demokracií se rozumí vláda lidu skrze volené zástupce, ústavním liberalismem pak (a) vláda zákona (rovnost před zákonem) a (b) ochrana svobody a důstojnosti jednotlivce před neustále hrozícím útlakem ze strany státu, církvi (náboženství) a většiny:³ „Podstatou ústavního liberalismu je moc omezit, smyslem demokracie je naopak její koncentrace a použití“ (Zakaria 2004: 125).

Na Západě se přitom *nejprve* rozvinul kapitalismus a ústavní liberalismus, zrodily se i liberálně orientované buržoazní elity a střední vrstvy. Teprve *poté* došlo k velmi postupné demokratizaci (nejzřetelnější je tato sekvence v případě Anglie a USA). Spolu s ní však vstupovaly do politiky masy, jímž byl liberalismus cizí, nerezonoval s jejich zájmy. Narostl tak vliv populistického autoritářství nejrůznějšího ražení (levicový socialismus, pravicový nacionalismus, dnes náboženský šovinismus) a oslabila role liberálních hodnot (svoboda slova, pohybu a podnikání, vlastnická práva). Diktatury pak často vítězily ve svém střetu s liberalismem za pomoci demokratických voleb (jakobíni za Francouzské revoluce, nacistické Německo atp.). Také rozvojové země, jež se úspěšně demokratizovaly, prošly podobným vývojem od kapitalismu a ústavního liberalismu k demokracii (např. Tchaj-wan, Jižní Korea, řada britských kolonií). Naopak ty státy třetího světa, které hned

³ Zde autor uvádí: „Sokratova poprava byla naprosto demokratická, nebyla však liberální“ (Zakaria 2004: 39). Pro americký ústavní systém je pak údajně typická právě nedemokratičnost – množství omezení vítězné volební většiny. V liberální demokracii je tedy vyvažována vůle většiny a práva menšin, demokracie a svoboda.

po získání nezávislosti vsadily jen na demokratické volby bez péče o další instituce, se propadly do chaosu a autoritářství.⁴

Nejvýraznější těžkosti na cestě k liberální demokracii a nejostřejší politický konflikt mezi autoritářskými režimy a neliberálními masami dnes nacházíme na převážně arabském Blízkém východě. Místní pozápadnělí vládcí jsou údajně vesměs daleko liberálnější než muslimské společnosti, kterým vládnou.⁵ Skutečně demokratické volby se proto často vůbec nekonají s poukazem na to, že by se jejich vítězem zaručeně stali islámští fundamentalisté. Dlouhodobé politické represe však způsobily zrod a vzestup extremismu a terorismu jako alternativních forem politické participace, což vede k dalšímu utužení represí ze strany politických elit, které ale jen stimulují další radikalismus opozičních skupin. Roztočila se tak přesně opačná spirála než kdysi na Západě, kde liberalismus stimuloval postupnou demokratizaci, jež zpětně povzbuzovala další šíření liberálních hodnot. Ačkoliv tedy na Blízkém východě ve srovnání s ostatními rozvojovými regiony po získání nezávislosti zavládla největší euforie a největší optimismus stran budoucího rychlého politického a ekonomického rozvoje, dnes se může region pyšnit spíše největšími frustracemi nespokojeného obyvatelstva.

Je snad na vině islámské náboženství či arabská politická kultura? Zakaria takováto zjednodušující a populární *kulturologická vysvětlení* blízkovýchodních problémů odmítá. Jejich obecnou slabinou je, že zpětně dokáží vysvětlit prakticky cokoli, navíc v minulosti v řadě případů totálně zkrachovala (např. konfucianismus dlouho chápaný jako příčina chudoby Asie, po vzestupu „asijských tygrů“ naopak jako faktor rozvoje). Analogie pasáží Koránu odkazujících na spravedlivé, zbožné a autoritářské vládcé či odkazy na podřízenost žen a otroků lze nalézt stejně tak i v křesťanské Biblii, analogie úzké provázanosti politiky a náboženství pak pro změnu v dlouhých dějinách křesťanských států a papežů. Navíc je neúčinné a zavádějící bádát nad neměnnou podstatou islámu skrytou v Koránu či náboženské tradici, spíše je relevantní všimát si toho, jak ho interpretují a co z něj dělají současníci. „Kultury jsou totiž natolik složité systémy, že si v nich může každý najít, co je mu libo“ (Zakaria 2004: 68), islám nevyjímaje. Proto lze islám stejně elegantně ztotožnit s odporem k autoritářství či s principy kapitalismu: a právě k tomu dnes v muslimských společnostech často dochází. Konečně, empirické doklady mluví jasně proti argumentům o neslučitelnosti islámu a kapitalismu (viz nejlidnatější muslimský stát – Indonésie – dle Světové banky „vzorový příklad tržního hospodářství“) či demokracie (vůbec největší muslimské populace – v Turecku, Bangladéši, Indii a Pákistánu – dlouhodobě provozují demokracii, navíc si do svého čela zvolily ženy dříve, než to začalo být obvyklé na Západě): „Pokud existuje nějaký základní rozpor mezi islámem a demokracií, zdá se, že o něm minimálně 800 milionů nic netuší“ (Zakaria 2004: 157).

⁴ Stabilní demokracie vyžaduje: (a) silnou, prosperující a na státu nezávislou střední vrstvu, tj. hospodářský růst a blahobyt, (b) existenci více – vzájemně se vyvažujících – center moci (nezávislé soudnictví a úřady státní správy i regionální samosprávy, nezávislá média a univerzity, silný parlament, politické strany a občanská společnost, přičemž ustavení rovnováhy se neobejde bez konfliktů), (c) legitimitu vlády (testem je schopnost vybírat daně, tj. ochota obyvatel daně odvádět).

⁵ Tuto tezi vyvrací Inglehart a Welzel (2005): elity definované nadprůměrným příjmem či vzděláním jsou ve všech společnostech vždy mírně liberálnější než zbytek populace, ke kterému však mají i tak vždy hodnotově blíže než k nadprůměrně bohatým a vzdělaným jedincům jiných společností. Podobně hraje *kontext národního státu* roli i v případě hodnotových orientací etnických či náboženských menšin daného státu (např. katolíci a protestanti v USA k sobě mají navzájem hodnotově blíže než ke katolíkům a protestantům z jiných zemí světa; něco podobného platí i pro muslimy a hinduisty v Indii).

Jen asi 260 milionů muslimů představují blízkovýchodní Arabové, právě v tomto regionu jsou ale problémy s liberální demokracií největší. V duchu kulturologických argumentů se tedy ještě nabízí odkaz na specifickou arabskou patriarchální kulturu projektující roli dominantního, nekriticky přijímaného a obávaného otce do všech sociálních vztahů (rodina, učitel, nadřízený v práci, politický vůdce). Západu však také po mnoho staletí dominovala patriarchální kultura (podřízenost žen, bezmezná oslavování vládců a diktátorů). Arabská politika tedy nepředstavuje žádný kulturní unikát, jen se „zastavila v čase“ a pro pochopení její krize není nutné studovat posledních 400, ale pouze zhruba 40 let (Zakaria 2004: 163).

Pozápadnělé blízkovýchodní *elity* v posledních dekadách prosazovaly buď špatné politické projekty (panarabismus, socialismus), nebo ty nadějnější, avšak naprosto špatným způsobem. Pokud poté modernizace dle údajně západních vzorů selže, šíří se spíše zklamání Západem, než zklamání vlastními neschopnými vůdci. Odpor ke všemu západnímu narůstá i kvůli tomu, že Západ dlouhodobě podporuje tyto stále méně oblíbené autoritáře odcizené zbytku populace. Konečně, má se rostoucí měrou za to, že dědici velké a slavné civilizace nejsou žádnou zaostalou periferií Západu, a nemají tak zapotřebí „opičit“ se po svém tradičním vyzyvateli (naopak úspěšné asijské země s tímto problémem neměly).

Kromě neúspěšných politických elit je prokletím Blízkého východu přílišné surovinové bohatství paradoxně blokující další rozvoj regionu. *Rentiérské státy* a jejich elity prosperují z těžby ropy a zemního plynu (případně pronájmu Suezského průplavu v případě Egypta, finanční pomoci USA v případě Jordánska), a nejsou tak závislé na daních svých občanů. Nemusí se proto snažit o dlouhodobou hospodářskou modernizaci. Nevytvářejí zákony a instituce, v jejichž rámci by mohla zbohatnout celá společnost a vznikly prosperující střední vrstvy odvádějící daně do státní kasy a podílející se následně na rozhodování, jak se svými daněmi naložit. Znamé *No taxation without representation* odvozené z dějin Západu tedy v blízkovýchodním podání platí i opačně: není reprezentace a podílů obyvatelstva na moci, aniž by elity byly závislé na jeho zdanění. Obrovské surovinové bohatství navíc režimům umožňuje vydržovat historicky bezprecedentní množství vojenských a policejních jednotek, mohou si dovolit represivní aparát jako žádné jiné autoritářské režimy v historii (např. Saúdská Arábie a Omán 13 % ročního HDP).

V situaci, kdy tempo demografického růstu dlouhodobě převyšuje dynamiku růstu ekonomického a tvorby nových pracovních míst, roste *popularita politického islámu* chápaného jako nová forma populistického autoritářství, jež je dosud spíše v rozporu s ústavním liberalismem. Islamisté v rámci „neliberální občanské společnosti“ nabízejí ve srovnání s těžkopádným státním aparátem účinnou sociální pomoc potřebným, kteří pak přebírají i jejich ideály. Ty lidem pomáhají najít orientaci a smysl v rychle se měnícím světě. Zároveň klesá podíl negramotného venkovského obyvatelstva po staletí vyznávajícího nejružnější lokální verze lidového islámu a navyšuje se podíl čerstvě urbanizované a vzdělané populace přesouvající pozornost k ortodoxnějšímu islámu „vyšokému“ či „učenenému“. K politizaci islámu pak přispívají i represe a útlak, jež z arabského světa vytvořily „politickou poušť“. Pronásledování opozičních politických stran, absence svobody slova a nezávislých médií způsobily, že se z mešity stalo jediné místo, kde lze veřejně probírat politická témata. Proto se zde koncentruje organizovaná opozice používající náboženské výrazivo pro pojmenování současných problémů i prezentaci své vize.

Konečně, ke globalizaci radikálního islámu dochází vlivem vyhocené soutěže revolučního Íránu a fundamentalistické Saúdské Arábie o vliv v islámském světě štědře dotované petrodolary.⁶

Amitai Etzioni a M. Chátami: Globální hodnotová syntéza Východu a Západu

Zatímco hypotéza o konci dějin chápe západní hodnoty legitimizující liberální demokracii a kapitalismus jako celosvětově *univerzální*, teze o střetu civilizací postuluje *neslučitelnost* hodnotových systémů Západu a jednotlivých civilizací – a speciálně pak islámu. Vzájemné hodnotové obohacování tedy podle jedněch není vůbec možné, podle druhých k němu zase není důvod, protože nezápadní části světa nemají co nabídnout a budou se stejně postupně a jednostranně připodobňovat Západu. Avšak podle A. Etzioniho (2004) v globalizovaném a dopravními i komunikačními technologiemi protkaném světě ve skutečnosti dochází ke každodennímu *dialogu civilizací*. Ten má charakter vzájemného a *obousměrného* hodnotového obohacování Východu a Západu. *Globální hodnotová syntéza* vyústí v celosvětový konsenzus ohledně základních hodnot a v postupný vznik globální společnosti, se kterou se bude identifikovat stále více lidí (ta se má stát výrazem komunitaristické normativní vize „dobré společnosti“).

Jestliže se *Západ* potýká s vyhoceným individualismem (anomie a deviace, morální vakuum, úbytek sociálního kapitálu), *Východ* trpí tzv. „autoritářským komunitarismem“ (potlačení lidských práv, občanských a ekonomických svobod). Západ a Východ dosud představují *dva extrémy* zdůrazňující příliš jednostranné a vzájemně protichůdné sady hodnot: (a) důraz na práva jedince vs. důraz na závazky a povinnosti vůči společenství, (b) důraz na autonomii a hodnotu jedince vs. důraz na sociální řád, společenský soulad a harmonii, (c) důraz na svobodnou volbu vs. důraz na podřízení se autoritě (starším, nadřazeným aj.), (d) důraz na sekularismus a hodnotový relativismus vs. transcendentno, dogmatická pravda, tabu a nezpochybnitelné hodnoty, (e) historický optimismus, triumfalismus a přitakání změnám vs. cynismus až fatalismus (Etzioni 2004: 15, 50). K anulování nedostatků Východu i Západu, posílení jejich předností a dosažení „dobré společnosti“ v podobě jakési zlaté střední cesty mezi oběma krajnostmi – autor věří, že lze kombinovat výhody vřelé, osobní a bezpečné *pospolitosti* (Gemeinschaft) i individualizované a dynamické *společnosti* (Gesellschaft) – je tedy nutná vzájemná konvergence, syntéza a rovnováha západních a východních hodnot.

Předpokladem globální hodnotové syntézy je však vybojování konfliktů odehrávajících se v celosvětovém měřítku. Neběží zde o zásadní spor *mezi* jednotlivými civilizacemi, ale o lýtý konflikt *uvnitř* každé z nich: o střet „*měkkého*“ a „*tvrdého*“ *pojetí vlastní kulturní tradice a víry*. Například – dle autora stále populárnější a se svobodnou společností kompatibilní – „*měkký islám*“ se od toho „*tvrdého*“ odlišuje: (a) důrazem na pozitivní příklad, neformální kontrolu, internalizaci norem a vzdělávání, nikoliv na sílu a donucení, (b) otevřeností k reinterpretacím a diskusím všech témat vyjma samého neměnného

⁶ Zakaria zahraniční politice USA doporučuje nevnučovat Blízkému východu volby, což je dosavadní nic neřešící chybná strategie. Nejprve se má podpořit ústavní liberalismus a hospodářské reformy, poté demokracie.

jádra víry, (c) participací všech členů komunity na správě věcí veřejných, nikoliv diktaturou menšiny fanatiků, (d) důrazem na „džihád ducha“, nikoliv meče (Etzioni 2004: 34–39).

Velmi podobnou analýzu současného světa – předkládající opět zároveň i normativní vizi – nabízí přední iránský učenec a exprezident M. Chátamí (2001) reprezentující onen „měkký“ islám. Mezicivilizační dialog rovných partnerů – Západu a Východu – zprostředkovaný hlavně mysliteli a intelektuály má vyústit ve vyváženou syntézu k duchovnosti a kolektivismu tíhnoucímu Východu a k racionalitě a individualismu se upínajícímu Západu. Jestliže tedy mnozí vidí rozpor a nekompatibilitu mezi rozumem a vírou (či svobodou a vírou, kolektivismem a individualismem, povinností a svobodou), autor se domnívá, že se naopak vzájemně vhodně doplňují. Jen jejich „koncert“ vede k osobnostní i společenské harmonii.⁷

Islámská civilizace tedy podle autora nebude nikdy vzkvétat, pokud nedojde k rozvoji islámské občanské společnosti a prosazení demokratického společenského uspořádání. Islám je plně *kompatibilní s demokratickými principy a hodnotami, jako je svoboda či tolerance*, Bůh totiž oprávnil lid určovat svůj osud. Občanskou společností však není myšlena její západní verze mající prapůvod ve starořecké městské *polis*, nýbrž je pro potřeby islámské civilizace odvozena z původní Prorokovy obce v Mekce a Medíně. Muslimskou obec autor interpreтуje takto: „Občané islámské občanské společnosti se těší právu určovat svůj vlastní osud, dohlížet na způsob vládnutí a nutit vládu předkládat účty. [...] Vláda v takové společnosti slouží lidu a není jeho pánem.“ Přitom autor nezapomíná ani na práva menšin, bez nichž demokracii vždy hrozí, že se zvrtné v pouhou tyranii většiny (Chátamí 2001: 12).⁸

Samuel N. Eisenstadt: Rozmanitě modernity a permanentní vzpoura proti Západu

Historický sociolog S. Eisenstadt (2000) explicitně staví svou slavnou koncepci rozmanitých modernit do protikladu s (a) tezí o konci dějin (ve skutečnosti stále dochází k permanentní ideologické konfrontaci různých kulturních programů modernity), (b) tezí o střetu sekulárního a moderního Západu a nemoderních nezápadních a v tradici vězících civilizací⁹ i (c) s tezemi klasických teorií modernizace, jež hovoří o postupné geografické expanzi západního kulturního programu modernity a základní institucionální konstelace původně vyvinuté v Evropě.

Modernita má své pevné a neměnné univerzální jádro, ale velké množství svých geografických, kulturních a historických variant. Modernita (1) je vždy a všude spjata s určitou mírou *strukturální diferenciac*e nejrůznějších institucí (např. rodinný život, ekonomické a politické struktury, urbanizace, masová komunikace, vzdělávací systém, individualistické orientace). Podobně (2) lze identifikovat univerzální jádro *kulturního*

⁷ Autoři uvažují ve stereotypních binárních opozicích Východu a Západu, jež kritizuje E. Said (2008). Zde nejde o černobílé schéma stavicí iracionální, zaostalý a barbarský Východ do podřízení a protikladu s racionálním, vyspělým a civilizovaným Západem. Oběma entitám přičítají výhody i slabiny, chápou je jako rovnocenné.

⁸ Protipólem Chátamího by v současném šíitském sociálním myšlení byl např. Chomejní a jeho práce Velájat-e Faqih (česky 2004) reprezentující „tvrdý islám“.

⁹ Bohužel takto, podle mého názoru nesprávně, interpreтуje koncepci střetu civilizací S. P. Huntingtona.

programu modernity v podobě vědomí, že „společenský řád může být aktivně formován vědomou a záměrnou lidskou činností“ (Eisenstadt 2000: 5). Kritický kulturní práh modernity tedy souvisí s určitým „odkouzlením světa“ a představou, že sociální svět není jednou pro vždy stvořen a dopředu naprogramován Bohem, nýbrž že stávající společenský status quo lze změnit.¹⁰ Modernita tedy dostala do vlnku *reflexivitu* spjatou s možností nekončícího zpochybňování dosavadního sociálního řádu, jež ústí ve schopnost – jakkoliv limitovanou – neustálé sebe-korekce moderních společností. Kromě důrazu na participaci členů společnosti na společném projektu modernity se rodí také moderní koncept autonomního a tradičními autoritami neomezovaného jednání orientovaného na budoucnost chápanou jako sféru množství lákavých alternativ dosažitelných a realizovatelných právě aktivním lidským jednáním a politickou participací.

Ve skutečnosti však nepřetržitě vznikají nejrůznější (1) *institucionální* a (2) *ideologické vzorce modernity*, a to v různých společnostech a také v různých fázích jejich vývoje. Výsledkem proto není globální institucionální homogenizace a hegemonie západního programu modernity. S. N. Eisenstadt se snaží vysvětlit jak důvody vysoké variability konstelací a způsobů organizování jednotlivých vydiiferencovaných institucionálních sfér, tak také téměř nekonečnou rozmanitost neustále předkládaných konkurenčních kulturních programů modernity. Rozmanité (a) modernity jsou výsledkem dynamiky, v níž dochází k neustálému propojování, kombinaci a interakci univerzálních modernizačních trendů a partikulárních tradic, kulturních premis a historických zkušeností. Různé vzorce modernizace (b) jsou dále výsledkem *pozitivního* či *negativního* vymezování vůči západnímu projektu modernity, který díky svému historickému prvenství funguje jako základní referenční bod, jenž nelze ignorovat, naopak je vždy nutné zaujmout k němu jasné stanovisko. Konečně, (c) různé institucionální a ideologické verze modernity jsou výsledkem střetů a konfliktů nejrůznějších sociálních a politických hnutí prosazujících svá vlastní pojetí.

„Civilizace modernity“ začala dle autora historicky v Evropě. Také dosud nedopsaný „příběh neustálé a kontinuální konstituce a rekonstituce rozmanitosti kulturních programů modernity“ (Eisenstadt 2000: 2) má počátky právě zde. Nejprve se objevil *ideologický konflikt* mezi (a) liberální, tolerantní a kompromisní vizí modernity respektující různost zájmů, ideologií a cílů různých aktérů a skupin a (b) vizemi utopickými slibujícími brzké vybudování nejrůznějších pozemských Rájů, které se naopak snaží potlačit společenskou pluralitu a nedůvěřují jak otevřené celospolečenské diskusi, tak mechanismům zastupitelské demokracie.¹¹ Vznikají tak první výrazné ideologické alternativní modernity (zejména sovětského a fašistického typu). I v rámci liberálního programu se však dále formují různé institucionální modely národních společností (např. centralizovaná a kulturně homogenizující Francie a Skandinávie vs. decentralizovaná Velká Británie a Švýcarsko). S dalšími razantními výzvami pro „klasický věk modernity“ pak přicházejí tzv. nová sociální hnutí (ekologická, mírová, ženská, za práva menšin).

Mezitím však již dochází k obrovskému nárůstu variability modernity v souvislosti s její *geografickou expanzí*. Evropský kolonialismus je spjat s šířením moderních institucí

¹⁰ Zde se S. Eisenstadt pozitivně odvolává na klasickou teorii modernizace D. Lerner (viz dále).

¹¹ Autor v této fázi vývoje evropské modernity hovoří o střetu hnutí liberálních, socialistických či komunistických a nacionalistických (včetně verzí fašistických či národněsocialistických). Tato hnutí se později střetávala i mimo geografický rámec Evropy.

(např. byrokracie, soudy, národní stát, reprezentativní politika) daleko za hranicemi Starého světa a historicko-kulturního kontextu evropských společností: nejprve v Novém světě a v Asii (Indie, Srí Lanka, Japonsko), poté na Blízkém východě a nakonec v Africe. Právě Spojené státy představují první radikální transformaci evropské modernity vzniklou vojenskou konfrontací a ideologickým vymezením se vůči Starému světu, která dokonce záhy začíná sebe samu chápat jako celosvětově univerzální referenční bod modernity. Západní verze modernity je ve světě chápána ambivalentně: je začasť přijímána jako přitažlivý model, zároveň ale dochází k „nepřetržitě selekci, reinterpretaci a reformulaci importovaných idejí“ (Eisenstadt 2000: 15). Výsledkem jsou neustálé programové inovace ústící v nejrozmanitější ideologické a institucionální vzorce modernity. V pozadí těchto rozmanitých procesů sociální transformace nestojí jen nezdolná aktivita různých soupeřících sociálních a politických hnutí a jejich programů, ale také vliv místně specifických tradic, hodnotových systémů či historických zkušeností a dopady specifického průběhu kolonialismu a trendů modernity (např. vývoj Japonska či Indie, kde došlo ke specifické kombinaci místních a západních prvků a hodnot).

Svou analýzu autor zakončuje podrobným pohledem na nejnovější významné „programátory“ modernity, které spatřuje ve vysoce zpolitizovaných náboženských hnutích celého světa, speciálně pak světa islámského (řadí je však k širšímu proudu tzv. nových náboženských hnutí jakožto vyzывatelů „klasického věku“ modernity, jenž vykryštoval v Evropě v 19. a první polovině 20. století). Tato hnutí představují důsledek rychlé sociální změny, zároveň však tuto změnu v určitých směrech dále akcelerují. Extrémní protizápadní a protiosvícenská *fundamentalistická hnutí* chápe jako druhý výhonek totalitních ideologií *jakobínského typu*, jež věří v primát politické moci jako nástroje radikální transformace celé společnosti. Odtud analogie s komunistickým hnutím: (a) revoluční utopická vize slibující vytvořit radikálně nového člověka, novou společnost a nový mezinárodní řád prostřednictvím politické akce a uchopení státní moci, (b) nové kolektivní identity, jež přesahují veškeré etnické, národnostní, rasové (ale i třídní) hranice (viz univerzální a transnacionální společenství všech věřících), (c) sklony k totalitarizmu, kdy má být kolektiv více než jedinec, kterého je nutné „očistit“ i proti jeho vůli. Ale také *umírněná náboženská politická hnutí* se uchylují ke konfrontaci se západním modelem modernity, případně se snaží selektivně přebrat a přizpůsobit některé jeho prvky a interpretovat je v pojmech vlastní náboženské tradice: „[...] snahou je oddělit Západ od modernity, popřít západní monopol na modernitu a odmítnout západní kulturní program jako východisko modernity“ (Eisenstadt 2000: 22), přičemž dochází ke změně vztahů Západu a nezápádních civilizací, ale také k proměnám vztahů mezi náboženstvím a společností. Dnešní globální svět tedy lze dle autora popsat jako svět, ve kterém se dějiny nezastavily, ale probíhá neustálá reinterpretace kulturních programů modernity, na jejichž základě se rodí nejen různé „porozumění“ modernitě, ale také stále nové pokusy o konstrukci jejich nejrozmanitějších alternativních modelů, jež jsou následně nejrůznějšími skupinami zas a znovu uchopovány a redefinovány v jejich jazyce a pojmech.

Said A. Arjomand: Rychlá sociální změna a recyklace tradičního fundamentalismu

Podle S. A. Arjomanda jsme svědky další vlny – od počátků islámu v 7. století z nej-různějších příčin periodicky se navracejícího – náboženského obrození a vzestupu *fundamentalistických hnutí* vyzývajících k očistě jediné pravého zjeveného islámu. Ten je neustále zaneřádován (a) nánosy lidských výmyslů odpadajících – a údajně jen nominálních – muslimů (šiiismus a mahdismus, lokální verze lidového islámu a súfismus, racionalistická teologie, filozofie a pragmatické pojetí práva) nebo (b) cizími vlivy (nejprve zdrcující mongolský vpád, poté misionáři, sekulární ideologie, západní kultura). Jde tedy o periodicky se opakující vzorec – počínaje cháridžou přes hanbalovskou právní školu, wahhábiju a salafiju až po současný apolitický i politický fundamentalismus – reagující na hrozby vnitřního rozkladu, korupce a degenerace či vnějšího ohrožení (křížáci, Mongolové, kolonialismus a imperialismus). Řešením všech problémů má být návrat k doslovně chápanému Koránu, hadísům (tradice odvozené z výroků a příkladu Proroka) a přísné životní praxi (viz pět „pilířů“ víry) inspirované věčně platným a stále přitažlivým normativním modelem obce prvních muslimů, jenž slibuje vyústit v ctnostný život na zemi a spásu na onom světě. Autor tak současnou vlnu islámské obrody zasazuje do dlouhodobých historických souvislostí a ukazuje, jak tradiční vzorce šíření islámské ortodoxie získávají zcela novou dynamiku v interakci s akcelerujícími procesy sociální či politické modernizace a globalizace islámských společností (Arjomand 1995, 2004).

Přítom náboženské oživení a vznik nových hnutí či sekt, jehož společným jmenovatelem je rychlá sociální změna, pozorujeme celosvětově, v rámci řady dalších náboženských tradic. To staví na hlavu hlavní proud modernizačních teorií, protože procesy, které měly vést k neodvratné sekularizaci a smrti náboženství, namísto toho ústí v renesanci a dokonce politizaci islámu a dalších věr. V případě islámu jde v přibližném chronologickém pořadí o tyto – dnes paralelní a překrývající se – procesy odstartované po 2. světové válce: (1) integraci islámského světa do mezinárodního systému (kolonialismus a imperiální vměšování, křesťanské misie, globalizace), (2) expanzi komunikací (médiá, doprava), (3) urbanizaci, (4) alfabetizaci a růst vzdělanosti, (5) budování národních států, masovou politizaci obyvatel a represe autoritářských režimů (Arjomand 1986, 2006). Zatímco první čtyři uváděné procesy probíhají ve všech zemích zhruba stejným způsobem, a ústí tak spíše v unifikaci a podobný charakter islámských obrodných hnutí, poslední faktor variuje stát od státu a vede k protikladné diversifikační tendenci (Arjomand 1995).

Expanzí komunikačních médií vzniká *veřejný prostor* vhodný pro rozšiřování nejrůznějších idejí, hodnot a polemik, což není příležitost jen pro hnutí sociální či politická, ale stejně tak i náboženská. Dnes je nejnověji spojovaný se satelitní televizí a internetem. Asi poprvé se dosud akcelerující proces razantně projevil mezi muslimy v koloniální Indii (přelom 19. a 20. století), když ilegálními tiskařskými stroji masově šířené fatwy vypracované v duchu islámského práva permanentně zpochybňovaly platnost hybridních koloniálních zákonů (Anglo-Muhammadan Law). To spolu s levným knihtiskem produkovanými reedicemi fundamentalistických děl dokonce rozdmýchalo zuřivý protibritský džihád. Hlavním průkopnickým počinem pro historicky bezprecedentně rychlé šíření islámu mezi široké masy však byl překlad Koránu a hadísů do urdštiny a jeho hromadné vydávání včetně vysvětlujících komentářů (tyto knihy pak kolovaly v populaci a předčí-

taly se negramotným). Fundamentalisté ve své době nejmodernějších technologií využívali také k vydávání polemických pamfletů zaměřených proti konkurenčním islámským proudům, ale také křesťanství či hinduismu, a to natolik úspěšně, že přítomní evropští misionáři museli konstatovat, že „mohamedáni se bohužel naučili užívat mocnou sílu tisku“. Aktivisté arabských salafistů ve Francouzi podmaněném meziválečném Alžírsku se zase sdružovali kolem časopisu Shihab a šíření jejich hnutí úzce souvisí s rozšiřováním žurnalistiky a publicistiky jako takové. Fundamentalisté také k rozproštění svého vlivu dokáží využít dopravních komunikací a další infrastruktury (např. vždy roste jejich vliv nejprve podél starých či nově zbudovaných a zrekonstruovaných hlavních silničních nebo železničních tras a dopravních uzlů; využívání pošty a telegrafu při koordinaci aktivit sítě několika tisíc indických fundamentalistických škol hnutí Deoband založené v r. 1867 a při její propagaci a fundraisingu) (Arjomand 1986).

Zlevňování a široká dostupnost mezinárodní dopravy vedly k vzestupu geografické mobility a zesílení nové vlny *vnitřní globalizace* islámského světa započaté v 17. století a dnes dále akcelerující. To znásobilo dosah a posílilo jak tradiční vzorec ortodoxní reformy odjakživa šířený z center islámské učenosti (např. univerzita al-Azhar), tak také tradiční mechanismus neustálého obnovování a posilování islámského univerzalizmu spojený s poutí do Mekky. Nejnověji pak vstoupila do služeb islámského fundamentalismu globální masmédiá. Na posilování panislámské identity a jednoty tak má vliv i celá řada náležitě medializovaných kauz, paradigmatickým příkladem jsou Satanské verše S. Rushdieho (nejnověji měla podobný průběh aféra s karikaturami Proroka a výroky papeže při přednášce v Řezně, pozn. K. Č.). Urážek na adresu islámu si nejprve všimly imigrantské muslimské komunity v anglickém Bradfordu a jaly se knihu veřejně pálit, načež o událostech rozsáhle referovala pákistánská a indická média stimulující tak zdejší násilné pouliční nepokoje a celosvětovou vlnu zakazování vydávání a prodeje knihy jižní Asii počínaje a Súdánem a Jihoafrickou republikou konče. Teprve ve třetím kroku si iráňští ajatolláhové uvědomili, že se jim naskýtá jedinečná propagandistická příležitost, a do věci se razantně vložili vydáním neslavně proslulé fatwy vedeni snahou odvrátit pozornost vlastního obyvatelstva stále více zklamaného vývojem porevolučního režimu od domácích problémů a mobilizovat klesající podporu doma i ve světě (Arjomand 2004).

Růst gramotnosti a expanze dalších stupňů vzdělávání znásobil dopad tištěných médií a jejich cirkulaci v populaci a také dokázal stimulovat další urbanizaci (větší tendence k migraci do měst ve vzdělanějších segmentech vesnické společnosti). Věřící přestávají být závislí na zprostředkování a interpretaci Koránu a hadísů jinou osobou – po stáletí nejčastěji skrze místní svaté muže súfismu – a získávají k doslovnému Písmu přímý, autentický přístup, což opět nahrává spíše ortodoxním a fundamentalistickým směrům na úkor lidového islámu. Na knižním trhu spolu s růstem gramotnosti také narůstá podíl nábožensky zaměřených titulů (např. v Íránu kolem 10 % v 50. a 60. letech a 33 % v letech sedmdesátých, kdy se islámská literatura stala dominantní kategorií). A ve vzdělanějších regionech lidé častěji navštěvují školy Koránu.

Naprosto zásadní je pak role univerzit, které se namísto center liberalismu a sekularismu staly „páteří islámského fundamentalismu“ (podobně jako předtím v Evropě se často proměňovaly v nejsilnější bašty nacismu či marxismu a dalších ideologických „opiátů intelektuálů“). Vysokoškoláci se velmi často staví do čela nejrůznějších skupin, organizací (např. misijních) a proudů islamistických hnutí, která postupně získávají také kon-

trou nad studentskými asociacemi a akademickými senáty, přičemž jde výrazně častěji o zástupce technických, přírodovědných či medicínských oborů (nikoliv filologických či humanitních).

Stejně tak jsou studenti a absolventi vysokých škol výrazně častěji zastoupeni v militantních hnutích (poprvé o sobě tyto studentské skupiny daly výrazně vědět při obsazení Velké mešity v Mekce provázeném snahou o rozpoutání revoluce a svržení monarchie r. 1979 a při atentátu na egyptského prezidenta r. 1981). Jde vesměs o mladé muže se středostavovským zázemím (nižší střední či střední vrstvy) ve věku časných dvaceti let. Pocházejí ze zbožných a soudržných rodin žijících na venkově či na maloměstě. Mladí militanti ale bezpečný a důvěrně známý život opustili a studují – často bez opory rodičů a příbuzných – ve velkém, anonymním a nepřátelském velkoměstě. Dosahují dobrých studijních výsledků a disponují vysokou motivací týkající se budoucí vzestupné sociální mobility. Svě sny si však vzhledem k situaci na trhu práce nemohou i přes své ambice a schopnosti vždy splnit. Reakcí na kulturní šok, nenaplněné aspirace a obtíže spjaté s životem v „bezbožném“ velkoměstě a neveselými životními perspektivami je radikální konverze k přísné náboženské praxi. Těžkosti s tím spojené nesou subjektivní benefity v podobě pozitivního sebezpečí a sebeidentifikace. Tento individuální projekt je u militantních skupin doplněn ještě projektem sociálním s cílem revolučního vytvoření spravedlivého islámského státu, jemuž se aktivisté musí plně zasvětit.

Také proces rychlé urbanizace vesměs představuje – oproti mýtům sekularizačních teorií – příčinu zintenzivnění náboženské praxe, náboženského obrození, vzestupu kongregační a pietistické religiozity a často i vstupu náboženství do politiky. K náboženskému obrození v podobě vypjaté zbožnosti přísných metodistických protestantů došlo v urbanizující se Anglii 19. století v Manchesteru a v dalších expandujících industriálních městech a distriktech. Podobně se z pouze nominálních irských katolíků s minimální znalostí křesťanství a katolické doktríny stali po migraci z rodných vesnic do amerického New Yorku silně zbožní a praktikující věřící. Také nedávný městský exodus v rozvojových zemích do jedné z největších velkoměst světa provází vzestup disciplinované kongregační religiozity, nikoliv úpadek víry a náboženské praxe (např. Mexico City a rostoucí role katolictví, Sao Paulo či Guatemala City a expanze městských protestantských skupin).

Ani současný islámský svět v tomto ohledu není výjimkou. Írán i přes militantní sekularismus režimu šáha zaznamenal v období masivní urbanizace v 50. až 70. letech (z 30 % na téměř 50 % podílu městské populace) také první masovou obrodu a růst islámských aktivit, které se později staly základem islámské revoluce. Ačkoliv se v letech 1961 až 1975 počet obyvatel Teheránu zdvojnásobil, počet mešit se ve městě zečtyřnásobil, počet každoročních poutníků do Mekky vzrostl téměř trojnásobně a dary pro mašhadskou hrobku narostly více než pětinašobně. Z 12 tisíc registrovaných laických náboženských asociací jich ve městě drtivá většina vznikla až po roce 1965, tedy v období závažné exploze Teheránu. Podobný vývoj zaznamenalo v souvislosti s překotnou urbanizací sekulárními elitami ovládané Turecko: náboženská sdružení, školy Koránu, ale i aktivity nelegálních bratrstev se koncentrují v těch nejrozvinutějších a nejurbanizovanějších regionech a čerstvě urbanizované vrstvy – vydají-li se již k volbám – hlasují nejčastěji pro islamisty.

Jaké jsou příčiny vztahu náboženského obrození a obrody přísné islámské zbožnosti či vzniku a silění politického islámu? Hromadný exodus do měst ústí v historicky bezprecedentní početní převahu městského obyvatelstva nad venkovským. Vede tak k defini-

tivnímu vychýlení staleté křehké rovnováhy mezi dvěma základními a dlouhodobě rozkmitřenými protipóly islámu: (a) nejrůznějšími vesnickými lokálními lidovými verzemi islámu a apolitického mystického súfismu ve prospěch (b) městského ortodoxního fundamentalismu či dnes stále více právě islámu politického. Islám sám se zrodil v městském prostředí a města se postupně stala centry kongregační zbožnosti zdůrazňující přísný rituál, pietu po vzoru prvotní Prorokovy obce, náboženskou učenost, doslovné chápání textu Koránu a přísnou ortodoxii (stejně tak i v případě křesťanství či judaismu). Oproti tomu lidový islám a súfismus převažuje minimálně od 11. století až do 60. let 20. století. V tomto období hrál zásadní roli „předvoje“ při geografickém a sociálním šíření islámu na jeho periferii, přičemž teprve takto předpřipravený substrát poté dlouhodobě, postupně a s různými úspěchy penetrovala ortodoxie. Lidový venkovský islám si totiž velmi dobře rozumí s předislámskými tradicemi a cizími náboženskými prvky, které ve svých lokálních variantách dokáže tolerovat a integrovat (např. uctívání studní či stromů, způsoby pohřbívání z předislámského Egypta, prvky hinduistické kultury v Indii). S podobnou lehkostí produkuje nejrůznější místní kultury svatých mužů, tradice náboženských poutí k jejich hrobům, pověry o uzdravování nemocných a nejrůznější verze mysticismu provozovaného súfijskými řády často na samé hraně polyteizmu, odpadlictví a hereze.

Historii islámu pak lze popsat jako zápolení obou jeho pólů a periodicky se objevující marné pokusy fundamentalistických hnutí jednou pro vždy očistit jediný pravý zjevený islám od nánosů lidských výmyslů a bludů z hlav pouze nominálních muslimů (např. súfismus, ale také šíismus, mahdismus, racionalistická filozofie, pragmaticky ukotvené právní školy, nejnověji samozřejmě sekulární ideologie).¹² Teprve hromadná dislokace lidí z venkova a periferních regionů nacházejících se pod vlivem lidového islámu a lokálních šejků do velkoměst jakožto tradičních center islámské ortodoxie významně vychyluje vzájemný poměr sil a dynamizuje tradiční vzorec islámské fundamentalistické reformy i konverzi a šíření islámu. Zatímco vlivem urbanizace posledních desetiletí dochází spíše k úpadku súfismu a tradičního lidového islámu, náboženská ortodoxie mezitím slaví úspěch v celém islámském světě (Arjomand 1986, 1995, 2004).

K vlivu urbanizace na náboženské obrození je zapotřebí připočítat také prostou skutečnost větší hustoty a dostupnosti mešit v městském prostředí než v případě zemědělské či kočovnické obývané periferie. Islámské organizace dále čerstvě urbanizovanému obyvatelstvu vytrženému z venkovských komunit nabízejí nové a náhradní formy sociálního sdružování; mezi chudými městskými imigranty jde vesměs o jedinou důležitou společenskou aktivitu: „Nic nás nedá dohromady tak, jako láska k imámu Husajnovi [...] asociace nás sjednocují a umožňují vzájemně se informovat o tom, jak se komu daří“ (mladý iránský obyvatel slumu původem z venkova, podle Arjomand 1986: 97). Sociální zázemí laických náboženských organizací tvoří kromě tradičně urbánní zbožné nižší střední vrstvy spjaté s bazarem (řemeslníci, drobní obchodníci) právě zejména migranti z provincií (zatímco první skupina zakládá profesně definované organizace typu „Náboženské sdružení ševců“ či „Náboženské sdružení lazebníků veřejných lázní“, bývalí ves-

¹² Na obdobnou dvojpólovost islámu a cyklické pokusy o náboženskou reformu upozorňuje i slavný arabský středověký historik a filozof Ibn Chaldún, leč role města a periferie je v jeho koncepci prohozená. Islamizační hnutí vychází vždy ze srdnatých, zbožných a morálních nomádů, kteří svou misi chápou jako snahu napravit bohaté, materialistické a mravně degenerované město odpadající periodicky od víry (srov. Kropáček 1996).

ničané se sdružují v organizacích jako „Náboženské sdružení rodáků z Natanzu žijících v Teheránu“ či „Náboženské sdružení krajanů ze Semnanu“). Výhodou velkých světových náboženství disponujících specializovaným duchovenstvem (tedy včetně islámu) je také schopnost poskytnout dislokovaným a vykořeněným masám orientaci v nové situaci (slovy Arjomanda „kognitivní a morální mapu světa a vesmíru“, Arjomand 1986: 101). A to s nemenší lehkostí jako kterékoliv sekulární hnutí, ideologie či politická strana (populisty, nacionalisty či fašisty počínaje a socialisty s marxisty konče), přičemž k tomu ještě jako bonus ve formě atraktivní komparativní výhody dokáží nabídnout i spásu na onom světě (sekulární hnutí jsou v tomto smyslu funkcionálním ekvivalentem náboženství; opačně to dle autora neplatí) (Arjomand 1986).

S tím, jak dochází k národní politické integraci a původně apolitické masy se postupně organizují a mobilizují, hraje náboženství, které v téže době prochází oživením, také stále výraznější politickou roli. V rámci islámského fundamentalismu pak dochází k rozštěpení na dva vzájemně znepřátelené soupeřící tábory: (a) apolitický – argumentující, že víře politika nesvědčí – a (b) *politický fundamentalismus*, který se dle autora dále větví na pragmatický (např. Muslimské bratrstvo), klerikální (např. Írán), revoluční sektářský (např. kutbismus) či ideologický ústavní (např. Maudúdí). Jeho vyzyvatelem jsou sekulární politické ideologie a nejvyšší ambicí snaha nabídnout vůči nim přitažlivou sociální, ekonomickou a politickou alternativu inspirovanou islámem a ústící v pozemskou vládu Boha skrze implementaci islámského práva.

Jestliže je v tradičních muslimských společnostech religiozita masově rozšířeným jevem, v politicky se transformujících společnostech *může* politický islám sloužit jako srozumitelný prostředek úspěšné agitace a mobilizace mas. Zatímco počátkem 20. století se politické elity i kontraelity upínaly k nacionalismu, v polovině století pak k arabskému socialismu, ale zafliktovaly si i s internacionálním komunismem, od přelomu 60. a 70. let dochází k rychlému obratu k islamismu. Důvodem je skutečnost, že postupně všechny sekulární ideologie a totalitární politické experimenty neslavně selhaly, aby přenechaly uprázdňenou ideovou arénu politickému islámu. Ten vzniklé ideologické vakuuum rychle zaplnil, přičemž také plně využil možnosti prezentovat se jako autentická domácí alternativa v protikladu k cizím sekulárním importům (Arjomand 1986, 2006).

K variabilitě politického fundamentalismu přispívá (1) vysoká sociální heterogenita základny i samotného vedení hnutí, (2) rozdílná a proměnlivá podoba politických režimů v jednotlivých zemích (míra politické plurality a integrace islamistů). Islamisté se snaží podobně jako v minulosti evropští nacionalisté či fašisté oslovit a integrovat všechny sociální vrstvy bez rozdílu (jež jsou bez rozdílu rozčarovány chabými výsledky dosavadních režimů a znechuceny neúspěšnými sekulárními ideologiemi) a vytvořit z nich skutečně masové hnutí. Do čela této přepestré koalice se pak staví rozdvojená elita marginalizovaných islámských duchovních a laických intelektuálů, mezi nimiž však vždy panuje rivalita a napětí (např. alžírská FIS, Muslimské bratrstvo, předrevoluční Írán). To, kdo ve vedení hnutí nakonec převládne, ovlivní podobu jeho ideologie i praktické politiky. Druhým významným faktorem ovlivňujícím rétoriku i politické kroky islamistů jsou politické režimy. Míra jejich *politické plurality* (např. nezávislé soudnictví, svoboda slova a sdružování, férová soutěž stran) a také míra *inkorporace islamistů* v jejich rámci *negativně* ovlivňuje: (a) *míru radikalit* hnutí, (b) pravděpodobnost *koalice laických intelektuálů a kleriků*, a tedy i vytvoření skutečně masového hnutí. Jestliže navíc (c) vládnoucí režimy

po mnoho generací představují ideologický i politický monolit, dochází k plošnému šíření a převaze autoritářské a anti-pluralitní *politické kultury* i v řadách opozice. Například v Alžírsku se hned po krvavé válce za nezávislost ujal vlády monolitní totalitní socialismus znárodnující vše půdou a průmyslem počínaje a islámem a myšlením lidí konče, přičemž byla potlačena jakákoliv opozice a do ilegality vytlačeni ortodoxní duchovní i lidový mysticismus venkova. Tento tlak vedl islamistickou opozici k tomu, aby spojila síly v koalici vedenou kleriky i laickými intelektuály, protože bylo jasné, že bez jednoty by neměla Fronta islámské spásy vůbec šanci se prosadit. V jejích řadách také vždy převažovaly hlasy k ozbrojenému odporu, protože jiné opoziční aktivity byly nerealizovatelné, a postupně se prosazovala autoritářská protidemokratická a protiústavní politická kultura. Také výsledkem marginalizace duchovních (ztrácí roli ve školství, soudnictví) a totálního vyloučení jakékoliv islamistické opozice militantně sekulárním íránským režimem došlo k ideologické i politické radikalizaci hnutí, ve kterém se v klíčový okamžik spojili jak laici, tak také duchovní. To pak vyústilo v druhý extrém revolučního Íránu. Dalším paradigmatickým případem je dle autora Egypt, kde bylo opoziční Muslimské bratrstvo záhy po dosažení definitivní nezávislosti zakázáno (1954) a vůdci i příznivci internováni v táborech na Sahaře. V rámci hnutí vedeného spojenými silami duchovních neoficiálních mešit a vysokoškolsky vzdělaných intelektuálů se prosadil sektářský revoluční islamismus, který vyvrcholil atentátem na prezidenta Sadata (1981). Postupně si však Muslimští bratři našli cestu do parlamentu na kandidátkách liberálních či socialistických stran nebo jako nezávislí, dosáhli vlivu i v komunální politice a zaměřili se na ovládnutí občanské společnosti, přičemž se stále více rozcházel s revolucionáři a extremisty ve svých řadách. Na opačném konci škály se nachází Pákistán a Jordánsko, kde jsou islamisté dlouhodobě inkorporováni do politického procesu, účastní se parlamentních voleb a mají své zástupce dokonce i ve vládě, takže aura neomylné a ctnostné opozice schopné vyřešit všechny problémy postupně spíše slábne a volební výsledky jsou spíše průměrné. Navíc spolu jednotlivé strany islamistů vzájemně soupeří více než se sekularisty, takže o nějaké silné koalici šejků mystických bratrstev, městských kleriků a laických ideologů nemůže být řeči (Arjomand 1995, 2006).

Daniel Lerner: Klasik modernizační teorie o islámu mezi Mekkou a mechanizací

V rámci současné renesance modernizačních teorií – a zejména v souvislosti s dramatickým a ve srovnání se Západem „deformovaným“ průběhem sociální změny na Blízkém východě – se opět začíná mluvit o jednom z jejich klasických proponentů D. Lernerovi a jeho více než půlstoletí staré koncepci modernizace (např. Bah 2008, naopak zdrcující kritiku teorií modernizace tohoto typu u nás podal Keller 2007).

Jde o výrazně *psychologizující pojetí* sociální změny vycházející z premisy, že „*modernita je primárně stav mysli*“ (Lerner 1964: viii). Je založené na rozlišení tří osobnostních – a vzájemně značně mentálně odcizených – typů, jejichž zastoupení v populaci se v průběhu modernizace dramaticky proměňuje: (a) tradičního, (b) přechodného a (c) moderního. Uvedená typologie propojuje makro-rovinu změny (na úrovni institucí a společenských sektorů) s mikro-úrovňi změn hodnotových a mentálních systémů jedinců, přičemž před-

pokládá, že se obě roviny změn vzájemně ovlivňují, podmiňují a akcelerují. Propojuje zároveň obecnou teorii modernizace a obrovské množství empirického materiálu v podobě výpovědí individuálních respondentů. Koncepce totiž vznikla na základě pionýrského dotazníkového šetření založeného na kontrolovaném výběru osob v šesti blízkovýchodních zemích: Turecku, Libanonu, Egyptě, Jordánsku, Sýrii i Íránu (Lerner 1964).¹³

Zatímco *člověk moderní* je – řečeno s kritiky této koncepce (např. Keller 2007: 22) – zidealizovanou projekcí neuvěřitelně racionálních, nekonečně flexibilních, adaptabilních, kosmopolitních, vzdělaných, sekularizovaných a na budoucnost i růst blahobytu orientovaných amerických městských středních vrstev (tedy vlastně sociologů samotných!), *tradiční osobnostní typ* je zpravidla člověkem negramotným, rurálním, žijícím v jasně ohraničené, vnitřně soudržné a důvěrně známé malé pospolitosti (rodina, vesnice či čtvrt, mešita) a žijícím se zemědělstvím či pastevectvím. Taktéž jde o jedince minimálně vystaveného přímému vlivu médií, ke kterým pocituje nedůvěru až zášť.¹⁴ Orální komunikační systém je odkázán především na fyzický kontakt tváří v tvář. I tak je ale „člověk tradice“ verbálně neobratný, vyjadřující se jakýmsi omezeným kódem a připravený sáhnout k násilí vždy, když docházejí slova. Pokud se vůbec šíří masmediální sdělení, jde často o sekundární zprávy z druhé ruky, a to vesměs lokálního charakteru a relevance; naprosto absentuje zájem o „neúčinná“ a „nezajímavá“ témata celonárodního či dokonce mezinárodního záběru. Jelikož však jde v první řadě o typologii psychologickou, nikoliv sociologickou (Lerner 1964: 154), skutečně *klíčové definiční znaky se týkají hodnot, postojů a mentality*: zejména schopnosti *empatie* a úrovně vyvinutosti *veřejného mínění*.¹⁵

Tabulka 1: Osobnostní typy podle psychologických a sociálních charakteristik

Typ	Gramotnost	Urbanizace	Mediální participace	Empatie	Míra veřejného mínění
Moderní	+	+	+	+	5
Přechodný A	–	+	+	+	4
Přechodný B	–	–	+	+	3
Přechodný C	–	–	–	+	2
Tradiční	–	–	–	–	1

Zdroj: Lerner 1964: 71

¹³ Nešlo o náhodný výběr s cílem zobecnovat výsledky na celou populaci, ale o výběr záměrný s cílem srovnávat jednotlivé subpopulace a vybudovat teoretickou typologii. Bylo zpracováno 1600 rozhovorů, které trvaly od 1 do 6 hodin (!). Podobný výzkum se konal ve většině zemí vůbec poprvé (r. 1950), práce tazatelů proto byla nesmírně náročná (zejména v periferních oblastech a v případech negramotných či ženských respondentů). Rozsáhlý dotazník čítající nejen uzavřené otázky, ale i množství otevřených, je součástí přílohy knižní studie.

¹⁴ Jde o nedůvěru k médiím, nikoliv k obsahům jejich sdělení: „Podívejte se na Palestince. Poslouchali rádio a Bůh je zničil“ (tradiční typ, Jordánsko, Lerner 1964: 303). Média jsou vítána – například: „Rádio [...] se stalo mým nejlepším přítelem“ (s. 331) – nejspíše jako způsob přenosu páteční modlitby a pravidelného předčítání Koránu negramotnému publiku. Pokud však již tradiční typ média sporadicky sleduje, přijímá obsah nekriticky.

¹⁵ Převážně dle těchto dvou atributů – v podobě syntetických indexů sestavených z řady jednotlivých otázek – autor své respondenty třídí pro další analýzy.

Člověk tradice si nedokáže dost dobře představit, že by snad mohl žít jinak – jinakost, sebedrobnější inovace, experimentování či odchylka od normy jsou zavrženímhodné a sankcionované.¹⁶ Obzvláště se naopak cení loajalita, poslušnost, pasivita a absence změn. Každá další generace tak v ideálním případě žije stejně jako generace předchozí. „Tradičionalové“ nejsou schopni mentálně překročit svou omezenou zkušenost a neuvědomují si nejrůznější možné alternativy stran nasměrování nejen svého vlastního života, ale také stran vývoje celé společnosti. Omezené horizonty souvisí s *absencí empatie* – schopností vidět sebe sama potenciálně ve značně odlišných sociálních rolích, navazovat styky s novými lidmi, nechat se inspirovat odlišnými vzory jednání, být schopen se adaptovat v nových sociálních situacích a měnícím se prostředí, plánovat do budoucna. Tradiční typ nedokáže – bez značného zděšení až pobouření – odpovídat na odstupňovaně řazené projektivní otázky typu: co by dělal, kdyby byl prezident dané země či šéfredaktor nejlivnějších novin; jakou zemi by v případě nutnosti volil pro emigraci či jaký život by chtěl žít po přestěhování do hlavního města nebo dokonce do Spojených států amerických („raději bych zemřel než si představit život jinde“, „Bůh by mě potrestal, pokud bych na to jen pomyslel“, „co je to za hloupé otázky“).

Charakteristická *apolitičnost* souvisí s mnoha faktory. „Člověk tradiční“ je vysoce religiózní, přičemž jeho forma zbožnosti ústí v politickou pasivitu až fatalismus ilustrovaný následujícími „hlasy tradice“: „Vše je vůle Boží“ (egyptský farmář, s. 301) nebo „Jsem spokojený s tím, co mi Bůh dal“ (jordánský nomád, s. 318). Výsledkem je přesvědčení, že se s nejrůznějšími problémy – zejména chudobou či dosud nezajištěnou národní suverenitou – nedá nic dělat a stávající pozemská situace přetrvá navěky.¹⁷ Tradiční typ si dále nedokáže zasadit své vlastní obtíže do širších národních či dokonce mezinárodních souvislostí (např. deklaruje chudobu jako jednoznačně svůj největší problém, ale nedokáže tento problém identifikovat zároveň jako problém celé země, což je běžné u typů následujících). Stejně tak si nedokáže plně uvědomit své zájmy a kvůli omezené empatii ani možné alternativy. Horizonty jeho světa končí za hranicemi kočovného kmene, vesnice či městské čtvrti, stejně tak zde také končí zdroje identity a loajalita: velmi obtížně se tak tradiční člověk politicky mobilizuje s pomocí symbolů národa či třídy.¹⁸ Masy bez názoru a zformovaných politických postojů – neparticipují tak nejen na konzumu a peněžní ekonomice či politickém rozhodování, ale ani na veřejném mínění¹⁹ – jsou

¹⁶ To je mj. dáno nízkou funkcionální specializací a zanedbatelnou mírou dělby práce.

¹⁷ Jde o klasické téma vymezené již K. Marxem: zda je náboženství „opium lidstva“ ústící ve „falešné vědomí“ a sloužící tak elitám, nebo naopak lecky poslouží opozici jako politicky mobilizující doktrína, např. Blízky východ zhruba od 70. let 20. století (srov. Kepel 1996, 2002; Esposito 2003; Juergensmeyer 1994).

¹⁸ Většina Íránců se absolutně nezajímala o v době výzkumu „žhavou“ kauzu znárodnění *Anglo-Iranian Oil Company*, jednu z nejdramatičtějších událostí moderní íránské historie. Stejně tak Syřané zcela ignorovali sérii vojenských převratů způsobených soupeřením úzké elity a kontra-elity. Také jordánská královská rodina vládla nerušeně na venkově či v kočovných oblastech roztroušenému obyvatelstvu minimálně až do doby, než zažila exodus vysoce zpolitizovaných a moderních (urbanizace, gramotnost, mediální expozice) palestinských uprchlíků. Také tradiční Turci deklarují: „Politika se nás netýká“, „Stejně nemůžeme nic změnit – je pak hloupost se tím vůbec zabývat“, „Naši vůdci vědí nejlépe, co mají dělat“, „Nám nepřísluší vůdce hodnotit.“

¹⁹ Na množství otázek odpovídají „nevím“. Nemají taktéž vesměs názor na sadu 11 předložených hlavních celospolečenských témat a problémů. V závěrečné zpětné vazbě často hodnotí celé dotazování silně negativně, protože se točilo kolem irelevantních či neznámých témat a naopak nedalo prostor tématům, ke kterým mají co říci, která jsou „zajímavá“ (např. metody zavlažování, pastevectví, místní komunita, rodina a výchova, islám).

tedy výhodné pro politické elity, které mohou nerušeně vládnout, zatímco masy maximálně pouze nezúčastněně přihlížejí nebo kolikrát ani to ne. Naopak nevýhodou tohoto typu – zejména v jeho čisté podobě – je podle autora zejména skutečnost, že jsou jeho dny na Blízkém východě sečteny a nečeká ho zde žádná budoucnost (stejně jako předtím v Evropě, Rusku a Japonsku).

Zatímco je tradiční člověk vesměs šťastný s tím málem, co jakožto příslušník vůbec nejchudšího společenského segmentu má, a také spokojený s podobou omezeného a neměnného světa, ve kterém v relativní izolaci žije, začátek obrovských modernizačních změn vypadá v detailní miniatuře asi takto: „[...] večer chodí do kina (syn). A hned chce klobouk, nové kalhoty evropského střihu, chce si koupit revolver a nevím co ještě!“ (přechodný typ, Libanon, s. 196). Nebo následovně: „Chtěl by do USA (syn), protože tam prý mají ty nejkrásnější holky, nejlepší auta a tisíc a jednu dalších skvělých věcí“ (čerstvě urbanizovaný nomád, Jordánsko, s. 326). Právě spolu s nově probouzenými a poté dále všestranně „kultivovanými“ a ve výsledku nekonečně rostoucími tužbami a aspiracemi se rodí *přechodný typ* člověka, který sice ještě stojí jednou nohou ve starém světě tradičních loajalit a identit, druhou nohou je však již ukotven v moderním světě, který formuje jeho postoje a pohled na svět. Jeho největším prokletím je skutečnost, že mu vlastně nikdy ani zdaleka nestačí to, co má, a neuspokojuje ho to, čím je. Chce být někým jiným a mít něco jiného.

Růst aspirací a re-orientace od tradice a minulosti k budoucnosti úzce souvisí se zrodem *empatické osobnosti* schopné představit si sebe sama v nejrůznějších nových rolích a situacích. Jde vlastně o zvýšenou psychickou mobilitu a adaptabilitu spjatou s (a) mobilitou geografickou a sociální a také se (b) zvýšenou mediální expozicí. Přechodný typ je charakterizovaný jako „člověk v pohybu“ či dokonce jako „neklidná duše“. Ve většině případů se urbanizuje (odchází z venkova do měst nebo na předměstí), trvale či sezónně pendluje za prací mezi městem a vesnicí, častěji cestuje nebo je alespoň v intenzivním kontaktu s někým takovým.²⁰ Individuální zkušenost urbanizace lze v sociologické zkratce popsat jako odchod z důvěrně známého světa izolované vesnice do anonymního města plného neznámých cizích lidí. Jde tedy o člověka, který skončil s farmařením provozovaným předky po celé generace a pokouší se o zcela nový život ve zcela novém prostředí. Horizontální mobilita tak člověka vystavuje jinakosti, konfrontuje ho s novými horizonty, zvyšuje představitost a vědomí nečekaných nových možností a alternativ.²¹ Přitom neméně stejně mocným „multiplikátorem imaginace“ jsou – životy nejrůznějších cizích lidí a nové vzory ukazující – média, vůči nimž je přechodný typ naladěn daleko přátelštěji než člověk tradiční: „Filmy v biografu jsou jako naši učitelé, ukazují nám, co všechno můžeme dělat“ (Lerner 1964: 54). Podobně rádio je pro změnu viděno jako „škola o světě“ (Lerner 1964: 346).

Neosobnímu mediálnímu komunikačnímu systému využívanému v prostředí blízkovýchodních režimů k politické propagandě však i tak stále konkurují paralelně přetrvávající rozsáhlé orální systémy a sítě přímé osobní komunikace využívané opozičními

²⁰ Šířeji chápaná urbanizace zde znamená také pronikání „města“ na venkov (médiá, silnice, sezónně migrující).

²¹ Jestliže si jedinec k modernímu vědomí naslápne s pomocí zvýšené fyzické mobility, na úrovni celospolečenské měly podle autora analogický efekt velké zeměpisné objevy počínaje Kolumbem (Lerner 1964: 54).

skupinami (Muslimské bratrstvo, komunisté). Navíc regionální pokrytí jednotlivými médii a jejich expanze jsou vysoce nerovnoměrné a vesměs se koncentrují v oblasti hlavního města (Lerner 1964). Charakteristické pro Blízký východ ve srovnání s modernizací Západu je také daleko rychlejší expanze masmédií, a to v situaci přetrvávající vysoké negramotnosti: řada zemí totiž „přeskočila“ ze stadia preliterárního rovnou do postliterateárního charakterizovaného nástupem nových médií, jež nevyžadují gramotné publikum (rádio, biograf) (Riesman 1964). Egyptský prezident Násir politické dopady blízkovýchodní mediální revoluce vyjádřil velmi pregnantně: „Je pravdou, že většina lidu je stále negramotná. Ale politicky to hraje daleko menší roli než před nějakými 20 lety [...]. Rádio vše změnilo [...]. Dnes lidé v nejdlehlších vesnicích poslouchají, co se děje jinde, a vytvářejí si svůj vlastní názor. A vládcí už nemohou vládnout jako kdysi. Žijeme v novém světě“ (podle Lerner 1964: 214).

I tak však představuje negramotnost a nízké vzdělání limit šíření *všech* typů médií. Vzdělání totiž není jen pouhým nástrojem ke konzumaci mediálních sdělení, ale vede i k psychické dispozici jim vůbec rozumět: proto si negramotní lidé ve výzkumu často nechávají z novin raději od druhých předčítat a zároveň sdělení i interpretovat; stejně tak nejradyji poslouchají rozhlas společně s někým, kdo jim zprávy poté srozumitelně vyloží.²² Přitom vystavení vlivu jednoho typu médií vede ke zvýšenému zájmu o sdělení dalších typů médií. Podobně i vystavení jednomu mediálnímu titulu (novinám, rozhlasové stanici) vede ke zvýšené konzumaci titulů dalších (multiplikační efekty) (Lerner 1964).

U přechodného typu tak ve výsledku vzniká *veřejné mínění* týkající se nejprve lokálních a regionálních záležitostí, ale stále častěji také záležitostí celonárodního či dokonce celosvětového charakteru. S tím pak úzce souvisí *masová politizace* lidí, kteří již dokáží vidět souvislost mezi osobní situací a celkovým stavem národní společnosti, začínají mít také na stále více věcí „svůj názor“ a chtějí ho i uplatnit. Právě hromadný vstup přechodného typu do politického klání představuje historicky novou situaci a zásadní výzvu pro režimy všech typů: politiku již nemůže nadále „nerušeně“ provozovat úzká politická elita odcizená zbytku společnosti a maximálně čas od času vyzývaná na souboj podobně izolovanou kontra-elitou. Budoucí směřování společnosti již nadále nemůže monopolně ovlivňovat ani „kreativní menšina“ příslušníků moderního typu, které do toho ostatní apolitické segmenty nemluví (např. v Turecku tato situace vedla k překvapivému ukončení dominance kemalistů a Republikánské strany po volbách r. 1950; v autoritářském Egyptě k postupnému přimknutí se k populismu a nezbytnosti permanentní masové propagandy v průběhu éry prezidenta Násira).

Přechodný typ tedy začíná toužit po podílu na moci. Chce být také informován a participovat na veřejné diskusi, protože už má na leccos vlastní názor. A především, začíná toužit po zlepšení materiální životní úrovně a chce se tak připojit k rodícímu se konzumerismu a k plné participaci na tržní ekonomice po boku relativně úzké skupinky zástupců moderního typu. V žádné z těchto oblastí však ke svému zklamání není dlouhodobě plně uspokojován. Stále nové potřeby a neustále rostoucí aspirace jsou v ostrém rozporu s každodenně zakoušenou realitou. To ústí v kumulaci nespokojenosti, deprivaci a v chronickou hrozbu propuknutí revolucí z rostoucích frustrací stále početnějších blízkovýchodních mas. Šťěstí je podle autora funkcí aspirací na straně jedné a míry, v jaké jsou tyto nejrůz-

²² Autor pracuje rozsáhle s konceptem tzv. názorových vůdců.

nější tužby naplňovány, na straně druhé. A právě u přechodného typu je tento nepoměr největší. Zejména pak v ekonomicky stagnujících společnostech, které nejsou založeny na ekonomickém růstu a pohybují se v bludném kruhu chudoby. Nebo ve společnostech, kde se sice masově šíří nové aspirace do všech sociálních vrstev a do všech regionů, avšak distribuce – třeba i rostoucího – bohatství je stále více nerovnoměrná, protože si ho mezi sebe dělí úzka politicko-mocenská elita. Ve výsledku pak není největším problémem samotná propast mezi akcelerujícími ambicemi a omezenými možnostmi dosáhnout sociální mobility v dané společnosti, jako spíše bezperspektivnost této nerovnovázné situace, kdy je jasné, že se v dohledné době nepodaří daný rozpor překonat.²³

Zatímco tedy lze tradiční postoj ilustrovat takto: „Jsem spokojený s tím, co mi Bůh dal“ (jordánský beduín, který netuší, že také existují jiné země světa a nikdy nebyl ve městě, Lerner 1964: 318), hluboce nespokojený přechodný typ – ačkoliv je často podstatně bohatší než tradiční nomád – svou nekonečnou frustraci verbalizuje typicky takto: „Žijeme jako zvířata. Neznáme nic jiného než práci, jídlo a spánek“ (jordánský vesničan vystavený vlivu médií a kontaktům s lidmi z města, Lerner 1964: 338). Jestliže tradiční člověk usiluje podle autora o holé přežití („mít práci a chleba“ jako hlavní životní cíl), přechodný typ namísto toho touží neméně silně po vyšší životní úrovni (rozdíl mezi typy lze dle Lernerova popsat ve zkratce jako „ti, co nemají nic“ vs. „ti, co chtějí víc“). Jádrem frustrací modernizujících se obyvatel modernizujících se zemí přitom není nic jiného než čerstvě zrozená, rozjitřená a neustále drážděná schopnost empatie, jakožto mentální základ modernizace samotné: „Pokud si lidé nejsou vědomi existence určitých věcí, tak po nich netouží a nescházejí jim“ (mladý vzdělaný Libanonec intenzivně vystavený vlivu médií, Lerner 1964: 177). Zatímco je tedy tradiční typ jakoby zahleděný do minulosti a kopíruje potřeby i životní styl předchozích generací, přechodný typ místo toho hledí do budoucnosti plný snů a očekávání.

Jakými mechanismy k růstu aspirací dochází? Především (a) jde o masivní *expansi massmédií*, zejména pak těch, která dokáží oslovit i negramotné či pologramotné publikum (kino, rádio, plakáty atd.). Média jsou chápána jako inspirativní „učitelé správného způsobu života“, vytvářejí nová přání a povzbuzují nová očekávání (multiplikátor empatie a imaginace, ale také potřeb a aspirací, viz výše). V této souvislosti (b) hraje v prostředí Blízkého východu zásadní roli *příklad moderních západních zemí* (nejprve Evropy, poté USA, ale i SSSR), které jsou chápány jako *referenční skupina*: „Amerika je fantastická země. Mají tam všechno [...] velké mrakodrapy, všude spoustu zoologických zahrad a také jezer [...] je to velmi bohatá země“ (libanonská mladá žena, Lerner 1964: 202). Zatímco tradiční typ nemá ani potuchy o existenci západních zemí, skutečnost jejich existence ignoruje nebo jsou jeho znalosti v nejlepší případě velmi omezené („USA? Vypadá to tam spíš jako u nás v táboře, nebo spíš jako v Ammánu?“ jordánský nomád, Lerner 1964: 320), modernizující se skupiny po nich pošilhávají a srovnávají s nimi svou situaci daleko spíše než s jinými podobně chudými blízkovýchodními státy: „Když vidíme životy lidí na Západě a pak je srovnáme s vlastními, zjistíme, že ještě musíme ujít dalekou cestu, než se dostaneme na jejich úroveň,“ nebo „Chápu, že i přes nízký sociální původ může

²³ Zatímco v případě Západu byl postupný růst potřeb a aspirací funkční, protože stimuloval další růst ekonomiky a celkovou modernizaci, v případě Blízkého východu je spíše disfunkční, protože příliš akceleroval, rozešel se s ekonomickými možnostmi společnosti a vyústil v politickou radikalizaci (Lerner 1964).

člověk v Americe udělat závratnou kariéru a být špičkou ve svém oboru, pokud prokáže, že je opravdu schopný. Může se společensky vyšvihnout způsobem, o kterém já zde mohu jen snít“ (mladí Syřané a Libanonci, Lerner 1964: 400 a 210). Nejenže tedy stále širší masy chtějí to samé, co již dnes mají na Západě, a ke všemu to chtějí hned, často je jejich obraz Západu značně zidealizovaný a nerealisticky nadsazený (viz asociace spojovaná s USA: „čistý a bohatý život“), což jen dále přispívá k frustracím, protože z následného srovnání prostě nemohou vyjít příliš dobře: „Film z prostředí života běžných lidí ve Spojených státech se na plátně biografu Káhiry či Teheránu může změnit ve výbušnou radikální teorii“ (Lerner 1964: 11).

Velmistry (c) v navyšování nerealistických očekávání mas jsou také samotní politici operující s nejrůznějšími *utopickými ideologiemi* slibujícími plnou národní nezávislost, mezinárodní prestiž a obnovené velmocenské postavení, ekonomickou prosperitu a sociální spravedlnost. *Politická propaganda* provázená sklonem k megalomanií (obří projekty typu Asuánská přehrada) a pochybným politickým vizím (panarabské či panislámské projekty, arabský socialismus, porážka Izraele) slibuje rychlé a jednoduché řešení všech problémů. Populismem vybuzená očekávání však se stále větší pravděpodobností hrozí vyústit jen v masová zklamání: režimy nejsou schopny dostát svým slibům, rozpor mezi rétorikou a realitou je stále zřetelnější a dlouhodobě neudržitelný. Častým propagandistickým tahem je v této situaci snaha režimů přesměrovat pozornost obyvatel od kupících se domácích problémů směrem k emocionálně nabytým symbolům a mezinárodní politice. Široká podpora autoritářům se tak mezi neúspěšnými reformami zklamaným obyvatelstvem nejlépe mobilizuje s poukazem na vnějšího nepřítele (např. Velká Británie, USA, Izrael, jiný blízkovýchodní rival) kombinovaným pokud možno s nějakým vojenským dobrodružstvím či krizí (např. Suezská krize, arabsko-izraelské války, znárodnění ropného průmyslu).

K růstu aspirací (d) přispívá dále *urbanizace*, zejména pronikání obrazu městského života na venkov: „Fungují pro naši vesnici stejně jako dříve velbloudí karavany“ (libanonský zemědělec o místní mládeži pracující ve městě, Lerner 1964: 189). Městské vrstvy se tak stávají referenční skupinou pro stále větší část venkovské populace. Odhodlají-li se však nespokojení venkované k přesídlení do města, vesměs si příliš nepolepší. Jelikož je tempo urbanizace daleko rychlejší než tempo růstu průmyslové výroby a městských služeb, jen malá část najde solidní pracovní uplatnění (např. v Egyptě našel dvakrát lépe placenou práci v průmyslu jen jeden bývalý zemědělec z deseti). Také (e) *růst vzdělanostní úrovně* provázený růstem kariérních aspirací a očekáváním zasloužené vzestupné sociální mobility ústí v prostředí ekonomicky stagnujících režimů s tragickou situací na trhu práce v masové frustrace čerstvě se rodící inteligence. Ta za svou referenční skupinu považuje západní střední vrstvy či domácí ekonomické a politické elity, s jejichž životním stylem je dobře obeznámena. Střední a vysoké školy však chrlí takové množství absolventů, které zaostalé ekonomiky nedokáže absorbovat. Také „tradiční“ mobilitní kanály (armáda, byrokracie, základní školství, duchovenstvo) jsou přetíženy. Vzdělávací systém navíc produkuje nevyhovující strukturu vysokoškoláků (daleko více právníků a novinářů než inženýrů a lékařů), kteří vesměs ze statusových důvodů neberou podřadnou práci mimo svoji specializaci, takže zůstávají dlouhodobě nezaměstnaní.

Právě z nespokojené inteligence se rekrutují radikální kontraelity, které se od neperspektivní profesní kariéry obracejí k náhradním nadějím na kariéru politickou. *Političtí extremisté* ochotní sáhnout k prosazení svých vizí k násilí přitom *pocházejí vždy z těch*

nejmodernějších skupin. Nezávisle na tom, zda se upínají ke krajně levicovým či pravicovým utopiím, sdílejí společný sociologický a psychologický profil.²⁴ Jde o mladé muže nejčastěji ve věku do 30 let, kteří jsou vysoce urbanizovaní (75 % z extremistů vs. 37 % u apolitických), intenzivně sledují média a disponují výrazně nadprůměrným vzděláním (okolo 70 % středoškolské či vysokoškolské vzdělání vs. 19 % u apolitických a 45 % mezi politicky umírněnými). A to dokonce vyšším než současné elity, což je chápáno jako neomluvitelná nespravedlnost (např. častá převzdělanost v nižších patrech byrokratických či armádních hierarchií obsazených ambiciózními mladíky a naopak nedovzdělanost zasloužilých funkcionářů v patrech vyšších). Radikálové nejsou v žádném případě chudí (6 až 9 % vs. 57 % u apolitických), ale ani bohatí. Spíše jde o ty, kteří chtějí více a se svou životní úrovní jsou nespokojeni: „Mluví o chudobě chudých, ale pošilhávají po blahobytu bohatých“ (Lerner 1964: 368). Typická je vysoká *sociální deprivace* a nespokojenost: negativní výroky o stavu společnosti (nezaměstnanost, nejistota) 5násobně převyšují neutrální deskriptivní výroky u 66 až 80 % extremistů (vs. 30 % umírněných). Psychologický portrét je charakterizovaný (a) sociálním i (b) hodnotovým *odcizením* od zbytku společnosti. Jde o jedince bez vlastní rodiny ve věku, kdy už je naprosto běžné žít intenzivním rodinným životem (či již se podruhé neoženivší vdovce), nechodící do mešity a zanedbávající náboženské rituály, s menším množstvím přátelských vztahů a s individuálními vzorci trávení volného času (alespoň 3 z těchto 4 charakteristik vykazuje 51 až 75 % extremistů vs. 30 % umírněných a jen 13 % apolitických). Hodnotové odcizení se projevuje v nízké subjektivní hodnotě náboženství, zvyků a tradice. Sekularizace na individuální rovině pak vytváří určité ideové vakuum a větší otevřenost k přijímání nových – svého času sekulárních – ideologií. Sociální odcizení zase ústí v připravenost identifikovat se s širší škálou nadlokálních referenčních skupin (kategorie jako třída, národ, masy, velmoci, politická hnutí a strany tak mají větší šanci zaujmout, protože tradiční skupiny jako rodina či sousedská komunita nehrají takovou roli). Lerner ukazuje, že političtí extremisté jsou zároveň schopnými agitátory a radikální názoroví vůdci, kteří se ve svém střetu s elitami – a radikály z případných dalších ideologických táborů – snaží na svou stranu získat a mobilizovat široké masy. Za této situace masová politická participace spolehlivě degeneruje v násilí, pokud se nejen široce rozšířily frustrace, ale také absentují alternativní, nenásilné a zavedené způsoby ovlivňování věcí veřejných.

V duchu první vlny modernizačních teorií vzniklých na „zelené louce“ na politickou objednávku amerického prezidenta H. Trumana ve snaze vyrvat Třetí svět z vlivu SSSR v houstnoucí atmosféře počínající studené války (srov. Keller 2007) Lernerova západocentrická koncepce předpokládá, že globální Jih bude kopírovat univerzální vývojovou trajektorii bohatého Severu (modernizaci prošly tak etnický, rasově, historicky a kulturně různé země jako USA, Německo, SSSR či Japonsko a nyní je řada na Blízkém východu; modernizace je zdánlivě západní proces pouze shodou historických okolností). Změna ale není zcela lineární a rovnoměrná, je rozfázovaná v částečně se překrývající dílčí procesy a v ideálnětypickém případě vypadá takto: v (1) první fázi dochází k urbanizaci a industrializaci, která si po dosažení určité kritické hranice (dle autora alespoň 10% míra urbanizace) vynutí (2) akceleraci gramotnosti, přičemž v další fázi dochází k (3) expanzi

²⁴ Dle autora jde o vzorec platný pro celý Blízký východ, dokumentuje ho na podrobné studii extremistů fránských (komunisté ze strany Tudeh a nacionalisté z Pan-Iranian Party; obě skupiny jsou analyzovány zvlášť).

masových médií a vzniku početného mediálního publika, a celý proces finišuje ve (4) všeobecné politické participaci (viz tabulka 2).

Tabulka 2: Sociální systém tradiční a moderní společnosti

Sektor	Tradiční společnost	Moderní společnost
Socioekonomický	Rurální	Urbánní
Kulturní	Negramotný	Gramotný
Komunikační	Orální (face-to-face)	Mediální
Politický	Dosazený/delegovaný	Volený

Zdroj: Lerner 1964

Právě masová média hrají klíčovou – protože transformativní – roli v celé Lernerově koncepci blízkovýchodní modernizace, kterou v sociologické zkratce popsal jako přechod od orálního systému komunikace (tradiční společnost) k systému mediálnímu (společnost moderní). Masmédia údajně stimulují modernizační proces v ostatních oblastech, což zpětně přispívá k další expanzi masových médií. V ideálnětypickém mediálním systému štáb profesionálních odborníků na sdělování (novináři) přenáší zprávy informačního či deskriptivního charakteru prostřednictvím neosobních masových médií relativně heterogenní mase příjemců. V orálním systému oproti tomu zejména statusově privilegovaní (výše postavení v sociální hierarchii) předávají ústní formou preskriptivní obsahy (pravidla, nařízení, normy jednání), s nimiž se obracejí směrem k relativně homogennímu publiku (primární skupiny – rodina, náboženská kongregace, vesnická či sousedská spopolitost, řemeslný cech) (srov. Keller 1997: 52).

Tabulka 3: Orální a mediální komunikační systém: Kdo, co, jakým způsobem a komu sděluje

	Tradiční společnost (orální systém)	Moderní společnost (mediální systém)
Zdroj	Statusově privilegovaní	Profesionální odborníci
Obsah	Preskriptivní	Deskriptivní
Kanál	Ústně (face-to-face)	Neosobní masová média
Publikum	Homogenní (primární skupiny)	Heterogenní a masové

Zdroj: Lerner 1964, Keller 1997: 52

D. Lerner se spolu s D. Riesmanem i přes ustrnutí v základních dobových schématech snaží o *komparaci západního a (deformovaného, nevyváženého) blízkovýchodního vzorce modernizace* a nachází řadu problematických odlišností, ačkoliv jim i tak leccos uniká (např. vidí sekularizaci a demokratizaci jako nutnou součást procesu):

1. tempo a rozsah demografické exploze výrazně převyšuje (lepší hygiena, dostupnost vakcín, léčiv i zdravotní péče) tempo ekonomického růstu a společnosti zůstávají uvězněné v tradičním kruhu bídy (západní postupný růst příjmu na hlavu vedl ke zvyšování spotřeby i úspor obyvatelstva, což stimulovalo investice a další růst ekonomiky ústící v další zvyšování produktivity a průměrných příjmů),

2. „přebyteční“ (nedostatek půdy) venkované vyprodukovaní západní populační explozí více migrovali na jiné kontinenty, dnes jsou však všechny světové regiony podstatně zalidněnější a imigrační pravidla přísnější, takže masy vesničanů na Blízkém východě migrují zejména do měst, což vede k historicky bezprecedentně rychlé urbanizaci, kolapsu městského plánování a chaosu,

3. tempo urbanizace výrazně převyšuje mizivé tempo industrializace a tvorby nových pracovních míst ve městech, která nedokáží absorbovat další migrující venkovany,

4. tempo šíření masmédií je daleko rychlejší než bylo v případě Západu, zejména díky novým médiím nevyžadujícím gramotné publikum (rádio, biograf, televize), což vede k oproti Západu rychlejšímu růstu kariérních aspirací a nových konzumních potřeb, ale také k možnosti raketové politické mobilizace a destabilizace (v regionu poprvé účinně s pomocí rádia agitoval Mossadek – při jeho svržení pak směřoval podle logiky „bez mikrofonu je Mossadek impotentní“ první útok na Rádio Teherán),

5. aspirace obyvatelstva rostou rychleji než ekonomické příležitosti, což ústí ve frustrace a politickou radikalizaci (na Západě vzájemně provázanější vzestupná spirála – rostoucí aspirace a poptávka stimuluje motivaci, podnikavost a ekonomický růst, což zpětně kumulativně ústí v další růst potřeb a rozvoj hospodářství),

6. vznik masového veřejného mínění a politické mobilizace podstatně dříve než vznik politických institucí umožňujících čerstvě zpolitizované masy integrovat,

7. přitažlivý a nepřehlédnutelný vzor Západu vede ke kontraproduktivní snaze elit akcelarovat proces, který Evropě trval zhruba tři staletí, v rámci jedné dvou generací,

8. studenoválečné soupeření spojené s vábením nejrůznějších ideologií slibujících nalézt „zkratky“ k prosperitě i sociální spravedlnosti nebo experimentování s vlastními modely motivované odporem k Západu z důvodů koloniální minulosti či marnou snahou zůstat neutrální v bipolárně rozděleném světě vede k deformované a neúspěšné modernizaci.

Ronald Inglehart a spol.: Revidovaná teorie sekularizace a modernizace

Dosud neambicióznější pokus s oporou v rozsáhlých empirických datech²⁵ oprášit a znovu vyargumentovat teorii modernizace učinil R. Inglehart se svými kolegy (Inglehart, Norris 2004; Inglehart, Welzel 2005, 2008).²⁶ Výsledkem jejich snažení je silně eklektická koncepce dávající za pravdu tak trochu každému a zároveň vlastně nikomu: (a) postupná *socioekonomická modernizace* provázená šířícím se existenčním zabezpečením sice vede k pomalé a kumulativní *hodnotové změně* (sekularizace a důraz na hodnoty sebevyjádření), která pak dokonce v dlouhodobějším horizontu čas od času ústí v jednorázové, diskontinuítní a rychlé *institucionální změny* (např. demokratizace, změny legis-

²⁵ Světový výzkum hodnot (WVS) se v pěti vlnách uskutečnil v l. 1981–2007 v 81 zemích. Reprezentuje asi 90 % světové populace, pokrývá všechny hlavní civilizační okruhy i země na různém stupni ekonomického rozvoje.

²⁶ R. Inglehart zde rozvinul základní argumentační východiska (např. teorie hierarchie potřeb, mechanismus mezigenerační hodnotové změny) a metodologické přístupy použité již ve slavné koncepci *postmaterialistické společnosti* (viz knihy *The Silent Revolution* z roku 1977 a *Cultural Shift in Advanced Industrial Society* z roku 1990).

lativy), (b) zároveň však dlouhodobě přetrvává vliv *kulturních zón* a společné *historické zkušenosti* jednotlivých společností: na „globální kulturní mapě“ tak jasně odlišíme protestantskou či katolickou Evropu, evropské země bývalého východního bloku, Latinskou Ameriku, subsaharskou Afriku, islámský i konfuciánský svět.²⁷ Výsledná sociální změna je tedy vždy výsledkem *vzájemné interakce* sociálního a ekonomického rozvoje na straně jedné a příslušného kulturního kontextu (náboženství, tradice, historie), ve kterém k socioekonomické modernizaci dochází a který její vliv modifikuje, posiluje či oslabuje a „láme“, na straně druhé.

Dramatické hodnotové a následně i institucionální rozdíly mezi jednotlivými společnostmi světa – například rozpětí důležitosti Boha v životě se pohybuje od 95 % po 3 %, názor na větší právo mužů než žen pracovat pak od 90 % po 8 % – tedy neodráží jen pouhé a historicky pomíjivé rozdíly mezi tradičními zemědělskými, industriálními a postindustriálními společnostmi dnešního světa (tj. rozdílný stupeň socioekonomické modernizace), ale zčásti také dlouhodobě přetrvávající rozdíly mezi jednotlivými kulturními zónami (tj. rozdílné náboženství, tradice a historické zkušenosti). Částečně je tak zapotřebí přitakat teoriím sociální změny kladoucím důraz na ekonomické či technologické faktory (Condorcet, Marx, Lipset, Bell), zároveň jsou ale stále relevantní i ty hovořící o vlivu kultury (Weber, Huntington). Zcela je naopak nutno odmítnout teorie, které přeceňují „mělký a povrchní“ vliv globalizace, světových médií a celoplanetárního šíření konzumní kultury. Stejně tak patří na smetiště vysloužilých sociologických teorií i všechny rané a nepřipustně zjednodušující verze teorií modernizace, které v etnocentrické zaslepenosti ztotožňovaly postupující industrializaci s kulturně-hodnotovým *pozápadněním* či přímo s *amerikanizací* (zejména USA se ukázaly býti skutečným „deviantem“, viz diskuse tzv. americké výjimečnosti, nejnověji např. Huntington 2005; Kohut, Stokes 2006).

Zjednodušeně si lze výsledný model sociální změny představit přibližně takto: jednotlivé společnosti světa nacházející se v rozdílných startovacích pozicích se díky socioekonomickému rozvoji pohybují zhruba stejným směrem, avšak kvůli rozdílnému tempu vývoje a zejména intervenujícímu vlivu kulturní tradice naprosto rozdílnou rychlostí. Ve výsledku tak prokazatelně nedochází ke kulturní homogenizaci stále globalizovanějšího světa a vznikání „globální vesnice, kde jedou všichni na stejné hodnotové vlně“ (Inglehart, Welzel 2005: 133). Spíše se celková hodnotová divergence a propast mezi jednotlivými společnostmi zvětšuje – bohaté země OECD se totiž hodnotově proměňují nejrychleji, jiné o poznání pomaleji, zatímco některé světové regiony zcela stagnují – a roste *pravděpodobnost konfliktu* mezi religiózními a sekulárními, konzervativními a liberálními, materialistickými a postmaterialistickými či kolektivistickými a vysoce individualizovanými sadami hodnot ve světovém měřítku.

Další důležitou inovací je prokazatelné zjištění, že modernizace *nepředstavuje ireverzibilní proces*; žádná obdoba jednou pro vždy definitivního „konce dějin“ tedy není nikterak pravděpodobná. Hodnotový regres v rámci jednotlivých generací (trvalý) i celých společností (dočasný) je vždy možný v závislosti na ekonomické kondici i bezpečnostní situaci dané společnosti (např. v období Velké hospodářské krize 30. let minulého století v Evropě, v období ekonomické recese 70. let celosvětově, po zhroutilí SSSR v postso-

²⁷ Například evropští protestanti zastávají celosvětově signifikantně odlišné hodnoty, ačkoliv již do kosterla dávno nechodí. Podobnou logikou lze hodnotový rozdíl mezi Estonci a Rusy vyjádřit tím, že „Estonci jsou luteránští a Rusové pravoslavní ateisté“ (Inglehart, Norris 2004).

větských republikách v 90. letech). K pomalé hodnotové změně celých společností dochází jejich postupnou *generační obměnou* (odtud ostatně autorův slavný termín „tichá revoluce“). Míra ekonomického zajištění a fyzického bezpečí, kterou společnost zakouší v období primární socializace dané generace, totiž trvale ovlivní sadu hodnot, kterou si s sebou poté jednotlivé kohorty nesou v průběhu celého svého života (to bylo prokázáno analýzou postojů příslušných generací na základě několika vln šetření v l. 1981–2007). Ve společnostech, kde se nejvíce odlišují podmínky, v nichž vyrůstají jednotlivé generace (např. 1. a 2. světová válka a Velká hospodářská krize vs. historicky bezprecedentní poválečný ekonomický růst a formování pečujícího sociálního státu), se hodnotové systémy jednotlivých pokolení odlišují nejvíce (jde o postindustriální společnosti). Každá další – stále lépe existenčně zabezpečená a ve hmotném nadbytku vyrůstající – generace tak bez problémů plně saturuje hierarchicky nižší potřeby (např. potrava, fyzické bezpečí a pohodlí, viz Maslow), chápe je jako samozřejmost a postupně svou pozornost a prioritu přesouvá směrem k potřebám vyšším, zhusta nemateriální povahy (např. svoboda či seberealizace, „luxus“ hledání smyslu života a spiritualita). Naopak ve společnostech, kde se životní podmínky formativního období jednotlivých kohort příliš neliší, k mezigenerační hodnotové změně a následné celospolečenské proměně prakticky nedochází (jde o rozvojové země). Revidovaná teorie modernizace dále počítá s *pravděpodobnostním (stochastickým) charakterem* sociální změny, v žádném případě nechce postulovat „železné zákony“ historického vývoje,²⁸ ponechává taktéž prostor pro vliv sociálních aktérů, elit i mezinárodněpolitické konstelace.

Vyvrcholením celé koncepce je identifikace *dvou dimenzí* hodnotové změny jako výsledku *dvou fází* socioekonomické modernizace. Tomu odpovídá ambiciózní (re)formulace dvojice relativně samostatných teorií: (a) *sekularizace* a (b) *demokratizace*. Modernizační proces totiž *není zdaleka rovnoměrný a lineární*. V prvních fázích modernizace spjatých s transformací od agrárně-tradičních společností ke společnostem průmyslovým dochází k razantnímu přechodu od hodnot tradičních k *sekulárně-racionálním*: k úpadku náboženské víry a k ještě rychlejšímu úpadku subjektivní důležitosti náboženství v životě a k opuštění náboženské praxe; k nahrazení náboženských autorit a ideologií jejich všemožnými světskými „náhražkami“; k úpadku tradičních rodinných hodnot (včetně akceptace rozvodů či homosexuality), mezigenerační solidarity a zhroutil představy o nedotknutelnosti „posvátného“ života (akceptace sebevraždy, potratů či euthanasie). Industrializace však s sebou nese jen minimální změny v druhé hodnotové dimenzi, jíž je přechod od hodnot přežití (*survival*) k hodnotám *sebevyjádření (self expression)*.²⁹ důraz na kvalitu života, sebevyjádření a seberealizaci, občankou angažovanost, autonomie

²⁸ Jde vlastně o teorii hodnotové změny lapenou do podoby dvou jednoduchých rovnic reprezentujících dvě základní hodnotové dimenze (odvozeno z vícenásobné regrese a předchozí faktorové analýzy). Jako nezávisle proměnné přitom do obou rovnic vstupují: HDP/obyv., podíl pracovní síly v jednotlivých sektorech ekonomiky, dále vliv příslušné kulturní zóny, případně i počet let komunismu. Závisle proměnné pak vyjadřují pozici příslušné společnosti ve dvou dimenzích zkoumaných hodnot (viz dále). Tento model vysvětluje 80 % variability hodnotových preferencí společností, jež se nacházejí na různém stupni socioekonomického rozvoje a spadají do různých civilizací. Podobně spolehlivě dokáže predikovat výsledky šetření následných vln z vln předcházejících.

²⁹ Jedná se zde o poněkud šířeji založené vymezení známé již z rozlišení mezi materialistickými a postmaterialistickými hodnotovými orientacemi, tj. důraz na fyzické bezpečí (kriminalita) a ekonomické jistoty (inflace, zaměstnanost) vs. důraz na občanskou angažovanost, seberealizaci či ochranu životního prostředí.

a svobodnou volbu každého jedince ve všech myslitelných oblastech (sexem, rodinným uspořádáním a genderovými vztahy³⁰ počínaje a formami spotřebitelského chování, spirituality, práce a občanské či politické angažovanosti konče); tolerance k jinakosti a důvěra v neznámé druhé lidi (zde jde o protipól hodnot uzavřené společnosti propagující konformitu směrem dovnitř vůči členům a diskriminaci navenek vůči nečlenům). Ke skutečně razantnímu prosazování této hodnotové sady dochází až spolu s přechodem od společností industriálních k postindustriálním. Naopak se v této fázi socioekonomické modernizace výrazně zpomaluje další šíření sekulárně-rationálních hodnot spjatých s ranějším stadiem modernizace.³¹

Aktuální pozici každé společnosti tak lze zobrazit v dvojdimenzionálním hodnotovém prostoru, což také R. Inglehart s pomocí svých „kulturních map“ s oblibou činí, přičemž společnosti na podobném stupni socioekonomické modernizace³² jsou distribuovány blízko sebe. Avšak pouze zhruba, protože v první fázi (přechod od tradičních k sekulárně-rationálním hodnotám) hraje větší roli než socioekonomický rozvoj (33 % hodnotové variability) vliv příslušné kulturní zóny (47 % variability). V druhé fázi (přechod od hodnot přežití k hodnotám sebevyjádření) pak naopak hraje o něco větší roli socioekonomický rozvoj (47 %) než kulturní tradice a historické dědictví (38 %). Hlavní pointa rozsáhlých statistických cvičení a jádro revidované teorie modernizace zní tedy asi takto: vývojová trajektorie – nelineární a diskontinuitní – hodnotové změny přibližně kopíruje socioekonomický rozvoj dané společnosti, významné a časté odchylky od tohoto trendu, které jsou spíše pravidlem než výjimkou, pak spadají na vrub kulturní tradice a historické zkušenosti dané národní společnosti.

Nejdále v obou hodnotových dimenzích pokročily postindustriální státy protestantské Evropy, na samém počátku kulturní změny se naopak nacházejí rozvojové země subsaharské Afriky. Významný a přetrvávající vliv kultury a historické zkušenosti pak lze pozorovat zejména ve Spojených státech amerických, Irsku a v řadě katolických latinoamerických zemí, kde se prosazují hodnoty sebevyjádření, lidských práv a tolerance, aniž by zde zároveň docházelo k masivnímu šíření sekulárně-rationálních hodnotových orientací. Výraznou odchylku představují také ex-socialistické pravoslavné společnosti (a v první řadě Rusko), kde se naopak silně prosadily sekulární hodnoty, avšak naprosto skomírají hodnoty sebevyjádření. Jsou zde dokonce podporovány výrazně méně než v jakékoliv převážně muslimské zemi (zejména zaostávají za Íránem, Egyptem, Indonésií a Tureckem).

Demokratizace je dle autorů *jednoznačně* spjata až s postindustriální fází modernizace, při níž dochází k masivnímu šíření hodnot sebevyjádření, kterým v dlouhodobém

³⁰ Právě hodnocení role ženy ve společnosti (obecně genderové otázky) je nejlepším prediktorem této sady hodnot a nejlépe diferencuje mezi jednotlivými společnostmi v diskutované hodnotové dimenzi.

³¹ Koncepce odpovídá *gradualistickým* teoriím modernizace. Nediskutuje možnost přechodu od agrární společnosti přímo ke společnosti postindustriální a tomu odpovídajícímu masivnímu přechodu k hodnotám sebevyjádření bez předchozí sekularizace (k něčemu takovému možná dochází v některých zemích střední Ameriky a islámského světa). Přes snahu o oproštění se od *ethnocentrismu* se teorie také od svého počátku odvíjí od západního pohledu na svět: výzkumníci zkoumají pouze ty hodnoty a respondentům pokládají pouze takové otázky, které jsou relevantní podle jejich názoru (teorie pak vznikla až ex post, analýzou a reorganizací účtyhodného množství takto selektivně sebraných dat).

³² Důležitější je přitom podíl pracovní síly v jednotlivých ekonomických sektorech – zemědělství, průmyslu a službách – nikoliv bohatství samo o sobě (tedy prostá hodnota ročního hrubého domácího produktu přepočtená na obyvatele, tj. HDP/obyv.).

horizontu – a při překonání určitého kritického prahu míry hodnotové infiltrace dané společnosti – nedokáže nic odolat (zejména pokud panují příznivé mezinárodněpolitické konstelace). Na překážku pak rozhodně není absence jakékoliv předchozí historické zkušenosti s demokratickými institucemi. Industriální fáze je oproti tomu sice spjata se sekularizací, byrokratizací, centralizací moci i masivní politickou mobilizací obyvatelstva, avšak socioekonomická i hodnotová změna v tomto stadiu modernizace ústí se stejnou pravděpodobností jak v demokracii, tak také v nejrůznější totalitní režimy (fašismus, komunismus). Stabilita politického režimu pak závisí na tom, zda je v souladu s hodnotovými orientacemi obyvatelstva. Nestabilitou trpí jednak demokracie, kde však většina populace vzývá spíše hodnoty přežití (dnes zejména země býv. SSSR). A také autoritářské režimy se značně liberální veřejností. Třetí globální demokratizační vlna (autoři ji v rozporu se S. Huntingtonem situují do rozmezí let 1987–1996) propukla právě v těch zemích, kde panoval největší nesoulad mezi politickými institucemi a hodnotovými preferencemi populace (včetně ČSSR, Polska a NDR). Dnes je takovým kandidátem na alespoň dílčí politickou změnu Írán, ale také Čína. Na závěr pak R. Inglehart s kolegy vyslovují dobře míněnou radu Spojeným státům a jejich spojencům ve „válce s terorismem“: bez ekonomického rozvoje nelze pomýšlet na úspěšné šíření lidských práv, tolerance a demokracie; společnosti potýkající se s existenčními potížemi se budou s železnou pravidelností stávat i nadále obětí neliberálních demagogů typu A. Hitlera či bin Ládina.

Závěr: Islám a Západ, konvergence a divergence

Jednotlivé koncepce se liší v tom, zda podle nich převažuje konvergence či divergence převážně muslimského Blízkého východu (některé se zabývají celým islámským světem) a Západu (USA a Evropa). Některé hovoří spíše o konvergenci či divergenci hodnotové, jiné spíše o aspektu institucionálním. Rozdílnosti panují také v časové perspektivě (dlouhodobé a krátkodobé procesy mohou mít opačný směr).

Podle S. P. Huntingtona musíme žít v multipolárním, multicivilizačním a multikulturním světě, kde momentálně hodnotové rozdíly mezi jednotlivými společnostmi spíše narůstají, a to z důvodů paralelně probíhajících procesů globalizace a modernizace nezápadního světa, které vedou k revitalizaci místních kultur a náboženství. Podobně S. N. Eisenstadt ve své řádově kultivovanější a historicky ukotvené analýze upozorňuje na ambivalentní a komplexní dynamiku geografické expanze modernity (institucionální v podobě funkcionální diferenciaci jednotlivých sociálních sfér i hodnotově-ideologické v podobě kulturního programu modernity), která se dostává do historicky a kulturně specifického a nikdy nekončícího „dialogu“ se specifickou místní tradicí v nejrůznějších sociálních, hodnotových a ideových kontextech. Výsledkem jsou dosud nekonečné protichůdné a konfliktní trendy a tendence: směrem k ideologické, hodnotové i institucionální konvergenci, ale také směrem k divergenci vedené snahou o selektivní nakládání se západními modely a neustálou reinterpetaci kulturního programu modernity i rekonstrukcí její institucionální konstelace. V současné době v těchto procesech hrají vzrůstající roli tzv. nová hnutí, zejména náboženská. Rozpracováním a konkretizací takto obecně teoreticky vymezené dynamiky může být analýza S. A. Arjomanda poukazující na skutečnost, že razantní socioekonomická (urbanizace, šíření masmédií, vzdělanos-

ti a gramotnosti) a naprosto nedostatečná politická modernizace (politická mobilizace a organizace mas v rámci národního státu) nevede v žádném případě k sekularizaci a prosazení liberálních politických hnutí a doktrín západního stříhu. Vůbec nejambicióznější teoreticko-empirický rozbor opřený o množství dat z mezinárodních výzkumů hodnot nabídl R. Inglehart se svými kolegy. Socioekonomický rozvoj podle něj v dlouhodobém horizontu ústí ve změnu hodnot, což s dalším časovým prodlením výrazně přispívá ke změně institucí. Vlivem nerovnoměrného tempa socioekonomického rozvoje různých společností a rozdílných výchozích pozic v podobě jednotlivých kulturních oblastí však v dnešním světě dochází spíše k hodnotové (např. sekularizace vs. její absence, důraz na autonomii a hodnoty sebevyjádření vs. důraz na hodnoty přežití) i institucionální divergenci (např. demokratizace vs. absence demokratizace).

Tabulka 4: Islám a Západ: Konvergence, nebo divergence?

Autor	Modernizace	Pozápadnění	Konvergence vs. Divergence
S. P. Huntington	Ano	Ne	Divergence
F. Fukuyama	Ano	Ano	Konvergence (jednosměrná, ideologická)
F. Zakaria	Ano	Ne	Konvergence (částečná/nerovnoměrná)
A. Etzioni, M. Chátamí	–	Ne	Konvergence (obousměrná)
S. N. Eisenstadt	Ano	Ne	Konvergence i divergence (neustálé napětí)
S. A. Arjomand	Ano	Ne	Divergence (ideologická)
D. Lerner	Ano	Ano	Konvergence (jednosměrná)
R. Inglehart	Ano	Ne	Divergence (krátkodobě/střednědobě) i konvergence (dlouhodobě)

Na druhé straně stojí konkurenční skupina koncepcí postulující hodnotovou či institucionální konvergenci blízkovýchodních a západních společností. D. Lerner se svou klasickou teorií modernizace předpokládá, že se budou země Blízkého východu postupně stále více připodobňovat Západu. V tomto smyslu lze chápat koncepci F. Fukuyamy jako oprášenou verzi „velkého vyprávění“ klasických teorií modernizace (terminologií J. Alexandera by šlo o modernizační a neo-modernizační fáze vývoje modernizačních teorií), ačkoliv autor zdůrazňuje, že zatím zvítězila pouze idea západní liberální demokracie, nedochází tedy k nezadržitelnému šíření západního institucionálního modelu. Navíc nejsilnější opozice vůči celosvětově vítězné univerzální ideji se ozývá právě ze světa islámu. F. Zakaria nabízí poněkud diferencovanější pohled, když dokládá, že globálně dochází k demokratizaci (šíří se jak idea, tak i instituce), avšak analogicky s počátečními fázemi evropské modernizace nedochází k příliš přesvědčivé difuzi liberálních hodnot čerstvě politizovaných mas. Arabský svět pak zaostává nejvíce, protože se nachází na samém počátku obou těchto procesů. Konečně, A. Etzioni hovoří o globální hodnotové syntéze, vznikání světové občanské společnosti a dialogu Východu a Západu, avšak nepřichází s přesvědčivou empirickou evidencí. Další pokračování výzkumů bude zaměřeno právě na konfrontaci jednotlivých diskutovaných teoretických konceptů a sekundární analýzy

empirických nálezů z mezinárodních kvantitativních výzkumů postojů a hodnot (např. Gallup World Poll, Pew Research Center, Arab Barometer, Transatlantic Trends, World Value Survey).

LITERATURA

- Arjomand, S. A. 1986. „Social Change and Movements of Revitalization in Contemporary Islam.“ Pp. 87–112 in J. A. Beckford (ed.). *New Religious Movements and Rapid Social Change*. Paris and London: Sage/UNESCO.
- Arjomand, S. A. 1995. „Unity and Diversity in Islamic Fundamentalism.“ Pp. 178–198 in M. E. Marty, R. S. Appleby (eds.). *Fundamentalisms Comprehended*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Arjomand, S. A. 2004. „Islam, Political Change and Globalization.“ *Thesis Eleven* 76 (1): 9–28.
- Arjomand, S. A. 2006. „Thinking Globally about Islam.“ Pp. 401–410 in M. Juergensmeyer (ed.). *The Oxford Handbook of Global Religions*. Oxford: Oxford University Press.
- Bah, U. 2008. „Rereading the Passing of Traditional Society. Empathy, Orthodoxy and the Americanization of the Middle East.“ *Cultural Studies* 22 (6): 795–819.
- Brzezinski, Z. 1993. *Bez kontroly. Chaos v předvečer 21. století*. Praha: Victoria Publishing.
- Brzezinski, Z. 1999. *Velká šachovnice. K čemu Ameriku zavazuje její globální převaha*. Praha: Mladá fronta.
- Eisenstadt, S. N. 2000. „Multiple Modernities.“ *Daedalus* 129 (1): 1–29.
- Esposito, J. L. 2003. *Unholy War. Terror in the Name of Islam*. New York: Oxford University Press.
- Etzioni, A. 2004. *From Empire to Community. A New Approach to International Relations*. New York: Palgrave Macmillan.
- Fukuyama, F. 2002. *Konec dějin a poslední člověk*. Praha: Rybka Publishers.
- Huntington, S. P. 1993. „The Clash of Civilizations?“ *Foreign Affairs* 72 (3): 22–49.
- Huntington, S. P. 2001. *Sřít civilizací*. Praha: Rybka Publishers.
- Huntington, S. P. 2005. *Kam kráčíš, Ameriko? Krize americké identity*. Praha: Rybka.
- Chátamí, M. 2001. *Islám, dialog a občanská společnost*. Praha: Velvyslanectví Íránské islámské republiky.
- Chomejní, R. 2004. *Velájt-e Faqih. Islámská vláda*. Teherán: Institut pro uspořádání a vydávání děl Imáma Chomejního (Oddělení mezinárodních vztahů).
- Inglehart, R., Norris, P. 2004. *Sacred and Secular. Religion and Politics Worldwide*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Inglehart, R., Welzel, Ch. 2005. *Modernization, Cultural Change, and Democracy. The Human Development Sequence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Inglehart, R., Welzel, Ch. 2008. „How Development Leads to Democracy. What we Know about Modernization.“ *Foreign Affairs* 88 (2): 33–48.
- Juergensmeyer, M. 1994. *The New Cold War? Religious Nationalism Confronts the Secular State*. Berkeley: University of California Press.
- Keller, J. 1997. *Úvod do sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Keller, J. 2007. *Teorie modernizace*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Kennedy, P. 1996. *Svět v 21. století. Chmurné vyhlídky i vkládané naděje*. Praha: Lidové noviny.
- Kepel, G. 1996. *Boží pomsta. Křesťané, židé a muslimové znovu dobývají svět*. Brno: Atlantis.
- Kepel, G. 2002. *Jihad. The Trail of Political Islam*. Cambridge: Harvard University Press.
- Kepel, G. 2004. *The War for Muslim Minds*. Cambridge: Harvard University Press.
- Kohut, A., Stokes, B. 2006. *Amerika proti světu*. Bratislava: Slovart.
- Kropáček, L. 1996. *Islámský fundamentalismus*. Praha: Vyšehrad.
- Kropáček, L. 2002. *Islám a Západ. Historická paměť a současná krize*. Praha: Vyšehrad.
- Lerner, D. 1964. *The Passing of Traditional Society. Modernizing the Middle East*. New York: The Free Press and Collier-Macmillan Limited.
- Lewis, B. 1990. „The Roots of Muslim Rage: Why So Many Muslims Deeply Resent the West and Why Their Bitterness Will Not Be Easily Mollified.“ *The Atlantic Monthly* 226 (3): 47–60.
- Lewis, B. 2003a. *Kde se stala chyba?* Praha: Volvox Globator.

- Lewis, B. 2003b. *The Crisis of Islam. Holy War and Unholy Terror*. New York: The Modern Library.
- Riesman, D. 1964. „Introduction.“ Pp. 1–15 in D. Lerner. *The Passing of Traditional Society*. New York: The Free Press.
- Said, E. 2008. *Orientalismus. Západní koncepce Orientu*. Praha: Paseka.
- Wallerstein, I. 2005. *Úpadek americké moci. USA v chaotickém světě*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Zakaria, F. 2004. *Budoucnost svobody. O krizi demokracie*. Praha: Academia.
- Zakaria, F. 2008. *The Post-American World*. London: Penguin Books.

SUMMARY

The article looks into the social situation and mainly social changes taking place in Muslim countries from several theoretical perspectives each providing a different answer as to the question of their institutional and value similarity or compatibility with respect to Western societies. By means of a critical presentation of conceptions by S. Huntington, F. Fukuyama, F. Zakaria, A. Etzioni and M. Chátamí, S. Eisenstadt, S. Arjomand, D. Lerner or R. Inglehart, the author offers various points of view on the nature of differences between Western and Near Eastern societies and their transformation in the course of modernization in the direction of either cultural convergence or divergence.

POSTOJE ČECHŮ K ETNICKÝM MINORITÁM A JEJICH PRÁVŮM: OTÁZKA ETNICKÉ INTEGRACE JAKO PROBLÉM ETNICKÉ EXKLUZIVITY

PETR LUPAČ

Východním bodem tohoto textu je dlouhodobý problém soužití českého a romského etnika představující kritický bod diskusí nad podobou politik integrace a podpory etnických menšin. Jak se pokusím stručně nastínit v teoretické části, utváření vztahu mezi majoritním a minoritním etnikem je vždy komplexním procesem, v němž vedle institucionalizace možností přístupu k omezeným zdrojům hraje významnou roli také vnímání vzájemné podobnosti a porozumění odlišné sociokulturní situaci. Tento text samozřejmě nemůže obsáhnout složitost problematiky a ani si to neklade za cíl. Účelem článku je na základě dílčích empirických dat přispět k pochopení tohoto závažného sociálního problému pomocí poukázání na vybrané postoje a mínění majoritního etnika spoluvytvářející bázi pro realizaci inkluzivních politik a vzájemné respektování práv. V následující části se stručně zaměříme na terminologii a teoretický kontext zkoumaných hypotéz.

Vymezení problému a perspektivy

Jakoubek (2005) upozorňuje, že samotné vymezení pojmu etnicita je problematické a že se v českém akademickém prostředí často překrývá s pojmem národnost, přičemž pokusy o jejich jasné odlišení slouží často spíše snaze o vědeckou exkluzivitu a diskrétní kategorizaci než porozumění realitě. Popis pomocí tohoto pojmu proto podle Jakoubka realitu dezinterpretuje a může mít nezamýšlené negativní účinky na praktické rovině. Řešením podle něj by bylo pojem etnicita úplně vypustit z vědeckého diskursu (Jakoubek 2005: 225). Růžička a Henig (2007: 230–232) navrhují z podobných důvodů opustit i pojem identita, odmítnout pojem jako takový „by však zároveň znamenalo ignorovat podstatnou část intersubjektivní reality, resp. nevěnovat pozornost určitým kategoriím *praxe*, které však mohou mít zásadní vliv na podobu a charakter životních situací a životních šancí určitých osob“ (Růžička, Henig 2007: 241). Růžička a Henig jako řešení navrhují buď sledovat procesy sociální konstrukce „identitárních kategorií“ (Růžička, Henig 2007: 242), nebo zaplnit místo po opuštění pojmu již typickým řešením radikálních konstruktivistů – vytvořením nových, adekvátnějších termínů (viz např. Akrich, Latour 1997). Dostáváme se tak k otázce, co vlastně zjišťujeme, ptáme-li se respondentů standardizovaným dotazováním¹

¹ Znění otázek viz oddíl Data a pracovní hypotézy tohoto textu.

na kategorie, které jsou podle argumentace autorů natolik problematické, že by je bylo lepší z analýz vynechat.

Tento problém lze obejít právě již nastíněným zaměřením na praxi jako na ne vždy korespondující komplement jazyka. Každodenní jednání probíhá pomocí typizačních schémat, v našem případě určitých typizovaných identit (např. české, romské, polské), jejichž charakteristické znaky (např. jazyk, nářečí, příslušnost k určitému teritoriu, biologické znaky, kulturně specifické projevy atd.) jsou odlišujícími kritérii vytvářejícími v realitě základ pro možnost vytvoření typizačních schémat druhého řádu, jako jsou pojmy etnicita a národnost (Berger, Luckmann 1999). Re-konstrukce konkrétní *typické* etnické identity probíhá na dvou základních rovinách. Na první rovině se vytváří pomocí série aktů ztotožnění (identifikace) a odlišení (diference), přičemž soustava znaků a vlastností vymezující hranice příslušnosti/odlišnosti je udržována jednáním sumy aktérů v příslušném sociálním prostoru (Bourdieu 2000; Jenkins 2008: 16–23; Woodward 1997). Druhou rovinu utváření identity pak tvoří dvě souběžně probíhající „definování“ příslušnosti ke skupině, a to sebe-identifikace jejich příslušníků vymezující hranice skupiny „my“ a vnější kategorizace ze strany aktérů nenáležících do skupiny, např. i expertů (Jenkins 2008: 102–117; Szaló 2003: 16–17). Takto konstruovaná etnicita má charakteristiky neustále udržované a modifikované souborem relevantních sociálních praxí, přičemž její sociální realita může být příslušníky a ne-příslušníky odvozeného sociálního agregátu definována odlišně. V krajním případě tedy může být jako etnikum s vědomím sdílené identity označován i agregát jedinců, kteří se sami s takovou kolektivitou neidentifikují. Sociální vědci by se samozřejmě měli vyvarovat toho, aby teoreticky ustavené kolektivity chápali jako skutečně existující nezávisle na sebe-identifikaci jejich členů (srov. Bourdieu 1998: 17–20), kritérium korespondence mezi pojmem a jeho referens má ovšem odlišnou relevanci, zabýváme-li se pojmovou výbavou vědy a zásobou vědění používanou v každodenním jednání. Ve vědecké polemice lze samozřejmě na základě kritéria korespondence zpochybnit označení určitého sociálního agregátu jako etnika, na rovině praxe sociálních aktérů je ale představa etnicity přisuzovaná určitému agregátu relevantní do té míry, do jaké se na ni orientuje sociální jednání a do jaké je ústředním etnikem (tzn. etnikem kontrolujícím politické instituce národního státu) chápána jako odrážející realitu.²

Argumentace definicí situace má svůj význam vzhledem k posuzování možností politik inkluze, které pokud nemají zůstat pouze *de iure*, musí mít oporu ve faktické proměně relevantních interakcí členů dotyčných populací. Teoretickým uchopením této podvojnosti sociální inkluze se zabýval např. Alexander (2006b), který rozlišuje dva faktory začlenění etnické okrajové skupiny:³ faktor vnějších, strukturálních podmínek (míra diferenciací a nastavení ekonomických, politických, integračních a náboženských systémů dané společnosti) a faktor vnitřní, volní, odkazující ke vztahu mezi primordiálními

² Výhodou této perspektivy oproti pokusům o univerzálně platné vymezení obsahu pojmů je, že se tímto můžeme jednoduše vyhnout námitkám o ideologizující a kategorizující rovině dotazování; dotazníkové šetření může představovat „pouze“ snímek v dané populaci běžně užívaných kategorií, které si nekladou nárok na obecnou časoprostorovou platnost. Konkrétní sémantiky používaných pojmů a jejich vnitřní variabilitu v cílové populaci lze k dokreslení zkoumat jinými prostředky.

³ Přejal jsem v této části textu Alexanderovo dělení na ústřední a okrajovou skupinu, abych převzal i přesun důrazu z kritéria velikosti etnické skupiny, které se projevuje v dichotomii etnická majorita × etnická minorita, na kritérium vztahu k institucím národního státu.

vlastnostmi ústřední a okrajové skupiny. Alexander (2006a) přitom inkluzi neomezuje jen na behaviorální participaci, ale poukazuje na nezanedbatelný význam *pocitované* solidarity mezi příslušníky ústředního a okrajového etnika. Co se týče soužití etnik v rámci určitého politického společenství, upozorňuje, že významným faktorem inkluze okrajových etnik do občanské sféry definované ústředním etnikem je pocitovaná podobnost vlastností, které si ústřední etnikum ve svém vývoji stanovilo jako obecná kritéria lidství⁴ (Alexander 2006b). Ústřední etnicita tedy vytváří podmínky omezení a příležitosti vycházející z realizace moderní ideje občanství definovaného nezávisle na dílčích primordiálních znacích, na druhé straně ovšem je identita „občana“ vymezena soustavou určitých vlastností, úzce vztažených k ústředním etnikem definované představě lidství. Občanství si lze představit jako specifickou složku statusu, na níž je navázána určitá sada očekávání, norem a práv. Za takovýchto podmínek je pak možné tvrdit, že právo patřit do „ideální občanské sféry“, fungující jako mechanismus inkluze, je omezeno určitou soustavou vlastností zakládajících možnosti participace na úrovni každodenní praxe: „Pouze lidé určité rasy, kteří mluví určitým jazykem, praktikují určité náboženství a jež se přistěhovali z určité části zeměkoule – pouze tyto velice konkrétní osoby jsou považovány za skutečné nositele vlastností, jež umožňují stát se členy naší ideální občanské sféry. Pouze oni mají naši důvěru v to, že se mohou prokázat posvátnými vlastnostmi nutnými pro začlenění“ (Alexander 2006b: 56). Významným prvkem možnosti inkluze okrajového etnika je tedy uznání smyslu vzájemných vazeb na základě pocitované minimální podobnosti. Pokud tento předpoklad není naplněn, okrajové etnikum je postaveno a staví se mimo možnost funkční participace ve společnosti.

Co se týče samotné interpretace dat, nezabýváme se ani tak druhou rovinou re-konstrukce identity (vnitřní a vnější vymezování znaků etnické identity a příslušnosti), jako spíše rovinou první, tedy potenciálem mezietnické integrace založené na subjektivně vnímané a každodenně prožívané totožnosti. Důvodem je potenciál inkluze, který případná deklarovaná podobnost v sobě nese a který vytváří základ pro realizaci rovných šancí a práv.

Podle sčítání lidu z roku 2001 žije v ČR 94,2 % příslušníků unitárního českého etnika,⁵ českou národnost uvedlo 90,4 % populace. Druhým největším etnikem v roce 2001 byli Slováci, představující 1,9 % populace. Vzhledem ke sdílené politické a kulturní historii předpokládáme, že toto etnikum vykazuje poměrně velkou míru deklarované podobnosti s ústředním etnikem. Jako problémové byly a jsou chápány zejména údaje týkající se velikosti romské populace, tedy etnika, které je chápáno jako klíčová položka v problematice mezietnického soužití v České republice. Důvody pro toto tvrzení jsou dva. Za prvé, žádné jiné etnikum si v ČR nezasloužilo tolik laické i odborné pozornosti v souvislosti s právem na subjektivní deklaraci etnické příslušnosti (viz Klíčová 2006). Při sčítání lidu 2001 se totiž k romské národnosti přihlásilo „pouze“ 11 746 osob, což je pokles o zhruba dvě třetiny ve srovnání s rokem 1991, kdy se k této národnosti přihlásilo 32 903 osob (<http://www.czso.cz>). Expertní odhady ovšem hovoří o 150–300 tisících Romů žijících v ČR (viz odhady Committee of Experts on Roma and Travellers 2007). Většina interpretací několikanásobně vyšších odhadů se zaměřuje na otázku důvodů zapření vlastní etnicity, přičemž pojetí „romské etnicity“ je v těchto odhadech substancialistické a zakládá

⁴ Rozuměj kritéria zakládající nejobecnější rámec podobnosti.

⁵ Výsledné číslo je součtem deklarovaných národností česká, moravská a slezská v příslušném složení 90,4 %, 3,7 % a 0,1 %.

se na předpokladu etnické příslušnosti na základě určitých primordiálních znaků, nikoli na svobodné volbě (Klíčová 2006). Za druhé, v masmediálním obrazu etnické struktury České republiky je romské etnikum nejvíce exponované, přičemž nabízený obraz je nevyvážený a zjednodušující (Sedláková 2002a, 2002b). Budeme se tedy zabývat v rámci možnosti daných konstrukcí dotazníku i tím, zda je postavení Romů, co se týče deklarovaných postojů ústředního etnika, mezi ostatními etniky exkluzivní.

Data a pracovní hypotézy

Zdrojem dat je v tomto případě výzkum Sociální nerovnosti z roku 2007, který byl provedený Katedrou sociologie FF UK v rámci mezinárodního výzkumu Eurequal 2007. Data reprezentativní pro populaci starší osmnácti let byla sesbírána pravděpodobnostním stratifikovaným výběrem na základě databáze domácností České pošty a Sčítání lidu, domů, a bytů 2001; stratifikačními kritérii byla velikost lokality a region.⁶ Sběr dat provedený agenturou STEM proběhl v květnu až červenci 2007, celkový počet respondentů byl 994.

Prvním krokem analýzy byla specifikace relevantní části výběrového souboru. Protože naším cílem je zkoumání postojů a názorů ústředního etnika, nemělo smysl zpracovávat názory celého výběrového souboru, ale pouze jeho příslušné části. Respondenti byli dotázáni otevřenou otázkou: „Ke které z národnostních a etnických skupin, žijících v České republice, podle svého názoru patříte?“ Získané odpovědi ukazují tabulka 1.⁷

Tabulka 1: Deklarovaná příslušnost k národnostní či etnické skupině (bez nabízených odpovědí, v %)

Česká	Moravská	Slovenská	Polská	Německá	Slezská	Romská	Ruská	Neodpovědělo
81,4	14,0	1,4	0,5	0,4	0,6	0,7	0,4	0,6

N = 994 (všichni respondenti)

Výhodou takto položené otázky je, že respondenti nebyli manipulováni do předem daných možností a jejich odpovědi proto lze považovat za spontánní vyjádření pocítované příslušnosti. Jako základ další analýzy jsme použili pouze soubor respondentů, kteří se identifikovali jako Češi, kteroužto kategorii zde chápeme jako ústřední etnikum.⁸ Možnost pracovat s kategorií „unitární české etnikum“, jehož součástí by byly i subjektivně deklarované národnosti moravská a slezská, jsme zavrhlí z toho důvodu, že by již šlo o uměle vytvořený konstrukt, který by mohl na základě deklarované odlišnosti od etnika českého, obsažené v samotném aktu odpovědi, obsahovat momenty odchylovající získané výsledky.⁹ Z rýze praktických důvodů nám v tomto rozhodnutí, kompatibilním s episte-

⁶ V domácnostech byl vždy dotazovaný respondent, který měl jako poslední narozeniny.

⁷ Zjištěné rozdíly mezi našimi výsledky a výsledky ze sčítání lidu v případě Moravanů jsou způsobeny odlišným způsobem dotazování.

⁸ Jsme si vědomi toho, že definičně by pojmu „ústřední etnikum“ odpovídala spíše kategorie „unitárního českého etnika“. Z důvodu uvedeného v následující větě jsme se ovšem rozhodli za ústřední etnikum považovat takto získanou etnickou skupinu „Češi“.

⁹ Analýza byla provedena opakovaně i s bázi obsahující moravskou a slezskou národnost; nelze tvrdit, že by se výsledky významně odchylovaly (získané rozdíly v absolutních četnostech jsou rozloženy relativně rovnoměrně).

mologickými předpoklady práce, nebrání ani velikost výsledné báze, dobře použitelné pro další analýzu (N = 809). Pokud dále v textu budeme pracovat s pojmem „Čech“, „Češi“ či „české etnikum“, budeme mít na mysli právě skupinu těch respondentů, kteří se na základě výše uvedené otázky přihlásili k české národnosti.

Na základě perspektivy a předpokladů načrtnutých v předchozí kapitole jsme se zaměřili na analýzu otázek, které jsou relevantní pro postihnutí nastíněné problematiky. V tomto textu nás bude zajímat zejména několik momentů úzce spojených právě s „vnějším pohledem“ na etnické menšiny a s deklarovanou podobností, u níž předpokládáme, že představuje základ pro možnost „občanské“ solidarity nezávislé na přítomnosti primordiálních znaků spojených s vlastní etnicitou. Postoje k právům etnických minorit můžeme najít v baterii následujících postojových otázek, které respondenti hodnotili na pětibodové škále pomocí možných odpovědí „Úplně ne/souhlasím“, „Částečně ne/souhlasím“ a „Ani souhlasím, ani nesouhlasím“:

- (e) Menšinové národnosti a etnické skupiny v ČR by měly mít mnohem více práv, než mají nyní.
- (f) Každý člověk žijící v ČR by měl mít právo získat občanství bez ohledu na svoji národnost nebo etnický původ.
- (g) Státní podpora by neměla být závislá na tom, ke které etnické nebo národnostní skupině člověk patří.
- (h) Židé mají v ČR příliš velkou moc a vliv.
- (i) V ČR je příliš mnoho Romů.
- (j) Všechny národnostní menšiny a etnické skupiny u nás by se měly učit v českém jazyce.

Výroky lze rozdělit do dvou podskupin podle toho, zda se zaměřují na uznání a rozsah práv etnických a národnostních menšin (e, f, g, j) nebo na hodnocení vybraných atributů (vlivu a moci (h) či velikosti populace (i)) vybraných etnických a národnostních menšin, které jsou pravicově extremistickými skupinami chápány jako „nežádoucí“ a problémové. Postoje k jednotlivým výroky proto mohou sloužit také jako indikátory tolerance inkluzivních a multikulturních nebo naopak etnocentrických a nacionalistických politických opatření. Budeme zjišťovat, zda postoje k právům občanských minorit a jejich rozsahu budou diferencovány dle vybraných socioekonomických charakteristik. Na základě zjištěných průměrných měř indexu intolerance u Katrňáka a Rabušice (2002: 102) předpokládáme, že negativní postoje se budou týkat zejména populace méně vzdělané, starší, určité politické orientace,¹⁰ s nižším příjmem a s náboženským vyznáním.¹¹

¹⁰ Politickou orientací zde míníme sebezaražení respondenta na desetibodové škále levice-pravice. Protože jsme si byli vědomi odchylky tohoto sebezaražení od skutečného politického profilu respondenta na základě získaných postojů k typickým otázkám diferencujícím levicové orientace od orientací pravicových (srov. Matějíč, Vlachová et al. 2000: 245, 278), překontrolovali jsme subjektivní deklaraci na škále levice-pravice přes preference politických subjektů a přes typické diferencující výroky ke vztahu státu a občana. Na základě těchto zjištění jsme sloučili příslušné odpovědi do tří kategorií (pravice, střed, levice), čímž jsme získali hrubší a tím i jednoznačnější zařazení respondentů.

¹¹ V případě proměnné „náboženské vyznání“ jsme sloučili všechny odpovědi obsahující deklarovanou příslušnost k nějaké církvi a vytvořili jsme dummy proměnnou s odpověďmi „s deklarovaným náboženským vyznáním“ a „bez deklarovaného náboženského vyznání“. Tuto proměnnou jsme zařadili na základě předpokladu, že náboženské vyznání je v České republice spojeno spíše s konzervativními hodnotami.

Ke zjištění subjektivně pocíťované podobnosti příslušníků ústředního etnika k vlastnímu etniku i etnikům ostatním jsme se rozhodli využít otázku: „Do jaké míry cítíte shodu ve svých postojích a ve způsobu života s těmito národnostními a etnickými skupinami? Máte s nimi mnoho společného, celkem hodně společného, málo společného nebo vůbec nic společného?“¹² Očekávali jsme dva typy výsledků: za prvé nás zajímá, jaká je obecná výše subjektivně deklarované podobnosti a zda je tato subjektivně deklarovaná podobnost významně diferencovaná, a vytváří tak skupiny etnik dle míry podobnosti deklarované ústředním etnikem, což by ukazovalo na selektivní „propustnost“ okrajových etnik do „vlastní společnosti“. Na základě analýzy mediální expozice romského etnika (Sedláková 2002a) a analýzy postojů české populace k minoritám (Katrňák, Rašic 2002) očekáváme, že deklarovaná podobnost s tímto etnikem se bude významně odlišovat od deklarované podobnosti s ostatními etnickými minoritami. Za druhé nás opět zajímá, zda a jak je tato deklarovaná podobnost sociodemograficky strukturovaná, nebo zda se jedná o relativně nezávislý jev protínající celou populaci bez většího významu vybraných sociodemografických ukazatelů. Pro doplnění získaných informací jsme se rozhodli podrobit analýze i odpovědi na otázku zaměřenou na význam vybraných okolností pro společenský vzestup v České republice (otázka „Řekněte mi, prosím, podle KARTY G1, do jaké míry jsou, podle Vašeho názoru, následující okolnosti důležité pro společenský vzestup v České republice?“¹³).

Výsledky

Začněme s otázkou zaměřenou na vnímané okolnosti důležité pro společenský vzestup v ČR. V tabulce 2 můžeme vidět jak získané relativní četnosti odpovědi „nejdůležitější“, tak i souhrnné relativní četnosti pro odpovědi „nejdůležitější“, „velmi důležité“ a „dost důležité“. Na pomyslném žebříčku vnímané důležitosti etnická příslušnost skóruje na předposledním místě. Odpověď „nejdůležitější“ byla sice zaznamenána u pouhých 5 % respondentů, nicméně sečteme-li tuto odpověď s odpověďmi „velmi důležité“ a „dost důležité“, přikládá etnické příslušnosti důležitost téměř polovina respondentů. Polovina ústředního etnika tedy chápe etnickou příslušnost jako okolnost minimálně dost důležitou pro společenský vzestup.

Jak již bylo zmíněno v předchozí kapitole, respondenti dostali k posouzení šest výroků úzce souvisejících se situací a právy etnických a národnostních menšin. Souhrnné výsledky třídění prvního stupně můžeme vidět v grafu 1.

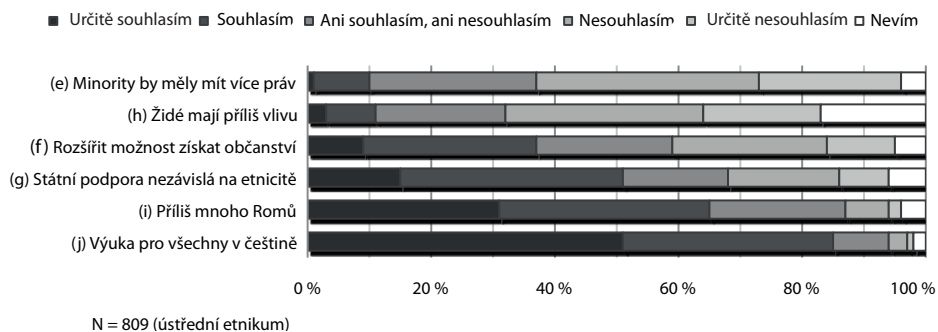
¹² Čtyřmi možnými odpověďmi nabídnutými v otázce se dotazovaní vyjadřovali k následujícím etnickým skupinám: (a) Čechům, (b) Slovákům, (c) Romům, (d) Moravanům, (e) Slezanům, (f) Polákům, (g) Němcům, (h) Maďarům, (i) Rusům, (j) Ukrajincům, (k) Židům.

¹³ Nabízenými možnostmi odpovědi na kartě byly „Nejdůležitější“, „Velmi důležité“, „Dost důležité“, „Není příliš důležité“ a „Vůbec není důležité“. Respondenti se vyjadřovali k položkám (a) pocházet z bohaté rodiny, (b) mít rodiče s vysokým vzděláním, (c) usilovná práce, (d) tíživost, (e) přirozené schopnosti, (f) znát správné lidi, (g) mít politické styky/známosti, (h) národnost, etnická příslušnost, (i) náboženská příslušnost, (j) region, ve kterém člověk žije, (k) to, zda je muž nebo žena, (l) fakt, zda člověk pracuje ve státním nebo soukromém sektoru, (m) věk (to, zda je člověk mladý nebo ve středním věku), (n) práce v zahraničí.

Tabulka 2: Relativní četnost důležitosti vybraných okolností pro společenský vzestup v České republice (v %)

	Nejdůležitější	Důležité
Konexe	34,2	60,4
Přir. schopnosti	31,1	65,1
Ctižádostivost	30,4	66,2
Pol. konexe	24,0	59,2
Usilovná práce	22,7	65,2
Věk	21,5	66,5
Bohatá rodina	8,9	57,5
Pohlaví	8,2	56,4
Práce v zahraničí	8,0	55,9
Region	7,2	58,6
Soukr./státní sektor	6,7	62,8
Vzd. rodiče	5,7	62,9
Etnická příslušnost	5,2	45,6
Náboženství	1,0	14,8

N = 809 (ústř. etnikum)

Graf 1: Relativní četnosti získaných postojů k výroková (e)–(j)

Zatímco více jak polovina respondentů odpověděla, že nesouhlasí s tím, aby etnické minority měly více práv, souhlas vyjádřil pouze každý desátý. Desetina ústředního etnika souhlasí s tím, že Židé mají v ČR příliš velký vliv a moc, neutrální postoj k tomuto výroku zaujala pětina Čechů. Tato otázka také patřila k těm, kde byl významně vyšší podíl jedinců, kteří nedokázali odpovědět – zde celých 17 %.

Vzhledem k převládající institucionální praxi a zákonné úpravě možnosti získat české občanství¹⁴ lze výrok „Každý člověk žijící v ČR by měl mít právo získat občanství bez ohledu na svoji národnost nebo etnický původ“ interpretovat jako větu deklarující normativ rozšíření možnosti získat české občanství. Zde byli respondenti rovnoměrně rozděleni mezi zastánce a odpůrce (37 % Čechů s tímto výrokiem souhlasilo, zatímco 36 % nesouhlasilo).

Co se týče následujícího výroku, polovina Čechů si myslí, že státní podpora by neměla zohledňovat etnickou příslušnost příjemce. Pro rozdílný přístup se sice vyjádřila čtvrtina respondentů, ze samotné odpovědi ovšem nepoznáme, zda touto odpovědí odkazovali k pozitivní či negativní diskriminaci minorit. Poměrně překvapivým výsledkem jsou odpovědi posuzující souhlas s posledními dvěma výroky. Sečteme-li pozitivní i neutrální stanoviska, můžeme říci, že zhruba devět desetin Čechů nevyjádřilo nesouhlas s výrokiem, že „v ČR je příliš mnoho Romů“. Pokud bychom nepočítali neutrální stanovisko, stále zbývají dvě třetiny Čechů, které s tímto výrokiem souhlasí (z nich polovina přesvědčeně). Nejvýraznější konsenzus Čechů můžeme mezi předloženými výroky nalézt u postoje k problematice možnosti vzdělávání ve vlastním jazyce. Ač je právo na vzdělání ve vlastním jazyce součástí Listiny lidských práv a svobod (článek 25) a Česká republika se k němu zavázala taktéž ratifikací Evropské charty regionálních či menšinových jazyků (článek 8), na základě výsledků výzkumu jsme nenašli u Čechů odpovídající odraz podpory tohoto práva: jak můžeme vidět v grafu 2, s výrokiem „Všechny národnostní menšiny a etnické skupiny u nás by se měly učit v českém jazyce“ vyjádřila nesouhlas pouhá 4 % respondentů. Rozhodný souhlas pak zazněl od poloviny Čechů; celkově s tímto výrokiem souhlasilo 86 % respondentů. Je ovšem třeba mít na paměti, že formulace výroku nevyklučuje souhlas s právem na bilingvní vzdělání.

Pro další analýzu jsme se rozhodli vytvořit škálu, na níž by pozice jedince byla určena souhrnným indexem vytvořeným z odpovědí na jednotlivé relevantní výroky, nicméně po kontrole faktorovou analýzou a testem reliability jsme od tohoto postupu ustoupili¹⁵ a pro zřetelnější detail zkoumali dále výroky jednotlivě.

Oproti očekávání jsme u žádného z výroků nezískali zřetelný sociodemografický profil, který by byl specifický pro negativní či pozitivní postoje k vybraným etnikům či k právům etnických menšin obecně. To znamená, že skladba odpovědí pro celé ústřední etnikum odpovídá skladbě odpovědí v jednotlivých podskupinách tohoto etnika vydělených na základě vybraných sociodemografických charakteristik (např. tedy souhlas s výrokiem (j) vyjádřila stejná část vysokoškolsky vzdělaných Čechů jako v případě Čechů se základním nebo neukončeným vzděláním). Z vybraných třídících proměnných mohou být slabé rozdíly¹⁶ vysledovány pouze po přetřídění přes věkové kategorie u výroku (i) a po přetřídění přes vzdělání ve výrocih (g) a (i). Dále jsme zaznamenali již jen slabou souvislost mezi deklarovanou politickou orientací a výrokiem (h) a mezi deklarovaným náboženským vyznáním a výrokiem (j). Rovnoměrné rozložení postojů a absenci vztahu s vybranými třídícími proměnnými přehledně ukazuje tabulka 3.

¹⁴ Viz zákon o nabytí a pozbytí státního občanství České republiky – 40/1993 Sb.

¹⁵ Všechny výroky neskórují v jednom faktoru s takovou silou a s takovou vyčerpanou variancí, aby nám to umožnilo konstrukci potřebně silné a vypovídající škály. Tato zjištění byla podpořena i testem reliability; i po vyloučení nejvíce problémových výroků Cronbachovo α odpovídalo hodnotě 0,56.

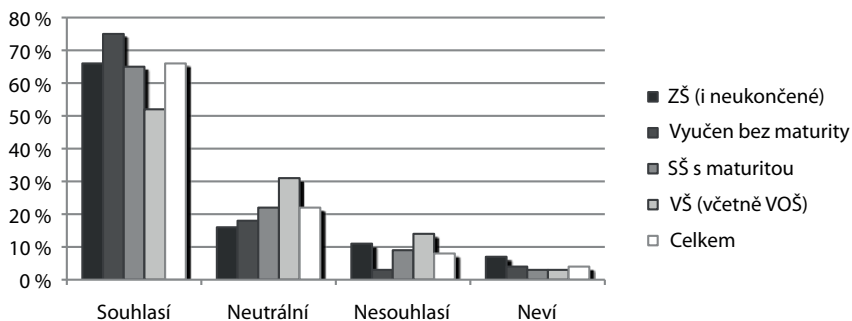
¹⁶ Tzn. v těchto případech byl vysledován statisticky signifikantní vztah mezi dvěma proměnnými na dané hladině významnosti (viz graf 1), nicméně reálné rozdíly ve zjištěných relativních četnostech jsou poměrně malé (v řádu několika málo procent) na to, abychom mohli hovořit o zřetelnějších dělicích čarách.

Tabulka 3: Vztah mezi vybranými třídicími proměnnými a postoji

	Vzd.	Věk	Pol. orientace	Příjem individ.	Příjem dom.	Náb.	Prav. kostel
(e) Minority by měly mít více práv							
(f) Rozšířit možnost získat občanství							
(g) Státní podpora nezávislá na etnicitě	x						
(h) Židé mají příliš vlivu			xx				
(i) Příliš mnoho Romů	xx	x					
(j) Výuka pro všechny v češtině						x	

N = 809 (ústřední etnikum); x ($\alpha = 0,05$); xx ($\alpha = 0,01$)

Abý čtenář získal jasnější vhlad do specifik vztahu mezi proměnnými, podívejme se podrobněji na vztah věku a vzdělání s postoji k výroku o příliš velkém množství Romů.

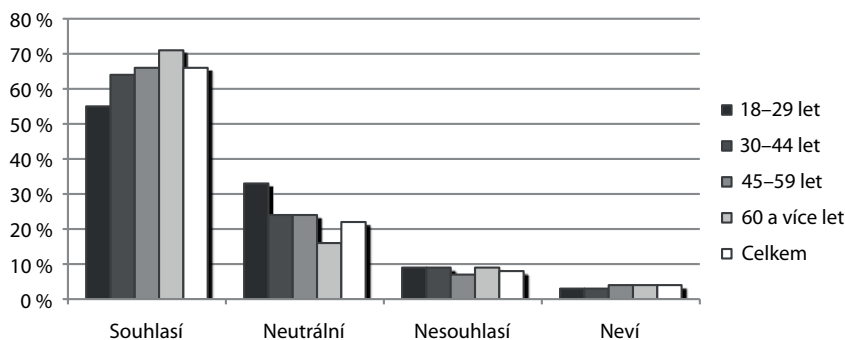
N = 773 (ústřední etnikum bez studujících)

Graf 2: Postoje k výroku „V ČR je příliš mnoho Romů“ podle vzdělání

Podíly sloučených odpovědí na výrok (i) v jednotlivých vzdělanostních skupinách zobrazuje graf 2.¹⁷ I když vidíme, že vysokoškolsky vzdělaní Češi vyjádřili s daným výrokiem souhlas v podstatně nižším počtu než Češi s nižším vzděláním, stále se jedná v této skupině o více než polovinu dotázaných. Úbytek na straně souhlasu není vyvážen ani tak nárůstem počtu nesouhlasících respondentů, jako spíše nárůstem podílu respondentů zaujímajících k danému výroku neutrální postoj (ani souhlasím, ani nesouhlasím). Alarmujícím zjištěním pak je, že pouhých 14 % vysokoškolsky vzdělaných Čechů vyjádřilo s tímto kontroverzním výrokiem nesouhlas. Co se týče věku, jsou již zjištěné rozdíly menší; podíly odpovědí v jednotlivých věkových skupinách jsou zobrazeny v grafu 3. Můžeme zde vidět podobnou logiku jako v případě kontroly odpovědí přes proměnnou vzdělání:

¹⁷ V tomto případě jsme ze souboru vyřadili ty respondenty, kteří uvedli, že jsou v současnosti studenty denního studia. Důvod je ten, že např. potenciální vysokoškolští absolventi mohou kvůli přípravě na maturitu v době dotazování spadnout do kategorie „základní vzdělání (i neukončené)“ a vychýlit tak získané výsledky.

i když se podíl Čechů souhlasících s daným výrokem s klesajícím věkem snižuje, nedochází ke zvyšování podílu těch, kdo by s výrokem nesouhlasili, ale k nárůstu těch, kdo se k výroku staví indiferentně. Tento moment můžeme ve slabší formě spatřit i u dalších výroků, u nichž se kvůli tomu neprojevil statisticky signifikantní vztah s věkem a vzděláním a kterým se zde nebudeme blíže věnovat (např. vliv věku na postoje k výroky (e), (g), (j) a vliv vzdělání na postoj k výroku (j)).

N = 809 (ústřední etnikum)

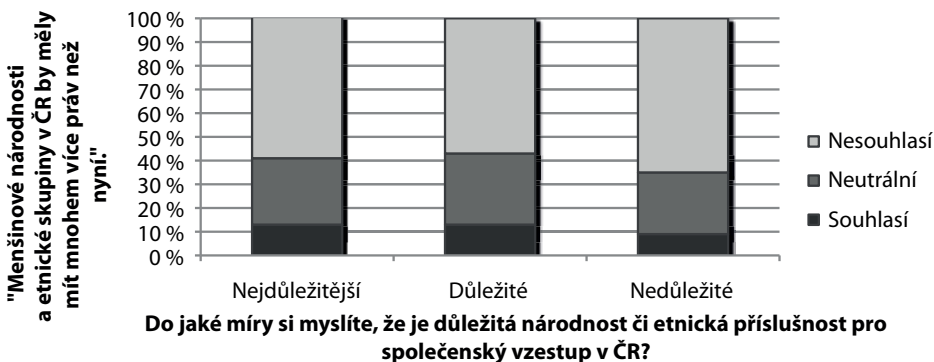
Graf 3: Postoje k výroku „V ČR je příliš mnoho Romů“ podle věku

Nabízíme zde dvě možná vysvětlení. Za prvé je možné, že respondenti z nižších věkových skupin nebo s vyšším vzděláním jsou si více vědomi „politické nekorektnosti“ souhlasu s takovým výrokem a raději odpovídají neutrálně. Za druhé, je možné tvrdit, že tento přesun může být odrazem pocitu neznalosti „reálného stavu problematiky“ u mladších a více vzdělaných – proti tomuto vysvětlení ovšem hovoří možnost odpovědi „nevím“, která se s narůstajícím vzděláním nijak významně nemění. Pro ověření těchto hypotéz by ale bylo potřeba více empirických dat.

Než přejdeme k analýze posuzování subjektivně vnímané etnické ne-/podobnosti ze strany ústředního etnika, zastavme se na chvíli u otázky, do jaké míry se překrývají postoje k rozšíření práv etnických a národnostních menšin s tvrzeními o důležitosti etnické příslušnosti pro společenský vzestup v České republice. Pokud by totiž respondenti zaujímali konzistentní, inkluzivně zaměřené postoje, měla by podstatná část respondentů hodnotících etnicitu jako důležitý faktor společenského úspěchu také souhlasit s rozšířením práv etnických a národnostních menšin, protože můžeme logicky předpokládat, že zvýhodňovanou etnicitou je právě etnicita ústřední. Dostatečnou odpověď na první otázku lze nalézt v grafu 4, který zobrazuje podíly jednotlivých postojů k výroku (e) v jednotlivých hodnoceních důležitosti etnicity pro společenský vzestup v ČR.

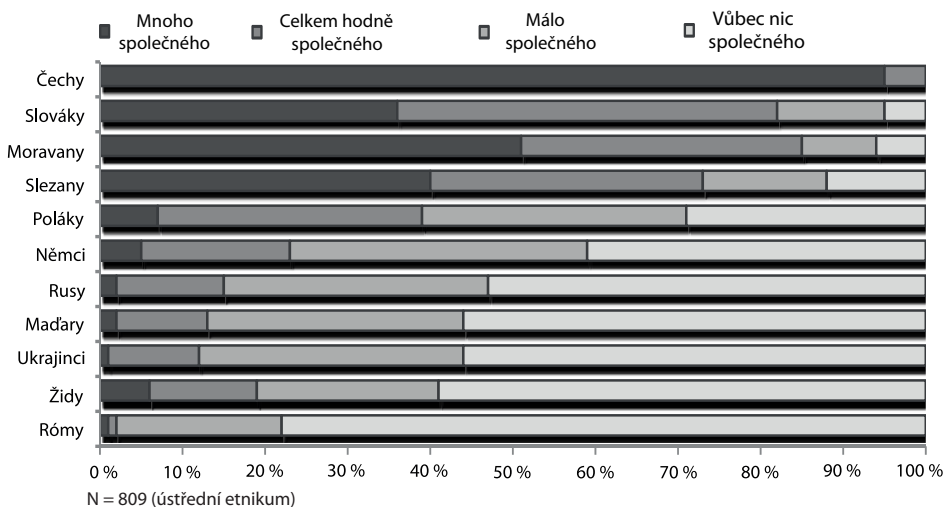
Celých šest desetin z těch, kdo odpověděli, že národnost či politická příslušnost je nejdůležitější pro společenský vzestup v ČR, současně nesouhlasí s tím, aby menšinové národnostní či etnické skupiny měly v ČR více práv. Vidíme také, že odpovědi na obě otázky jsou relativně nezávislé: podíl jednotlivých odpovědí na výrok o rozšiřování práv je v jednotlivých hodnoceních významu etnicity pro společenský vzestup téměř konstantní. Celkový podíl těch, kdo přisuzují důležitost národnosti či etnické příslušnosti pro spo-

lečenský vzestup v ČR a současně se postavili negativně k výroku (e), představuje 29 % ústředního etnika.

N = 759 (ústřední etnikum)

Graf 4: Postoje k rozšíření práv menšinových národností a etnik dle deklarované důležitosti etnické příslušnosti či národnosti pro společenský vzestup v ČR

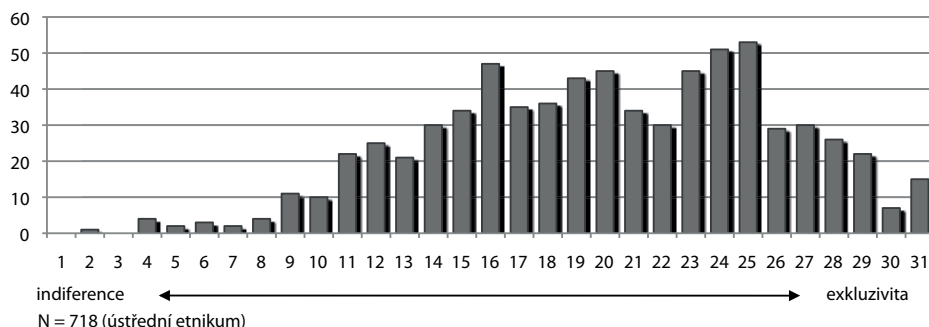

Graf 5: Subjektivně vnímaná podobnost s vybranými etniky

Sřazené relativní četnosti odpovědí na otázku zkoumající subjektivně pocívanou podobnost v postojích a ve způsobu života s vybranými národnostními či etnickými skupinami lze nalézt v grafu 5. Necháme-li stranou téměř perfektní individuální identifikaci s vlastním etnikem, vidíme, že lze ostatní etnicity seskupit do zhruba tří skupin na základě podobné skladby relativních četností odpovědí. Do první skupiny spadají etnika, která jsou historicky, územně i kulturně Čechům velmi blízká: Moravané, Slezané a Slováci. Vidíme, že identifikace se Slováky je i po čtrnácti letech od rozdělení Československa

stále velmi silná a je plně srovnatelná s identifikací s Moravany a Slezany. Na pomezí této a další skupiny pak lze nalézt identifikaci s Poláky, která už ovšem nese typické znaky identifikace s etniky spadajícími do druhé skupiny: Němci, Rusy, Maďary, Ukrajinci a Židy. Vidíme, že i když jsou tato etnika Čechům kulturně, historicky i územně velmi blízká, poměrně velká část Čechů chápe postoje a způsob života těchto etnik jako velmi odlišné. Sečteme-li odpovědi „vůbec nic společného“ a „málo společného“, vidíme, že takto odpovídaly přes čtyři pětiny Čechů (pouze u Němců je to 77 %). Třetí, samostatnou „skupinu“ představuje míra identifikace s Romy. Vidíme, že jakákoli subjektivně vnímaná podobnost tu fakticky chybí: 98 % Čechů odpovědělo, že v postojích a ve způsobu života nemají s Romy „vůbec nic společného“ nebo jen „málo společného“.

Na základě získaných výsledků jsme se rozhodli zkonstruovat sečtením odpovědí u jednotlivých etnik (vyjma etnika vlastního) škálu obecné podobnosti s extrémními představujícími úplnou indiferenci (respondenti, kteří u všech etnik odpověděli, že mají mnoho společného) a exkluzivitu (respondenti, kteří u všech etnik odpověděli, že s nimi nemají vůbec nic společného). Zkonstruovaná škála SIMILARITY má podle očekávání velmi dobrou reliabilitu, Cronbachovo alfa dosahuje hodnoty $\alpha = 0,88$. Absolutní počty respondentů pro jednotlivá získaná skóre představuje graf 6.

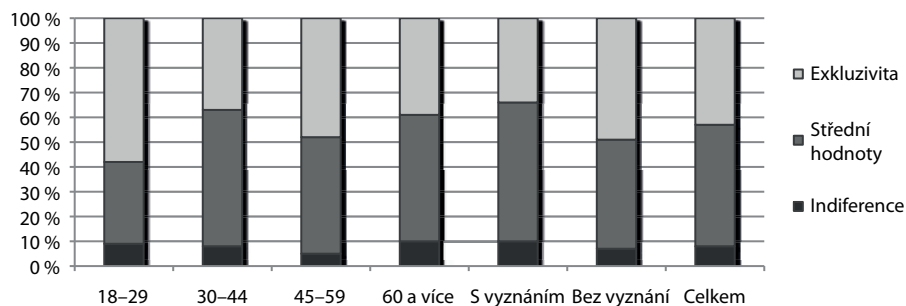
Graf 6: Absolutní počty respondentů na škále SIMILARITY

Na levé polovině škály se nachází 23 % respondentů, což znamená, že Češi jsou etnikem akcentujícím spíše svoji výjimečnost (k čemuž ostatně již odkazuje graf 5). Průměrná hodnota, stejně jako medián, se nachází v hodnotě 20, což odpovídá hypotetickému respondentovi, který u všech etnik zvolil odpověď „málo společného“. Respondentů, kteří mají s každým z vybraných etnik v průměru minimálně „málo společného“ (rozmezí 22–31),¹⁸ je mezi Čechy 42 %. Oproti tomu těch, kdo u každého etnika průměrně uvedli, že s ním mají alespoň „celkem hodně společného“ (rozmezí 1–11), je mezi Čechy 7,3 %. I když je tato hodnota nižší, než jsme očekávali, absolutní počet respondentů spadajících do této skupiny nám přesto umožnil smysluplně realizovat záměr vytvořit tři podskupiny respondentů na základě jejich pozice na škále SIMILARITY¹⁹ a porovnat jejich základní sociodemografické charakteristiky.

¹⁸ Tzn. součet odpovědí odpovídá hypotetickému respondentovi, který u všech etnik odpověděl „málo společného“ nebo zaškrtnl takovou kombinaci odpovědí, která celkový součet přibližuje odpovědím extrémní škály „exkluzivita“.

¹⁹ Tyto tři skupiny byly vytvořeny na základě rozdělení škály na tři stejně velké úseky (rozmezí 1–11, 12–21 a 22–31).

Podobně jako u zjišťování vlivu základních sociodemografických ukazatelů na postoje k výročkům (e) až (j), ani v tomto případě jsme nenašli významné rozdíly mezi jednotlivými podskupinami respondentů. Statisticky signifikantní vztah ($\alpha = 0,01$) byl nalezen v kombinaci s proměnnými věk a náboženské vyznání, výsledná skladba jednotlivých skupin na škále SIMILARITY v jednotlivých věkových skupinách a ve skupinách vymezených deklarovanou přítomností či absencí náboženského vyznání je v grafu 7.

N = 718 (ústřední etnikum)

Graf 7: Deklarovaná výlučnost vlastního etnika podle věku a náboženského vyznání

Vidíme, že ve věkové skupině 18–29 a u respondentů, kteří deklarovali, že jsou ateisté, je ve zvýšené míře přítomno exkluzivní chápání vlastní etnicity. Celkově jsou ovšem rozdíly mezi jednotlivými věkovými skupinami nepravidelné a neodkazují ke zřetelnějšímu lineárnímu vztahu. Podobně jako u negativních postojů k výročkům o rozšíření práv etnických minorit, i zde nedochází ve vyšším věku či u respondentů, kteří deklarovali nějaké náboženské vyznání, ke zvýšení podílu respondentů spadajících do kategorie „indiferentní“, ale zvyšuje se podíl neutrálních pozic, které jsme v tomto případě označili nálepkou „střední hodnoty“ (zde je ovšem situace složitější než u posuzování jednotlivých výroků, neboť v rámci zvoleného postupu neznáme vnitřní strukturu odpovědí utvářejících jednotlivé pozice na škále).

Shrnutí

Co se týče pocíťované podobnosti s dalšími etniky, podobnosti, která představuje potenciál možnosti širší občanské participace etnických minorit a jejich inkluze na úrovni každodenní praxe, zjistili jsme, že vztah Čechů k jiným etnikům je diferencovaný a vytváří dle pocíťované podobnosti tři základní skupiny etnicit. Za prvé jsou to etnicity chápané jako silně podobné ve způsobu života i v postojích. U těchto etnicit můžeme očekávat poměrně velkou otevřenost a toleranci vycházející ze sdílení momentů, které Češi chápou jako sobě vlastní. Očekávali jsme, že pokud se taková skupina vyprofiluje, budou do ní samozřejmě patřit Moravané a Slezané, překvapivě srovnatelnou pocíťovanou podobnost jsme ale našli i u Slováků a v o něco slabší míře u polského etnika. Druhou skupinu představují etnicity, kde jsme sice našli také určitou, byť relativně nízkou, míru podobnosti, nicméně převážná část ústředního etnika je již chápána jako něco jiného, cizího, co

má s češtvím jen velmi málo nebo vůbec nic společného. Do této skupiny lze zařadit Němce, Rusy, Ukrajince, Židy, Maďary, lze sem se zvýšenou tolerancí zařadit i polské etnikum. Specifická je situace romského etnika, které je zde jediné zástupcem třetí skupiny, pro niž je specifická nulová nebo téměř nulová míra identifikace ze strany ústředního etnika. Domníváme se, že pokud bychom do posuzování zařadili i další etnika, která jsou kulturně vzdálená etniku ústřednímu, spadala by do této třetí skupiny. Mezi Čechy tedy existuje velmi výrazný konsensus v tom, že Romové jsou cizí, ne-český element, který nemá s Čechy, co se týče postojů a způsobu života, nic nebo jen velmi málo společného. Negativní vymezení se vůči Romům se odráží i v hodnocení výroku „v ČR je příliš mnoho Romů“, s nímž souhlasí nadpoloviční většina Čechů. Stejně jako u ostatních výroků týkajících se vybraných etnik, případně rozšiřování práv etnických menšin obecně, našli jsme žádné nebo jen velmi slabé rozdíly u jednotlivých vzdělanostních, věkových a příjmových skupin, stejně jako u skupin specifických svojí deklarovanou politickou orientací či náboženským vyznáním. Tragické se v perspektivě dalšího soužití mezi romským a českým etnikem jeví fakt, že s tímto výrokem vyjádřilo nesouhlas pouhých 14 % vysokoškolsky vzdělaných Čechů. Zjištěná fakta dobře doplňují starší zjištění Katrnáka a Rabušice (2002: 100) o vztahu Čechů k Romům, kdy se na základě otázky o akceptaci sousedství s vybranými skupinami Romové umístili na stejném místě jako narkomani, kriminálníci a alkoholici.

Vliv etnického původu na možnost vzestupné sociální mobility v ČR pokládá za důležitý více než polovina Čechů, nicméně zhruba polovina z tohoto podílu se současně vyjádřila negativně k možnosti rozšíření práv etnických menšin. S rozšířením práv pak celkově souhlasila jedna desetina Čechů. Silný konsensus panuje také ohledně práva na vzdělávání etnických minorit ve vlastním jazyce: téměř devět z deseti Čechů souhlasilo s výrokiem, že všechny etnické minority by se měly vzdělávat v českém jazyce.

Vrátíme-li se zpět k hypotézám a jejich teoretickému pozadí, je nyní zřejmé, že Češi jsou ze svého vlastního pohledu etnikem poměrně dost specifickým a exkluzivním. Silně problematické se to jeví zejména ve vztahu k romskému etniku, které je všeobecně vnímáno jako cizí prvek. Na základě těchto zjištění se zdá, že u českého etnika neexistuje silná postojová báze pro podporu a každodenní praxi integrativního přístupu, který by nebyl založen na politikách asimilace. Můžeme doufat, že za současných podmínek těchto postojů nevyužije obratná politická síla k prosazování politik, které by nás vrátily o několik desetiletí zpět, či které by pokračovaly v tradici etnické segregace a „očišťování“, tak dobře vyzkoušené v minulém století.

LITERATURA

- Akrich, M., Latour, B. 1997. „A Summary of a Convenient Vocabulary for the Semiotics of Human and Nonhuman Assemblies.“ Pp. 259–264 in W. E. Bijker, J. Law (eds.). *Shaping Technology/Building Society: Studies in Sociotechnological Change*. Cambridge: MIT Press.
- Alexander, J. 2006a. „Ústřední solidarita, etnická okrajová skupina a sociální diference.“ Pp. 16–48 in R. Marada (ed.). *Etnická různost a občanská jednota*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Alexander, J. 2006b. „Promyšlení, způsobů začlenění: asimilace, napojování a multikulturalismus jako varianty občanské participace.“ Pp. 49–71 in R. Marada (ed.). *Etnická různost a občanská jednota*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.

- Berger, P. L., Luckmann, T. 1999. *Sociální konstrukce reality*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Bourdieu, P. 1998. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.
- Bourdieu, P. 2000. *Nadvláda mužů*. Praha: Karolinum.
- Committee of Experts on Roma and Travellers. 2007 „Official Estimate Figures of Roma and Travellers in Council of Europe Member States and Belarus – Council of Europe Document.“ [online]. [cit. dne 4. 9. 2009]. Dostupné z: <http://www.coe.int/T/DG3/RomaTravellers/documentation/strategies/statistiques_en.asp>.
- Jakoubek, M. 2005. „Multikulturalismus vs. kultura (na příkladu tzv. Romů a ‚jejich‘ kultury).“ Pp. 198–238 in M. Jakoubek (ed.). *Soudobé spory o multikulturalismus a politiku identit (antropologická perspektiva)*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk.
- Jenkins, R. 2008. *Social Identity*. New York: Routledge.
- Katrnák, T., Rabušic, L. 2002. „Anomie a vztah k minoritám v české společnosti.“ Pp. 95–107 in T. Sirovátka (ed.). *Menšiny a marginalizované skupiny v České republice*. Brno: Masarykova univerzita a Nakladatelství Georgetown.
- Klíčová, K. 2006. „Sčítání lidu: Romští Češi nebo čeští Romové.“ Pp. 221–255 in R. Marada (ed.). *Etnická různost a občanská jednota*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Matějů, P., Vlachová, K. et al. 2000. *Nerovnost, spravedlnost, politika: Česká republika 1991–1998*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Růžička, M., Henig, D. 2007. „Identita v sociálním výzkumu – epistemologické meze.“ Pp. 225–245 in P. Mareš, O. Hofírek (eds.). *Sociální reprodukce a integrace: ideály a meze*. Brno: Masarykova univerzita.
- Sedláková, R. 2002a. „Menšiny v denním tisku (zpráva o výzkumu).“ Pp. 109–130 in T. Sirovátka (ed.). *Menšiny a marginalizované skupiny v České republice*. Brno: Masarykova univerzita a Nakladatelství Georgetown.
- Sedláková, R. 2002b. „Romská problematika v denním tisku (případová studie).“ Pp. 131–160 in T. Sirovátka (ed.). *Menšiny a marginalizované skupiny v České republice*. Brno: Masarykova univerzita a Nakladatelství Georgetown.
- Szaló, C. 2003. „Sociologie formování sociálních identit.“ Pp. 13–37 in C. Szaló, I. Nosál (eds.). *Mozaika v re-konstrukci: Formování sociálních identit v současné střední Evropě*. Brno: Mezinárodní politologický ústav Masarykovy univerzity.
- Woodward, K. 1997. „Concepts of Identity and Difference.“ Pp. 8–62 in K. Woodward (ed.). *Identity and Difference*. London: Sage.

SUMMARY

Any pursuit of ethnic integration can be successful provided that it is realized not only on political and legal levels but also on the level of everyday social interactions. In the article, the author derives an „everyday openness“ towards inclusion of social minorities from theoretically grounded empirical measuring of attitudes towards enhancing their rights and of subjectively acclaimed similarity of attitudes and lifestyle. Author concludes that Czechs understand themselves as an exclusive ethnic group with no greater will to enhance rights for ethnic minorities. These extreme attitudes were found in the case of Romas who are generally understood as perfect strangers within Czech culture. The author also did not find significant sociodemographic differentiation considering these attitudes.

ČEŠI A BYDLENÍ V ROCE 2007 V DATECH Z VÝZKUMU EUREQUAL¹

JAN SLÁDEK, ZUZANA PODANÁ

Úvod do problematiky

Sektor bydlení prošel – a prochází – v České republice neustálou proměnou, stejně tak jako i jiné oblasti transformace ze státem řízené ekonomiky do ekonomiky tržní. Přestože zásadní změny, jako na příklad převod státního bytového fondu do správy obcí, restituce a počátek privatizace bydlení, se udály zkraje let devadesátých, je v transformačních studiích tomuto jevu věnováno ve srovnání s jinými sektory málo prostoru.

Přítom je pravdou, že v tomto sektoru státní správy existovaly organizace, které již před rokem 1989 prognózovaly, že dosavadní, tedy státem řízený, způsob výstavby a distribuce bytů není udržitelný (rodinné domy byly de facto ponechány soukromé svěpomoci). Avšak existence expertních organizací VÚVA a Terplan se nepromítla do většího politického zájmu o bydlení občanů. Souvisí s tím také to, že tato část státní správy byla dlouho rozptýlena mezi různé odbory (MF, MPSV) a ministerstvo, do jehož kompetence bydlení spadá dnes, tedy MMR, vzniklo až v roce 1997.

V rané době transformace nebyla otázka bydlení vnímána – zejména vedle problémů s tzv. velkou privatizací – jako akutní. Napomohl tomu také fakt, že málokdo neměl kde bydlet, byť neexistovala jasně definovaná vlastnická práva, neboť až do roku 1994 platilo zákonné ustanovení o tzv. právu k užívání bytu, které sice neznamenal právo byt vlastnit, ale de facto bylo vnímáno jako „kvazi-vlastnické“ právo.

Právě tento rámec byl důležitý pro spory, které transformaci sektoru bydlení v ČR provázely. Mediálně dobře známé jsou restituční kauzy, jejichž dozvuky slyšíme dodnes, stále aktuální je ve většině obcí problém privatizace bytového fondu a konečně evergreenem veřejných i odborných diskusí je otázka deregulace nájemného.

Ať už je stav v oblasti bydlení jakýkoliv, nesporným faktem je, že výsledkem transformačního procesu jsou změny v tzv. segmentaci bydlení, tedy členění bydlení občanů dle jejich právního důvodu užívání bydlení (tenure). I v ČR tak postupně vykristalizovaly skupiny vlastníků, družstevníků, nájemníků – tržních i netržních. Údaje o těchto změnách budou uvedeny níže.

¹ Článek zpracovává data z výzkumu Eurequal (7FP 028920). Sekundární analýza vznikla s podporou výzkumného záměru MSM0021620841 a Programu rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově č. P07 *Psychosociální aspekty kvality lidského života*, podprogram *Psychologické a sociální aspekty utváření životních drah, životních stylů a kvality života – determinanty a perspektivy* (MŠMT ČR).

Cílem této stati je dát do souvislosti postavení jedince v sektoru bydlení s otázkami politickými a finančními, ale také zjistit, jakou roli má právní důvod užívání bydlení v celkové spokojenosti s bydlením domácnosti. Vedle teoretických úvah a dosavadních výzkumů bydlení v ČR (Podmínky bydlení 2001) nám bude hlavním zdrojem výběrové šetření mezinárodního projektu Eurequal, jehož část týkající se ČR realizovala v roce 2007 Katedra sociologie při FF UK.

Stav poznání v ČR a teoretická východiska

Sociologickou analýzou situace v sektoru bydlení a vůbec urbánním rozvojem ČR se v současnosti zabývá několik akademických pracovišť, zejména týmy socioekonomie bydlení a tým lokálních a regionálních studií při Akademii věd ČR, dále pak Katedra sociální geografie PřF UK. V Brně se urbánním vývojem zčásti zabývá Institut pro výzkum reprodukce a integrace společnosti při FSS MU.

Pokud však zúžíme v souladu s cílem textu náš zájem na problematiku bydlení, resp. segmentů bydlení, pak nezbyvá než pracovat s daty ČSÚ a MMR. Hlavním zdrojem je zde SLDB, to je však konáno v desetiletých intervalech. Jediným statisticky reprezentativním šetřením přímo zaměřeným na bydlení a pracujícím s jeho segmentací je šetření Postoje k bydlení týmu socioekonomie bydlení při AV ČR z roku 2001 (Lux 2005). Přesnější představu o mezinárodním kontextu vývoje v sektoru bydlení v zemích střední a východní Evropy lze získat v Donner (2006), odkud je převzata i tabulka 1 prezentující data pro Českou republiku na základě SLDB.

Tabulka 1: Segmentace sektoru bydlení v letech 1991–2001

Roky	% z trvale obydlených domů/bytů	
	1991	2001
Rodinné domy	37	36
Byty v os. vlastnictví	1	11
Nájemní bydlení	40	29
Jiné	4	7

Zdroj: Donner 2006: 70

Postavení jedince v sektoru bydlení a vztah k širší sociální struktuře byly poprvé soustavněji zkoumány pomocí konceptu tříd bydlení – „housing classes“ (Kostecký 2005; Šafr 2006) – podle kterého je právní důvod k užívání bydlení zásadním faktorem pro postavení jedince ve společnosti, jeho možnosti (dnes bychom mohli říci životní šance) a také jeho názory, „třídní vědomí“. Původní koncept autorů Rexe a Moora pocházející z Velké Británie 60. let 20. stol. však musel být pro podmínky ČR upraven, např. s ohledem na existenci družstevního bydlení (Kostecký 2005: 255–256). Kostecký na základě dat z šetření Postoje k bydlení 2001 dochází k závěru, že tento koncept se dá aplikovat i v českém prostředí, byť například v názoru na politiku státu v oblasti bydlení je vědomí

jednotlivých skupin – tříd – nejednoznačné, což je přičítáno zkreslenému fungování trhu s byty.

Koncept tříd bydlení byl zkoumán i pomocí skupinových rozhovorů s majiteli domů a nájemníky (Šafr 2006). Šafr na základě svých nálezů a kritiky Kosteleckého práce doporučuje nemluvit o třídách, ale spíše o statusových skupinách. To je dle našeho názoru zcela v souladu s původním pojetím „housing classes“, které – jak autoři explicitně připomínají – vychází spíše z weberianského než z marxistického pojetí tříd. Šafr také pracuje se skupinou regulovaných nájemníků a ukazuje na rozdíly mezi jejich představami o spravedlnosti v sektoru bydlení a představami majitelů domů, ukazuje také „strategie vzájemného boje“, které ale považuje za spíše krajní případy jednání, než za konstitutivní prvek jednání těchto skupin – nepodporuje tedy tezi o třídním antagonismu a boji o zdroje.

Jak patrně z výše uvedeného, jednou z anomálií typickou pro postkomunistické země, byt v různé míře a závažnosti, je existence netržního nájemního sektoru. Jistě, sektory obecního a sociálního nájemního bydlení existují i v jiných evropských státech, nicméně situace těch, kteří bydlí v privatizovaném bytě či v bytě na privatizaci čekajícím, ale i sociální struktura nájemníků regulovaného bydlení, to vše činí z ČR výjimku.

Výše popsaná situace a teoretická východiska nás vedly k níže popsanému sloučení kategorií právního důvodu užívání bydlení na vlastnické bydlení, netržní nájemné a tržní nájemné. Bohužel výzkum Eurequal vcelku pochopitelně nesledoval rozdíl mezi regulovaným a neregulovaným nájemným, neboť šlo o výzkum mezinárodní (a tedy ne všude by tato otázka byla relevantní) a navíc nebyl zaměřen jenom na otázku bydlení.

Data

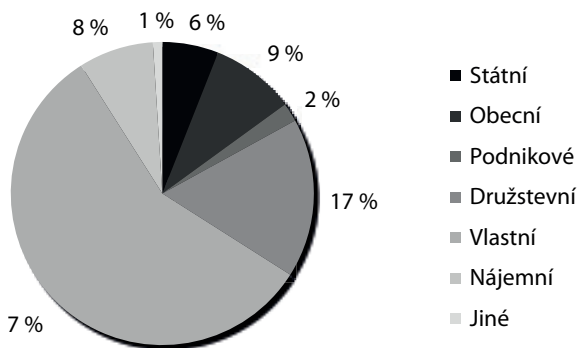
Zdrojem dat je v tomto případě výzkum Sociální nerovnosti z roku 2007 realizovaný Katedrou sociologie FF UK v rámci mezinárodního výzkumu Eurequal 2007.² Sběr dat provedený agenturou STEM proběhl v květnu až červenci 2007, celkový počet respondentů byl 994.

Kde kdo bydlí

Jak již bylo řečeno, reprezentativní údaje o segmentaci sektoru bydlení jsou sbírány jednou za deset let v rámci SLDB (viz tabulka 1). Vzhledem k dynamice vzrůstajícího sektoru vlastnického bydlení (rozšíření hypoték a nabídka státní podpory, zejména Státního fondu pro rozvoj bydlení), postupné privatizaci obecních bytů³ a i jiným trendům lze jen těžko odhadovat aktuální stav segmentace obyvatel podle postavení v sektoru bydlení. Námí uvedené rozdělení je založeno na odpovědi na otázku výzkumu Eurequal „V jakém typu vlastnictví je byt Vaší rodiny, domácnosti, do které patříte?“ (graf 1).

² Data jsou reprezentativní pro populaci starší osmnácti let, jednalo se o pravděpodobnostní stratifikovaný výběr, přičemž stratifikačními kritérii byla velikost lokality a region.

³ Údaje o privatizaci obecního bytového fondu uvádí na základě výběrového šetření Ústav pro urbánní rozvoj při MMR, viz <http://www.uur.cz>.

Graf 1: Segmentace sektoru bydlení v roce 2007. Zdroj: Eurequal 2007

Je tedy jasné, že dominantním sektorem v ČR jsou vlastníci, stále s poměrně velkým sektorem družstevníků, byť legislativa ČR ukládá, že družstvo musí vyhovět žádosti podílníka na převod bytu do osobního vlastnictví, což je také využíváno. S postupnou deregulací nájemního, ale v poslední době také v souvislosti s ekonomickou krizí, dochází k nárůstu zájmu o sektor tržního nájemního.

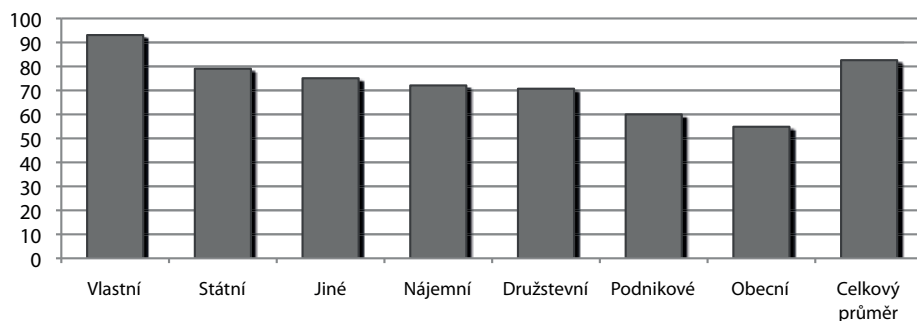
Tabulka 2: Segmentace bydlení podle velikosti obce

Typ vlastnictví		Velikost obce (v tis.)					Celkem
		méně než 1	1–4,999	5–19,999	20–100	nad 100	
Vlastní	Počet	109	125	151	162	141	688
	% z Typ vlastnictví	15,8%	18,2%	21,9%	23,5%	20,5%	100%
	% z Velikost obce	87,9%	73,5%	79,5%	70,7%	69,5%	75,1%
	Adj. residuum	3,5	–0,5	1,6	–1,8	–2,1	
Nevlastní	Počet	6	32	26	46	45	155
	% z Typ vlastnictví	3,9%	20,6%	16,8%	29,7%	29,0%	100%
	% z Velikost obce	4,8%	18,8%	13,7%	20,1%	22,2%	16,9%
	Adj. residuum	–3,9	0,7	–1,3	1,5	2,3	
Tržní nájem	Počet	9	13	13	21	17	73
	% z Typ vlastnictví	12,3%	17,8%	17,8%	28,8%	23,3%	100%
	% z Velikost obce	7,3%	7,6%	6,8%	9,2%	8,4%	8,0%
	Adj. residuum	–0,3	–0,2	–0,6	0,8	0,2	
Celkem	Počet	124	170	190	229	203	916
	% z Typ vlastnictví	13,5%	18,6%	20,7%	25,0%	22,2%	100%
	% z Velikost obce	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Zdroj: Eurequal 2007

Výzkum se také dotazoval na typ bydlení a ukázalo se, že přibližně třetina dotázaných bydlí v rodinném domku, zbývající dvě třetiny v bytech (jiný typ, jako ubytovnu či kolej, uvedlo méně než jedno procento). Zaměříme-li se na skupinu vlastníků bydlení, lze konstatovat, že poměr mezi vlastníky rodinných domů a bytů je 54 % ku 46 %. Ve skupině těch, kdo bydlí v soukromém nájmu, uvedlo 30 % jako typ ubytování rodinný dům a 53 % bydlí v bytě. Zbytek, tedy 17 % (tj. dvanáct případů), uvedl jako odpověď obecní byt. Bohužel nelze určit, zda jde o špatné pochopení otázky, či zda jsou tito respondenti ve skupině těch, kterým osoba mající právo na užívání obecního bytu skrytě bydlení pronajímá. Struktura typů segmentů podle velikosti obce je ukázána v tabulce 2, ze které mj. vyplývá, že podíl obyvatel bydlících v bytech s tržním nájemným se v obcích různých velikostí výrazněji nemění. Ukazuje se také, že obyvatelé v netržním nájmu jsou častěji přítomni ve větších městech (zejména nad 20 tisíc obyvatel).

Z hlediska sociální politiky je často diskutována výměra bytu, v ČR ovšem zatím nejsou jasná pravidla cílení podpory podle tohoto ukazatele. Porovnáme-li však údaje z našeho vzorku (graf 2), vidíme, že výměra obecních bytů je nejmenší a hluboko pod průměrem. Ve vlastním bydlení pak plochu zvyšují rodinné domy.

Graf 2: Velikost bytu/domu v m² dle právního typu užívání

Dodáme, že výzkum se zajímal i o vlastnictví chaty či chalupy – z celkem pětiny chatařů/chalupářů vlastní čtyři pětiny své bydlení (zde jsou započítáni i družstevníci). Výrazná většina těch, kteří mají tzv. druhé bydlení, tedy vlastní střechu nad hlavou. Mezi chataři je zároveň 14,4 % těch, kteří bydlí buď ve státním, obecním, či podnikovém, a jen 3,4 % bydlí v nájmu u soukromé osoby.

Vztah mezi zařazením respondenta do sociální skupiny a typem bydlení ukazuje tabulka 3. Zajímavostí je, že vedle dělnických profesí jsou v sektoru nájemního bydlení více zastoupeni také úředníci, byť spadají spíše do sektoru netržního nájemného. V tržním sektoru nájemního bydlení bydlí výrazně častěji dělníci a zemědělci.

Tabulka 3: Sociální skupiny a typ bydlení

Typ vlastnictví	Sociální skupina							Celkem
	Dělníci	Podnikatelé	Manažerské pozice	Svobodná povolání	Úředníci	Zemědělci	Ostatní	
Vlastní	271	69	46	105	93	10	94	688
% z Typ vlastnictví	39,4 %	10,0 %	6,7 %	15,3 %	13,5 %	1,5 %	13,7 %	100 %
% z Sociální skupina	69,5 %	90,8 %	85,2 %	84,0 %	71,0 %	66,7 %	75,8 %	75,2 %
Adj. residuum	-3,4	3,3	1,8	2,5	-1,2	-0,8	0,2	
Nevlastní	79	2	8	14	31	1	19	154
% z Typ vlastnictví	51,3 %	1,3 %	5,2 %	9,1 %	20,1 %	0,6 %	12,3 %	100 %
% z Sociální skupina	20,3 %	2,6 %	14,8 %	11,2 %	23,7 %	6,7 %	15,3 %	16,8 %
Adj. residuum	2,4	-3,5	-0,4	-1,8	2,3	-1,1	-0,5	
Tržní nájem	40	5	0	6	7	4	11	73
% z Typ vlastnictví	54,8 %	6,8 %	0,0 %	8,2 %	9,6 %	5,5 %	15,1 %	100 %
% z Sociální skupina	10,3 %	6,6 %	0,0 %	4,8 %	5,3 %	26,7 %	8,9 %	8,0 %
Adj. residuum	2,2	-0,5	-2,2	-1,4	-1,2	2,7	0,4	
Celkem	390	76	54	125	131	15	124	915
% z Typ vlastnictví	42,6 %	8,3 %	5,9 %	13,7 %	14,3 %	1,6 %	13,6 %	100 %
% z Sociální skupina	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %

Zdroj: Eurequal 2007, chí kvadrát test statisticky významný na hladině $\alpha = 0,05$

Finanční stránka

Z hlediska ekonomické situace domácnosti jsme se s ohledem na jednotlivé segmenty trhu zaměřili na to, zda pobírají příspěvek na bydlení, ale také na to, jak respondenti hodnotí vlastní situaci. Tabulka 4 ukazuje, které skupiny domácností pobírají státní podporu ve formě příspěvku na bydlení. Ten pobírá téměř 15 % domácností. Data ukazují dvě zajímavé věci. Zaprvé příspěvek pobírají i domácnosti s přístupem k vlastnickému bydlení, a to dokonce častěji než nájemníci. Zadruhé, ve skupině nájemníků příspěvek častěji pobírají netržní nájemníci. Domácnosti platící tržní nájemné jsou mezi příjemci této formy státní podpory zastoupeny relativně nejméně.

Tabulka 4: Příspěvek na bydlení dle typu vlastnictví

Typ vlastnictví		Příspěvek na bydlení			Celkem
		Alespoň jeden partner	Oba partneři	Nikdo	
Nevlastní	Počet	25	6	110	141
	% z Typ vlastnictví	17,7 %	4,3 %	78,0 %	100 %
	% z Příspěvek na bydlení	35,2 %	11,1 %	15,3 %	16,7 %
	Adj. residuum	4,4	-1,1	-2,6	
Vlastní	Počet	43	44	550	637
	% z Typ vlastnictví	6,8 %	6,9 %	86,3 %	100 %
	% z Příspěvek na bydlení	60,6 %	81,5 %	76,4 %	75,4 %
	Adj. residuum	-3,0	1,1	1,6	
Tržní nájem	Počet	3	4	60	67
	% z Typ vlastnictví	4,5 %	6,0 %	89,6 %	100 %
	% z Příspěvek na bydlení	4,2 %	7,4 %	8,3 %	7,9 %
	Adj. residuum	-1,2	-0,1	1,0	
Celkem	Počet	71	54	720	845
	% z Typ vlastnictví	8,4 %	6,4 %	85,2 %	100 %
	% z Příspěvek na bydlení	100 %	100 %	100 %	100 %

Zdroj: Eurequal 2007, chí kvadrát test statisticky významný na hladině $\alpha = 0,05$

Zaměřením celého výzkumu Eequal je problematika sociálních nerovností, a to také z hlediska toho, jak nerovnosti pociťují sami respondenti (tabulka 5). První dva výroky, které můžeme považovat za indikátor toho, že domácnost žije v nedostatku, uvedlo jako odpověď dvanáct procent respondentů, výrazně častěji se v této situaci nachází lidé žijící v nájemním sektoru a z nájemníků mírně převažují ti, kteří žijí v tržním nájmu. Domácnosti žijící „ve vlastním“ patří spíše k těm, které si mohou dovolit „lepší živobytí“.

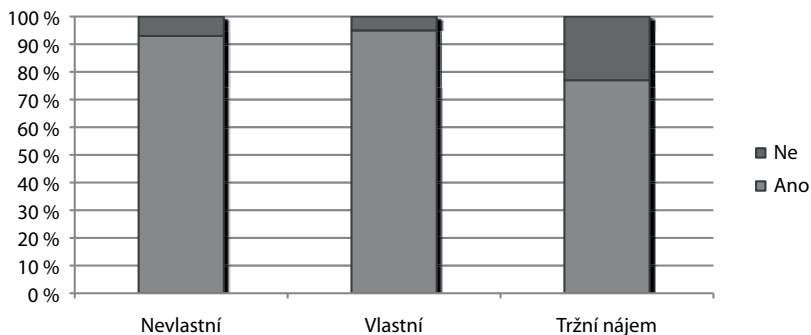
Tabulka 5: „Z následujících tvrzení vyberte, prosím, to, které nejlépe vystihuje situaci Vaší domácnosti“.

		Typ vlastnictví			Celkem
		Nevlastní	Vlastní	Tržní nájem	
Nemáme dost peněz ani na jídlo	Počet	5	5	2	12
	% z Typ vlastnictví	3,2 %	0,7 %	2,7 %	1,3 %
	Adj. residuum	2,3	-2,7	1,1	
Máme dost peněz na jídlo, ale nemůžeme si koupit nové šaty a boty	Počet	23	57	14	94
	% z Typ vlastnictví	14,9 %	8,3 %	19,2 %	10,3 %
	Adj. residuum	2,1	-3,4	2,6	

Máme dost peněz na jídlo, šaty a boty a máme nějaké úspory, ale ne dost na to, abychom si mohli koupit drahé zboží jako televizi a lednici	Počet	65	255	36	356
	% z Typ vlastnictví	42,2 %	37,1 %	49,3 %	38,9 %
	Adj. residuum	0,9	-2,0	1,9	
Můžeme si koupit některé drahé zboží jako televizní souprava nebo lednice, ale nemůžeme si dovolit všechny věci, které bychom chtěli	Počet	53	333	19	405
	% z Typ vlastnictví	34,4 %	48,5 %	26,0 %	44,3 %
	Adj. residuum	-2,7	4,4	-3,3	
Můžeme si dovolit vše, co si přejeme	Počet	2	34	2	38
	% z Typ vlastnictví	1,3 %	4,9 %	2,7 %	4,2 %
	Adj. residuum	-1,9	2,1	-0,6	
Neví	Počet	6	3	0	9
	% z Typ vlastnictví	3,9 %	0,4 %	0,0 %	1,0 %
	Adj. residuum	4,0	-2,9	-0,9	
Celkem	Počet	154	687	73	914
	% z Typ vlastnictví	100 %	100 %	100 %	100 %

Zdroj: Eurequal 2007

Z hlediska finanční dostupnosti, tedy zjednodušeně toho, zda náklady na bydlení příliš nezatěžují rozpočet domácnosti, byla analyzována otázka pravidelných měsíčních nákladů (graf 3). V celém vzorku je poměr těch, kteří na tyto náklady nemají dostatek peněz, 6,7 %, zdaleka nejčastěji jsou v této situaci domácnosti žijící v tržním nájmu – tento problém uvedlo 23,3 % z nich. Vzhledem k tomu, že náklady na bydlení se stále zvyšují, a s ohledem na to, že tato skupina také častěji nepobírá příspěvek na bydlení (tabulka 4), hrozí u těchto domácností to, že se pro ně stane bydlení finančně nedostupné.

Graf 3: „Má Vaše domácnost dost peněz, abyste zaplatili všechny složky a pravidelné měsíční náklady Vaší domácnosti?“ Zdroj: Eurequal 2007, chí kvadrát test statisticky významný na hladině $\alpha = 0,05$, $n = 915$

Politické souvislosti

Zvláště s ohledem na teorii tříd bydlení jsme se zabývali také postoji respondentů k otázkám politiky bydlení a širším představám o společenském uspořádání. Výzkum ukázal, že dvě třetiny dotázaných považují oblast bydlení za starost státu, přičemž pětina uvedla, že stát by se o bydlení měl určitě starat. Ti, kdo tvrdí, že starost o bydlení je vždy starostí jednotlivce, tvořili ve vzorku sedm procent. Vzhledem k jasné preferenci dotázaných ohledně role státu v politice bydlení bylo statisticky problematické rozdělit odpovědi podle typu bydlení respondenta, nicméně alespoň pro přiblížení byly použity odpovědi na roli volného trhu pro životní úroveň v ČR (tabulka 6).

S předloženým tvrzením souhlasila třetina dotázaných a stejný počet byl proti. V různých segmentech bydlení se struktura odpovědí výrazně lišila. Zatímco obě skupiny nájemníků s tvrzením souhlasily méně často než vlastníci, výrazně více nesouhlasu zaznívalo ze sektoru domácností žijících v tržním nájmu – více než polovina z nich tvrdí, že volný trh nezlepšuje životní úroveň obyvatelstva ČR. U netržních nájemníků takto výrazný odpor patrný není, nicméně téměř třetina této skupiny zaujala k této otázce neutrální stanovisko.

Tabulka 6: „Ekonomika volného trhu zlepšuje životní úroveň obyčejných lidí v naší zemi“

Typ vlastnictví		Tržní ekonomika a životní standard				Celkem
		Souhlasí	Neutrální	Nesouhlasí	Neví	
Nevlastní	Počet	39	46	55	13	153
	% z Typ vlastnictví	25,5 %	30,1 %	35,9 %	8,5 %	100 %
	% z Tržní ekonomika a životní standard	12,5 %	19,5 %	16,6 %	37,1 %	16,8 %
	Adj. residuum	-2,5	1,3	0,0	3,3	
Vlastní	Počet	255	176	236	20	687
	% z Typ vlastnictví	37,1 %	25,6 %	34,4 %	2,9 %	100 %
	% z Tržní ekonomika a životní standard	82,0 %	74,6 %	71,3 %	57,1 %	75,2 %
	Adj. residuum	3,4	-0,3	-2,1	-2,5	
Tržní nájem	Počet	17	14	40	2	73
	% z Typ vlastnictví	23,3 %	19,2 %	54,8 %	2,7 %	100 %
	% z Tržní ekonomika a životní standard	5,5 %	5,9 %	12,1 %	5,7 %	8,0 %
	Adj. residuum	-2,0	-1,4	3,4	-0,5	
Celkem	Počet	311	236	331	35	913
	% z Typ vlastnictví	34,1 %	25,8 %	36,3 %	3,8 %	100 %
	% z Tržní ekonomika a životní standard	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %

Zdroj: Eurequal 2007, chí kvadrát test statisticky významný na hladině $\alpha = 0,05$

Politické preference v podobě realizované volby ve volbách do PS ČR v roce 2006 (tabulka 7) mimo jiné ukazují, že v sektoru netržního nájemného se mírně častěji nachází voliči ČSSD a SZ, zatímco voliči ODS častěji bydlí ve vlastním. Ukazuje se také, že voliči stran hlásících se k levici patří častěji mezi ty, kteří platí tržní nájemné.

Tabulka 7: „Kterou stranu nebo hnutí jste v posledních parlamentních volbách volil(a)?“⁴

Typ vlastnictví		Volil/a v roce 2006					Celkem
		ČSSD	KDU-ČSL	KSČM	ODS	SZ	
Nevlastní	Počet	42	6	12	29	15	104
	% z Typ vlastnictví	40,4%	5,8%	11,5%	27,9%	14,4%	100%
	% z Volil/a v roce 2006	21,4%	12,0%	17,1%	14,0%	26,8%	18,0%
	Adj. residuum	1,6	-1,1	-0,2	-1,8	1,8	
Vlastní	Počet	139	38	52	172	40	441
	% z Typ vlastnictví	31,5%	8,6%	11,8%	39,0%	9,1%	100%
	% z Volil/a v roce 2006	70,9%	76,0%	74,3%	83,1%	71,4%	76,2%
	Adj. residuum	-2,1	0,0	-0,4	2,9	-0,9	
Tržní nájem	Počet	15	6	6	6	1	34
	% z Typ vlastnictví	44,1%	17,6%	17,6%	17,6%	2,9%	100%
	% z Volil/a v roce 2006	7,7%	12,0%	8,6%	2,9%	1,8%	5,9%
	Adj. residuum	1,3	1,9	1,0	-2,3	-1,4	
Celkem	Počet	196	50	70	207	56	579
	% z Typ vlastnictví	33,9%	8,6%	12,1%	35,8%	9,7%	100%
	% z Volil/a v roce 2006	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Zdroj: Eurequal 2007, chí kvadrát test statisticky významný na hladině $\alpha = 0,05$

Pokud jde o sebezařazení respondentů k levici či pravici (tabulka 8), ukázalo se, že vlastníci bydlení jsou výrazně pravicoví – z těch respondentů, kteří se zařadili nejvíce vpravo, tvoří vlastníci 94 %. Platí také, že obě skupiny nájemníků se řadí spíše k levici.

⁴ 34,9% respondentů neodpovědělo, jiné politické strany volilo 2,2%. Strany v tabulce tedy pokrývají 97,8% platných odpovědí.

Tabulka 8: Sebezařazení respondenta na škále „levice-pravice“

Typ vlastnictví		Politická orientace					Celkem
		LL	L	S	P	PP	
Nevlastní	Počet	22	38	54	32	3	149
	% z Typ vlastnictví	14,8 %	25,5 %	36,2 %	21,5 %	2,0 %	100 %
	% z Politická orientace	22,4 %	16,8 %	17,4 %	16,0 %	4,4 %	16,5 %
	Adj. residuum	1,7	0,1	0,5	-0,2	-2,8	
Vlastní	Počet	68	165	229	155	64	681
	% z Typ vlastnictví	10,0 %	24,2 %	33,6 %	22,8 %	9,4 %	100 %
	% z Politická orientace	69,4 %	73,0 %	73,9 %	77,5 %	94,1 %	75,5 %
	Adj. residuum	-1,5	-1,0	-0,8	0,7	3,7	
Tržní nájem	Počet	8	23	27	13	1	72
	% z Typ vlastnictví	11,1 %	31,9 %	37,5 %	18,1 %	1,4 %	100 %
	% z Politická orientace	8,2 %	10,2 %	8,7 %	6,5 %	1,5 %	8,0 %
	Adj. residuum	0,1	1,4	0,6	-0,9	-2,1	
Celkem	Počet	98	226	310	200	68	902
	% z Typ vlastnictví	10,9 %	25,1 %	34,4 %	22,2 %	7,5 %	100 %
	% z Politická orientace	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %

Zdroj: Eurequal 2007, chí kvadrát test statisticky významný na hladině $\alpha = 0,05$

Ukazuje se tedy, že ve vztahu k politickým otázkám jsou mezi námi sledovanými skupinami respondentů značné rozdíly. Tento fakt je zajímavý také tím, že podíváme-li se na programy a činnost jednotlivých stran, můžeme konstatovat, že otázky bydlení nepatří mezi „hlavní body“ a praktická politika v oblasti bydlení spíše nevykazuje souvislost s pravo-levou škálou. Jedním z důkazů této nejednoznačnosti je stále nedokončená deregulace nájemného, kterou ani výrazně pravicové vlády (hlavně počátek devadesátých let) výrazně neurychlily.

Spokojenost s bydlením

V závěrečné části článku se soustředíme na to, jak respondenti hodnotí úroveň bydlení své domácnosti, a pokusíme se identifikovat faktory, které spokojenost ovlivňují. Tyto faktory budeme hledat v různých oblastech souvisejících s bydlením, ať již to je právě vlastnictví bydlení, nebo konkrétní vlastnosti obydlí (dům/byt, počet místností a výměra na 1 osobu), či charakter lokality (vysoká kriminalita, obtížní sousedé). V následujícím textu nejprve prozkoumáme vztah jednotlivých faktorů ke spokojenosti s bydlením a v závěru pak otestujeme model obsahující všechny faktory.

Při analýze vycházíme opět z výzkumu Eurequal z roku 2007, kde byla otázka zaměřená na hodnocení spokojenosti s bydlením formulována následovně: „Jak byste celkově hodnotil(a) podmínky bydlení Vaší domácnosti?“ s variantami odpovědí „velmi dobré“ –

„dobré“ – „průměrné“ – „špatné“ – „velmi špatné“. Distribuci odpovědí ukazuje tabulka 9, z níž je patrné, že téměř sedm z deseti respondentů hodnotí své bydlení pozitivně – pětina dokonce jako velmi dobré a zhruba polovina jako dobré. Jako průměrné označilo své bydlení 28 % osob a pouze minimum je považuje za špatné či velmi špatné. Obdobná tendence hodnotit své bydlení převážně pozitivně se projevila například již v předchozím výzkumu Sociologického ústavu AV ČR „Postoje k bydlení 2001“ (Lux 2005) a je obvyklá i v dalších evropských zemích a často je dokonce ještě výraznější než v ČR (Elsinga, Hoekstra 2005).

Tabulka 9: Spokojenost s bydlením domácnosti

	n	%	platná %
(1) Velmi dobré	193	19,4	19,6
(2) Dobré	473	47,6	48,0
(3) Průměrné	274	27,6	27,8
(4) Špatné	41	4,1	4,2
(5) Velmi špatné	4	0,4	0,4
Bez odpovědi	9	0,9	
Celkem	994	100	100

Pro analýzu dvourozměrných vztahů spojíme málo zastoupené kategorie „špatné“ a „velmi špatné“ s kategorií „průměrné“, nicméně v závěrečném celkovém modelu budeme používat již jen binární proměnnou „velmi dobré“ versus ostatní kategorie, což je dichotomizace využívaná i v některých předchozích studiích (např. Varady, Carrozza 2000; Lux 2005).

Tabulka 10 ukazuje rozložení spokojenosti podle zvolených faktorů z oblasti bydlení a podle základních sociodemografických charakteristik. Vztah všech proměnných popisujících podmínky bydlení (typ, velikost), vlastnictví⁵ a lokalitu ke spokojenosti se prokázal být statisticky významný, nejsilněji spokojenost ovlivňovala velikost bydlení daná počtem místností a vlastnictví bydlení. Ze sociodemografických proměnných na spokojenost s bydlením nejsilněji působí hodnocení životního standardu domácnosti a částečně též menší velikost místa bydliště. Žádný vztah se neprojevil ani u pohlaví, ani u věku, které však v celkovém modelu ponecháváme jako kontrolní proměnné.

⁵ V této části analýzy respondenty rozdělujeme již pouze na vlastníky (včetně družstevníků) a osoby bydlicí v nájemním bydlení.

Tabulka 10: Výsledky třídění 2. stupně

	Hodnocení podmínek bydlení			koeficient asociace (gama/r)	n
	Velmi dobré	Dobré	Průměrné – velmi špatné		
Typ bydlení					
(1) dům (řádková %)	28,1 %	44,8 %	27,1 %		384
(0) byt (řádková %)	14,1 %	50,1 %	35,8 %	-0,26*	601
Velikost bytu/domu					
počet místností (průměr)	4,5	3,7	3,2	-0,34*	984
m ² /osoba (průměr)	42,3	36,7	32,9	-0,16*	974
Vlastnictví bydlení					
(1) vlastní (řádková %)	22,5 %	48,7 %	28,8 %		698
(0) nájemní (řádková %)	5,8 %	46,9 %	47,3 %	-0,42*	226
Lokalita					
kriminalita (průměr 1–5) ^a	3,5	3,4	3,0	-0,15*	971
obtížní sousedé (průměr 1–5) ^a	4,4	4,2	3,9	-0,14*	976
SES					
životní standard (průměr 1–7) ^b	4,2	3,7	3,4	-0,30*	968
Pohlaví					
(1) muž	18,1 %	51,0 %	30,8 %		496
(0) žena	21,2 %	44,7 %	34,2 %	0,01	486
Věk (průměr)	50,8	52,5	50,0	-0,03	980
Velikost místa bydliště (průměr 1–5) ^c	2,9	3,2	3,2	0,06*	985

* statisticky významný koeficient na hladině $\alpha = 0,05$

^a škála: 1 = velký problém; 5 = žádný problém

^b škála: 1 = značně podprůměrný; 7 = značně nadprůměrný

^c škála: 1 = do 1 000; 2 = 1 000–4 999; 3 = 5 000–19 999; 4 = 20 000–100 000; 5 = nad 100 000

Pro analýzu přímého vlivu jednotlivých proměnných na spokojenost s bydlením použijeme binární logistickou regresi s dichotomizovanou závislou proměnnou velmi dobré × ostatní kategorie.⁶ Nejprve otestujeme základní model zahrnující všechny relevantní faktory z oblasti bydlení a kontrolní sociodemografické proměnné (model 1). Ve druhém kroku pak navíc otestujeme některé možné zajímavé interakce: konkrétně nás bude zajímat, (1) je-li spokojenost vlastníků ovlivněna typem bydlení nebo jeho velikostí; (2) je-li charakter lokality (kriminalita, obtížní sousedé) rozdílně důležitý pro spokojenost s bydlením u mužů a u žen.

⁶ Testován byl i multinomický logistický model pro kategorizaci spokojenosti velmi dobré – dobré – průměrné až velmi špatné, který přinesl podobné výsledky jako binární model, nicméně vzhledem k omezenému počtu respondentů se binární model jeví jako vhodnější. Ordinalní logistický model pro tři kategorie spokojenosti nespĺňuje podmínky užití.

Výsledky obou modelů prezentuje tabulka 11. Základní model bez interakcí (model 1) ukazuje zejména relevanci vlastnictví bydlení, což je faktor vystupující do popředí i v 7 z 8 evropských zemích zkoumaných ve studii Elsinga a Hoekstry (2005). Důležitou roli pak hraje velikost obydlí, ať již absolutní daná počtem místností, nebo relativizovaná na počet obyvatel. Vliv tohoto faktoru lze nalézt i v zahraničních studiích (např. Diaz-Serrano 2009), v případě ČR se však v nedávném výzkumu Luxe (2005) lépe osvědčil indikátor subjektivní spokojenosti s rozlohou, který ale výzkum Eurequal nezahrnoval. K maximální spokojenosti také výrazně přispívá hodnocení životní úrovně domácnosti a vliv má také pozitivní hodnocení sousedů. Naopak, poměrně překvapivě, se neprokázal vliv bezpečnosti lokality na vyšší spokojenost ani skutečnosti, bydlí-li respondent v domě či bytě. Model vysvětluje celkem 26 % „variability“ závisle proměnné (měřeno Nagelkerkovým R^2), což sice není mnoho, nicméně vzhledem k omezenému množství prediktorů se nejedná o špatný výsledek (srovnej např. s Elsinga, Hoekstra 2005).

Přidání výše uvedených interakcí do modelu (model 2) zlepšilo jeho predikční sílu o 3 % vysvětlené „variability“ (Nagelkerkovo $R^2 = 0,29$) a projevíly se v něm též vlivy pohlaví respondenta a bezpečnosti lokality, které v předchozím modelu bez interakcí absentovaly. Ve vztahu k vlastnictví nevyšla ani jedna interakce statisticky významná, avšak obě se pohybovaly těsně nad 5% hranicí signifikance. Interakce mezi oběma zkoumanými vlastnostmi lokality a pohlavím se ukázaly být statisticky významné, i když každá v jiném směru. Pro ženy je důležitější bezpečnost lokality než pro muže, naopak obtížní sousedé více snižují šanci vysoké spokojenosti s bydlením u mužů než u žen. Skutečnost, že ženy jsou v otázce bezpečnosti senzitivnější než muži, byla potvrzena již mnoha výzkumy (v ČR např. Buriánek 2007), nicméně zjištění, že pocit bezpečí má i silnější vliv na spokojenost s bydlením, je zatím ojedinělé. Tento výsledek ukazuje, že význam bezpečnosti lokality pro spokojenost s bydlením – který se v základním modelu bez interakcí neprojevuje (obdobně i ve výzkumu Luxe (2005)) – se může významně lišit v různých skupinách respondentů. Interakce pohlaví s charakterem lokality, a případně též další interakce faktorů, by měly být v příštím výzkumu podrobněji zkoumány a v případě potvrzení našich výsledků též zohledňovány při analýzách spokojenosti s bydlením.

Tabulka 11: Logistické regresní modely (závislá proměnná – spokojenost s bydlením)

	Model 1			Model 2		
	B	S.E.	exp (B)	B	S.E.	exp (B)
konstanta	-8,94*	0,95	0,00	-10,19*	1,23	0,00
typ bydlení – dům (byt) ^a	-0,20	0,28	0,82	1,13	0,80	3,08
počet místností	0,39*	0,09	1,48	0,41*	0,09	1,50
m ² /osoba	0,01*	0,00	1,01	0,04*	0,02	1,04
vlastnictví – ano (ne) ^a	0,97*	0,33	2,64	2,26*	0,77	9,62
kriminalita v lokalitě	0,10	0,08	1,10	0,35*	0,12	1,42
obtížní sousedé	0,33*	0,11	1,40	0,11	0,14	1,12
životní standard	0,78*	0,13	2,18	0,78*	0,13	2,18
pohlaví – muž (žena) ^a	-0,35	0,20	0,71	-0,58	1,01	0,56
věk	0,01	0,01	1,01	0,01	0,01	1,01
velikost bydliště	-0,06	0,09	0,94	-0,08	0,09	0,93
vlastnictví – typ bydlení				-1,39	0,81	0,25
vlastnictví – m ² /osoba				-0,03	0,02	0,97
pohlaví – kriminalita				-0,53*	0,17	0,59
pohlaví – obtížní sousedé				0,47*	0,21	1,60
-2 log likelihood	685,0			666,2		
Nagelkerkovo R ²	0,26			0,29		
N	870			870		

* p < 0,05

^a U binárních proměnných je v závorce uvedena kontrastní (vynechaná) kategorie.

Závěr

Analýza dat z výzkumu Eureka (2007) se zaměřením na otázky bydlení ukázala, že v souladu s teorií housing classes a jejím modifikovaným užitím v podmínkách ČR lze mezi respondenty vysledovat rozdíly podle právního důvodu užívání. Mezi hlavní zjištění patří rozdíly mezi tržním a netržním nájemným, kdy v sektoru tržního nájemného se nacházejí skupiny s nižším socioekonomickým statusem a relativně velká část z nich již nyní patří mezi skupiny ohrožené finanční nedostupností bydlení, přičemž zároveň tato skupina nepatří k těm, které pobírají příspěvek na bydlení. Tato skupina, ale i netržní nájemníci, vyjadřuje pochyby o tom, zda tržní prostředí zvyšuje životní standard obyvatel ČR. Zatímco vlastníci bydlení jsou výrazně pravicově orientováni, obě sledované skupiny nájemníků se nacházejí spíše v levicové části politického spektra. Z hlediska spokojenosti s bydlením se vlastnictví taktéž projevilo jako zásadní, nicméně do popředí vystupuje též velikost domu či bytu, charakter lokality a v neposlední řadě i životní úroveň domácnosti.

LITERATURA

- Buriánek, J. 2007. „Vývoj obav ze zločinu v české společnosti.“ Pp. 226–234 in K. Večerka (ed.). *Společenské podmínky vzniku sociálních deviací*. Praha: IKSP.
- Diaz-Serrano, L. 2009. „Disentangling the Housing Satisfaction Puzzle: Does Homeownership Really Matter?“ *Journal of Economic Psychology* 30 (5): 745–755.
- Donner, C. 2006. *Housing Policies in Central Eastern Europe*. Vienna: Christian Donner.
- Elsinga, M., Hoekstra, J. 2005. „Homeownership and Housing Satisfaction.“ *Journal of Housing and the Built Environment* 20 (4): 401–424.
- Kostecký, T. 2005. „Postoje obyvatel k situaci na trhu s bydlením a bytové politice: existují v České republice ‚housing classes‘?“ *Sociologický časopis* 41 (2): 253–270.
- Lux, M. 2005. „O spokojenosti českých občanů s užíváním bydlení.“ *Sociologický časopis* 41(2): 227–252.
- Šafr, J. 2006. „Skupina majitelů domů a nájemníků. Třídy bydlení?“ Pp. 71–101 in J. Šanderová (ed.). *Nerovnosti kolem nás. Analýza utváření sociálních nerovností v každodenním životě. Pracovní texty projektu Reprodukce sociálních nerovností v podmínkách politiky rovnosti*. Praha: FSV UK.
- Varady, D. P., Carrozza, M. A. 2000. „Toward a Better Way to Measure Customer Satisfaction Levels in Public Housing: A Report from Cincinnati.“ *Housing Studies* 15 (6): 797–825.

SUMMARY

The authors present information focused on housing of the citizens in the Czech Republic. They draw on the data from the international Eureka project that are representative for the Czech Republic. The theoretical framework is based on the housing classes, a concept that has already been introduced in the Czech Republic. The respondents are divided into groups according to their housing tenure (owner, market/non-market tenant) and their relation to economic situation and housing policy is examined. Furthermore, housing tenure is also examined as one of important factors influencing overall housing satisfaction.

PROBLEMATIKA PART, GANGŮ A DELIKVENTNÍCH USKUPENÍ MLÁDEŽE. OTÁZKA ČLENSTVÍ V GANGU

EVA MORAVCOVÁ

Úvod

Problematika part, gangů či delikventních uskupení mládeže je jedním z aktuálních témat neodmyslitelně patřících do oblasti sociologie sociálních deviací. Důležité je především pochopit, proč a jak tyto delikventní skupiny vznikají, jaký mají charakter a v neposlední řadě také jakým způsobem formují nebo spíše ovlivňují společnost jako takovou.

Středem zájmu v mezinárodním kontextu se stávají především mladistvé gangy, problémové skupiny mladých lidí, jejichž členové se nacházejí ve věkovém rozmezí 12–25 let a určitým způsobem vybočují z konformního stylu života, řídí se odlišnými pravidly a vyznávají jiné hodnoty než většina společnosti. V tomto případě bývá hlavním cílem sociologických, ale i jiných výzkumů porozumět následujícím mezníkům: proč se jedinec stává členem gangu a co to je za člověka, jaké společenské síly, ale také osobnostní předpoklady jej vedou k nastoupení dráhy gangstera a zda je možné tomuto vývoji nějakým způsobem účinně zabránit dříve, než z mladého delikventa vyroste kriminální živel a recidivista. Z praktického hlediska jde tedy hlavně o nastínění způsobů prevence delikventního chování.

Abychom mohli blíže zkoumat jedince jako člena gangu, musíme se pokusit tuto skupinu správně vymezit. Je zřejmé, že definovat gang (či člena gangu) a později tuto definici ve vědeckém výzkumu také správně operacionalizovat, nebude zcela triviální úkol, zvláště pokud chceme, aby tato definice zohledňovala fakt, že pojem gang je v různých kulturách také různě chápán, a aby získaná data také umožňovala v dnešní době tolik cenné mezinárodní srovnání. Situaci samozřejmě vůbec nepomáhá existence více pohledů na tuto specifickou subkulturu.

V užším pojetí se můžeme zabývat gangy pouze jako vysoce delikventními subkulturami, přičemž předpokládáme, že jejich činnost je primárně zaměřena na porušování zákona a platných norem společnosti. Mluvíme spíše o ganzích tak, jak je dnes chápe většina společnosti.¹ Výzkum těchto skupin je důležitý např. pro detailnější pochopení organizovaného zločinu či poměrně nového fenoménu postmoderní společnosti – terorismu. V opačném případě, tedy v širším pojetí, můžeme gang chápat právě jako určité uskupení mládeže, jehož primárním cílem ale není páchávání nezákonných věcí.

¹ Máme na mysli především napojení gangu na jakoukoli činnost, která není zcela akceptována společností a která je mnohdy v rozporu s obecně platnými normami společnosti.

Ty přicházejí na řadu až sekundárně a jsou výsledkem jak určité náhody, tak způsobu života, který skupina vede. Zde máme na mysli spíše party trvající delší časový úsek, tzv. pouliční, ale také potenciální gangy, o kterých se zmíníme později v souvislosti s interpretací dat z mezinárodního výzkumu ISRD-2 (International Self-Report Delinquency Study).

Zohlednění možnosti existence více forem gangu je tedy dalším úskalím, které nemůže být opomenuto. Autoři Cloward a Ohlin, kteří v tomto kontextu představují spíše užší vymezení, definují tři formy gangu v závislosti na jejich delikventní činnosti jako účelu existence, a to kriminální, konfliktní a retreatistickou.² Naproti tomu americký sociolog Malcolm Klein, zabývající se problematikou pouličních gangů, poukazuje – z našeho pohledu – na zásadní myšlenku, že delikvence je pro některé gangy teprve určitým výsledkem jejich samotné existence než jejich bezprostředním cílem.³

V tomto kontextu je důležité si uvědomit, nebo alespoň částečně připustit možnost, že gangy nemusí znamenat pouze delikventní subkultury vzniklé primárně za účelem trestné činnosti a že zkoumání zdánlivě konformních uskupení mladých lidí může mít pro společnost také určitý význam. Máme na mysli například existenci tzv. potenciálních gangů (dále podrobněji vysvětleno v interpretaci dat, viz kap. Typologie gangů), které výzkumy kvůli omezeným možnostem dotazování mnohdy nezachytí (nebo se jimi nezabývají) a které mohou být pro další rozvíjení problematiky gangů velmi důležité.

Jak již bylo řečeno, ať už chceme zkoumat ten či onen gang, je nezbytné identifikovat jeho členy. Jedna z možných definic členů gangu, která si klade za cíl především umožnit mezinárodní srovnání gangů, a to nejen na úrovni různých států, ale také na úrovni kulturních odlišností, byla vytvořena skupinou Eurogang⁴ v čele s Malcolmem Kleinem, americkým sociologem zabývajícím se pouličními gangy (American street gangs). Tato definice byla také operacionalizována v mezinárodním výzkumu delikvence mládeže ISRD-2.

ISRD-2 (International Self-Report Delinquency Study)

Mezinárodního výzkumu delikvence mládeže ISRD-2 se v roce 2007 zúčastnilo 33 zemí včetně České republiky. Jde o ojedinělý projekt založený na metodě self-reportů, kdy respondenti sami vypovídají o zkušenostech, které mají s porušováním zákona či pravidel daných společností (Podaná, Buriánek 2007).

Vyloučení tazatele jako spojujícího článku mezi respondentem a výzkumníkem nabízí, vzhledem k povaze tématu, ale také k věku respondentů, mnoho výhod. Respondent tak

² Podrobněji vysvětlují charakteristiky jednotlivých forem gangů Cloward a Ohlin (1966: 20–27, 161–187), viz také česká literatura, např. Kuchta a Válková (2005: 80).

³ Přesto, že na otázku kriminality gangu existuje mnoho různých názorů, chápeme míru delikvence jako jedno ze základních kritérií identifikace gangu, protože ať primárně, či sekundárně, je téměř vždy v určité formě přítomna. Toto kritérium je navíc většinou výzkumníků uznáváno jako jedno ze stěžejních, protože pokud by gangy nepáchaly nezákonnou činnost, která svým způsobem narušuje společenský řád, nebyl by větší důvod samostatně je zkoumat, hledat příčiny a důsledky jejich chování. Podrobněji o problematice definice gangu a jeho vztahu ke kriminalitě viz Klein (1995: 20–29).

⁴ Cílem skupiny Eurogang je především zkoumání pouličních gangů v Evropě (dříve zkoumáno M. Kleinem v USA), čemuž odpovídají určité aspekty definice gangu ne příliš typické pro Českou republiku, jako je otázka trávení volného času skupiny na veřejných místech (viz níže). Blíže ke skupině Eurogang a její historii viz Weerman et al. (2009: 3–6).

není vázán pravidly běžné konverzace, která jsou často zdrojem výzkumných chyb vzniklých pozorováním, ale naopak získává větší důvěru v anonymitu šetření. Výsledkem jsou přesnější a spolehlivější informace ze strany respondenta, který se méně zdráhá vypovídat o tématech citlivých a potenciálně stigmatizujících.⁵

Důležitou předností metody je také její schopnost zachytit i neohlášené či neobjasněné delikty, tedy je zde možný určitý odhad latence. Zároveň umožňuje sledovat formy chování, které nelze zařazovat mezi jednoznačně trestné činy, např. konzumace alkoholu, měkkých drog, záškoláctví (dále jen rizikové chování), ale které často s delikventním chováním vysoce korelují (Podaná, Buriánek 2007).

Možnost zkoumání vztahu mezi rizikovým a delikventním chováním⁶ je, podle našeho názoru, také jedním ze zajímavých momentů výzkumu. Ačkoli přímá vazba rizikového chování na závažnější formy delikvence nebyla v analýzách dat z ISRD-2 zatím prokázána, určité tendence její existenci naznačují především v oblasti trávení volného času.⁷ V budoucnu by proto mohlo podrobnější zkoumání vztahu proměnných přinést užitečné informace o některých příčinách, které nejčastěji souvisejí s vybočením jedince z konformního způsobu života a nepřímě ho vedou k porušování zákona. Ty lze pak zkoumat v širším kontextu v různých oblastech jedincova života, jako je například rodina, škola, sousedství apod.⁸

Z již řečeného logicky vyplývá hlavní cíl výzkumu, a to zjistit prevalence rizikových a delikventních forem chování a jejich souvislost se sociálním prostředím, ve kterém se respondent nachází, ale i s individuálními faktory čili určitými osobnostními dispozicemi jedince (Podaná, Buriánek 2007).

Sběr dat

Data byla sbírána na druhém stupni základních škol, a to vždy během jedné vyučovací hodiny. Důraz byl kladen především na získání důvěry respondentů, proto byl učitel požádán, aby opustil během vyplňování dotazníků třídu (Podaná, Buriánek 2007). Technika sběru dat v ISRD-2 se v základních momentech shoduje také s jednou z technik Eurogangu, tzv. Youth Survey, která je pouze jednou z pěti technik zkoumání gangů zmiňovaných touto skupinou⁹ a která je primárně využívána při výzkumech zaměřených na problematiku gan-

⁵ O dotazování jako sociálním setkání blíže pojednává Vinopal, odkazující se na filozofa jazyka Paula Grice, jenž základ konverzace spatřuje ve čtyřech maximách, které člověk (v našem případě respondent) podvědomě dodržuje během jakékoli konverzace. Podrobněji k tématu viz Vinopal (2008: 23).

⁶ O rizikovém chování mluvíme ve výzkumu ISRD-2 u jedince v případě, že se u něho objevují alespoň dva rizikové faktory (alkohol, měkké drogy, záškoláctví). Delikvence neboli delikventní chování je zmiňováno u daného respondenta v případě, že spáchal za určité období (pro účely analýzy dat jsou používány údaje v časovém rozmezí jednoho roku, které odkazují na jedince páchající delikventní činností v současnosti) alespoň dva delikventní činy. Tyto činy se dále dělí na násilné a majetkové delikty, hackerství, vandalismus a prodej tvrdých drog (Podaná, Buriánek 2007: 11–12).

⁷ „Mnohé formy rizikového chování jsou poměrně rozšířené, mohou tvořit součást kulturního zázemí či tradic. Sem by patřila poměrně rozsáhlá deklarovaná zkušenost s požíváním alkoholických nápojů nebo módní trendy experimentování zejména s marihuanou. Přímá vazba na těžší formy delikvence však zatím nebyla prokázána. Ke vzniku delikvence vede rizikové chování, a to zejména, stává-li se pravidelnou náplní volného času“ (Podaná, Buriánek 2007: 76).

⁸ Hlavními oblastmi zájmu ve výzkumu byly: rodina, škola, sousedství, trávení volného času, delikventní přátelé, postoje k násilí, sebekontrola a viktimizace, viz Podaná, Buriánek (2007: 6).

⁹ Podrobněji k přehledu technik viz Weerman et al. (2009: 7).

gů.¹⁰ V těchto výzkumech se často řeší otázka výběru reprezentativního vzorku zkoumané populace, přesněji umístění sběru dat do škol nebo uzavřených městských komunit. Ta byla nakonec vyřešena, podobně jako v ISRD-2, ve prospěch škol. Ačkoli jsou uzavřené městské komunity často tou oblastí, která výzkumníka primárně zajímá a kde je také možné získat informace od jedinců, kteří nejsou ve škole často k zastizení, tedy záškoláků a těch, kteří byli z nějakého důvodu ze školy vyloučeni, škola oproti tomu nabízí výzkumníkovi přístup k širšímu spektru populace mladých lidí pocházejících z různého společenského prostředí. Zároveň se jedná o méně finančně a časově náročné řešení (Weerman et al. 2009: 20). Právě technika Youth Survey obsahuje baterii základních otázek, které jsou klíčové k identifikaci respondenta jako člena gangu a které byly také použity v ISRD-2.

Definice gangu a její operacionalizace v ISRD-2

Vývoj definice gangu¹¹ byl v první řadě zaměřen na odhalení základních charakteristik gangu, které jej vystihují v multikulturním kontextu a jejichž existence ve zkoumané skupině je nezbytná k označení skupiny jako gang (Weerman et al. 2009).

Důležitou roli hrálo rozlišení tzv. definičních (definers) a popisných (descriptors) charakteristik. Zatímco definiční charakteristiky jsou naprosto nezbytné k označení skupiny jako gang, popisné charakteristiky umožňují spíše odhalení existujících forem gangu, z nichž každá má své specifické rysy. Například jméno skupiny, symboly či tetování jednotlivé pro členy dané skupiny a specifické barvy. Všechny tyto elementy pak pomáhají k odlišení dané skupiny od ostatních členů společnosti, respektive od ostatních gangů (Weerman et al. 2009).

Mezi základní (core) definiční charakteristiky patří skupinový charakter (v této technice více než jeden člověk), věk potenciálního člena gangu, trávení volného času na veřejných místech (street-oriented aspect of gang), trvání v čase, existence skupinové identity a páčání nezákonných aktivit. Definice gangu podle skupiny Eurogang je následující: „Každá trvalá skupina mladých lidí, která tráví svůj volný čas na veřejných místech a u které je provozování ilegálních aktivit součástí skupinové identity“ (Weerman et al. 2009: 20). „Trvalá“ znamená existující několik měsíců (minimálně 3), i když někteří její členové se postupem času mění. „Mladí“ odpovídá průměrnému věku adolescenta nebo jedincům okolo 20 let (12–25). „Ilegální“ znamená nezákonné či zločinné chování, ne pouze nepříjemné aktivity. „Identita“ odkazuje na identitu skupinovou, ne osobní, a zahrnuje souhlas jedince podílet se na nezákonných aktivitách.¹²

Operacionalizace definice gangu v ISRD-2 probíhala podle vzoru, který byl použit skupinou Eurogang v technice sběru dat Youth Survey. Zatímco běžná praxe mnohdy odkazovala na tzv. filtrační postup (filtering approach),¹³ kde jsou respondenti požádáni, aby jednoduše označili, zda jsou, nebo nejsou členy gangu, v ISRD-2 byla použita

¹⁰ Podrobněji k samotné technice Youth Survey viz Weerman et al. (2009: 28–31).

¹¹ Vždy, když mluvíme o definici gangu, máme na mysli gang mladých lidí, tzv. Youth gang.

¹² Bližší postup při vytváření definice gangu nabízí opět Eurogang – viz Weerman et al. (2009: 19–21).

¹³ Těto technice se skupina Eurogang vyhýbá právě z důvodu obav z pochopení slova gang všemi účastníky šetření a poukazuje na fakt, že „ačkoli byla tato technika poměrně úspěšně použita v USA, kde většina lidí dobře chápe, co gang znamená, může být její vhodnost v ostatních zemích sporná“ (Weerman et al. 2009: 3). Z našeho pohledu je však tato hypotéza příliš pesimistická, a jak se postupně ukazuje také v analýze dat, chápou čeští respondenti význam slova gang poměrně správně.

tzv. trychtýřová technika (funneling technique), která představuje sérii otázek zaměřených na členství v gangu. Čím více otázek zodpoví respondent kladně, tím pravděpodobněji je členem nějakého gangu (Weerman et al. 2009).

Ačkoli Eurogang definuje šest základních (core) otázek (27–32) týkajících se členství v gangu, počítá ve výzkumech ještě s poslední, doplňující otázkou (33), která se ptá respondenta, zda si myslí, že jeho skupina je gang. S otázkou zaměřující se na existenci skupiny (27) jsme v analýze dat nebyli nuceni počítat, protože jde o otázku filtrační (na otázky 28–33 tedy neodpovídali ti, kteří žádnou skupinu neměli), stejně tak jako s otázkou, která zjišťuje věk respondenta (28), protože výzkumu se účastnili pouze žáci základních škol ve věku 12–17 let. Naopak na poslední otázku (33) je v analýze dat kladen velký důraz, protože skupina Eurogang ji nepovažuje při identifikaci respondenta jako člena gangu za nezbytně nutnou (viz níže), respektive k této identifikaci jí stačí kladná odpověď pouze na šest prvních otázek (27–32),¹⁴ respektive na otázky 29–32, kterými se v analýze, spolu s otázkou 33, zabýváme (Weerman et al. 2009).

Základní charakteristiky výběrového souboru

Celkem se výzkumu zúčastnilo 3 270 studentů základních škol a víceletých gymnázií, vždy ze 7., 8. a 9. tříd. Získaná data byla očištěna a převážena, čímž se předešlo jejich možnému vychýlení. Vážený soubor obsahuje 2 283 pozorování (Podaná, Buriánek 2007).

Výzkumu se zúčastnilo 51 % žen a 49 % mužů. Věkové rozmezí respondentů bylo přibližně 12–15 let. Výrazná většina respondentů (99 %) byla studenty veřejných škol a pocházela z České republiky (97 %). Ostatní studenti pocházeli např. ze Slovenské republiky, Ukrajiny, Vietnamu, Německa (Podaná, Buriánek 2007).

Analýza dat

Při analýze dat ISRD-2 jsme se zaměřili především na pět ze šesti definičních otázek 29–32, ke kterým musel respondent vyjádřit kladné stanovisko, pokud měl být označen jako člen gangu podle skupiny Eurogang, ale také na poslední otázku 33, která je, podle našeho názoru, při identifikaci respondenta jako člena gangu také důležitá.

¹⁴ Detailní informace k tzv. trychtýřové technice a k sestavě základních identifikačních otázek člena gangu viz Weerman et al. (2009: 30).

Otázky, které nebyly důležité při analýze problematiky členství v gangu v ISRD-2:

27: Někteří lidé mají určitou skupinu přátel, s nimiž tráví čas, podnikají společně věci nebo se různě baví. Patříš do nějaké takové skupiny? (Filtrační otázka)

28: Jaký věk nejlépe charakterizuje členy tvojí skupiny nebo party? (Ve výběrovém souboru respondenti ve věku 12–17 let)

Otázky důležité při analýze problematiky členství v gangu v ISRD-2 (pro Eurogang pouze 29–32):

29: Tráví tvoje skupina hodně času společně na veřejných místech, jako jsou parky, ulice, obchodní centra, okolí bydliště?

30: Jak dlouho již tato skupina existuje?

31: Je pro tvou skupinu přijatelné nebo normální dělat nějaké nelegální (nezákonné) věci?

32: Dělají lidé z tvojí skupiny společně nějaké nelegální (nezákonné) věci i ve skutečnosti?

33: Myslíš si, že by bylo možné označit tvoji skupinu jako gang?

Otázka správného zařazení jednotlivce do určité skupiny (v našem případě do gangu) je pro nás jednou z klíčových v jakémkoli výzkumu delikventních uskupení mládeže, protože pokud chceme tyto skupiny opravdu zodpovědně zkoumat, potřebujeme co nejpřesněji vědět, kdo jsou ti, kteří danou skupinu tvoří.

Jsmo si vědomi, že vymezení přesně a jednoznačně toho, kdo do gangu patří a kdo ne, představuje poměrně složitý úkol, proto upozorňujeme, že níže uvedené poznatky jsou spíše hypotézy a určitá přesvědčení, která se rozvinula během analýzy příslušných dat a která, jak doufáme, přispějí k efektivnějšímu postupu identifikace člena gangu. Zároveň si uvědomujeme problém, který vzniká na základě analýzy velmi malého počtu jedinců. Závěry vzniklé za těchto podmínek tak nemají velkou statistickou váhu. Nepovažujeme však za až tak důležité v první řadě něco prokázat, ale spíše naznačit, uvést v potaz. Zároveň se domníváme, že s větším počtem respondentů by mohly být výsledky o něco přesvědčivější.

Cílem analýzy dat bylo podívat se na námi vybraných pět otázek (29–33) kritickým pohledem, poukázat na možná úskalí, která vedou k nepřesnosti získaných dat, a pokusit se najít účinná řešení v rámci operacionalizace definice gangu, která by pomohla k efektivnější identifikaci respondentů z hlediska členství v gangu.

Objektivní versus subjektivní otázky

Při bližší analýze vybraných otázek gangu (29–33) zjistíme, že pouze jednu z otázek můžeme považovat za odlišnou od ostatních, určitým způsobem subjektivní, tedy za takovou, kterou respondent musí zodpovědět pouze na základě vlastního přesvědčení, postoje, pocitů, určitých všeobecných znalostí.

Zatímco u otázek 29–32 může respondent více méně objektivně posoudit, zda jeho skupina chodí často do parku, zda dělají nezákonné věci a zda s nimi souhlasí a zda existují déle než 3 měsíce, u otázky 33 musí respondent vyvolat z paměti odlišné informace. V prvním kroku si musí vytvořit představu o tom, co je gang, následně pak musí posoudit, zda tomu, co on sám považuje za gang, je jeho skupina podobná.

V zásadě lze říci, že respondent nemůže jednoduše spočítat měsíce, které uplynuly od doby „založení“ skupiny, nemůže spočítat, kolikrát byl se svojí skupinou v parku, a následně se rozhodnout, zda tento počet znamená hodně, či málo, nemůže spočítat, alespoň přibližně, kolikrát společně překročili zákon, nemůže si jednoduše vzpomenout, zda s tímto překročením zákona někdo nesouhlasil, kdo a kolikrát. Cesta k zodpovězení poslední otázky je mnohem záladnější a vyžaduje také určitou dávku vědomostí, které respondentovi pomohou lépe se v této problematice (gangů a delikventních uskupení mládeže) orientovat.

Zároveň byly takto otázky 29–33 rozděleny na základě teorie skupiny Eurogang, která považuje za důležité pouze první čtyři otázky. Stávají se tedy z našeho pohledu objektivními, zatímco poslední otázka je považována za subjektivní, kdy respondent zařazuje svoji skupinu do gangu na základě svého úsudku.

Sociologové při své práci často narážejí na dilemata spojená s významem určitých slov v dotazníku a snaží se je řešit v souladu s obecně uznávanými pravidly pro sestavování otázek.¹⁵ Otázka významu slova „gang“ v různých kulturách je jednou z nich. V této práci

¹⁵ Podrobněji k zásadám (chybám) v sestavování otázek např. Vinopal v kap. Situace dotazování, problematika reprezentace otázky respondentem (2008: 28–30).

se však budeme zabývat ještě druhým problémem chápání významu určitého slova. Stejnou pozornost věnujeme jedné z objektivních otázek, a to otázce 32 („Dělají lidé z tvoji skupiny společně nějaké nelegální (nezákonné) věci i na veřejnosti?“), a odpovědi na ni budeme porovnávat s tzv. indexem versatility, který neodkazuje na delikventní činnost celé skupiny, nýbrž určuje míru delikvence konkrétního jedince (viz níže).

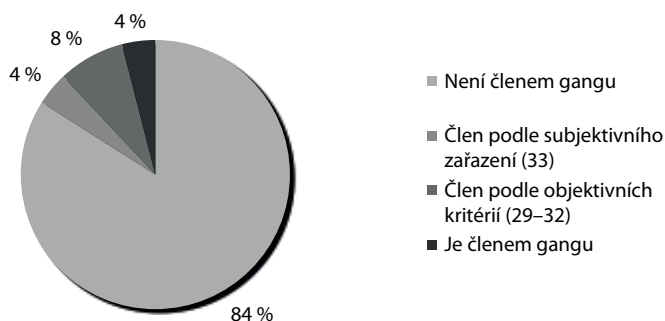
Dilema označení: Otázka 33 a její význam pro identifikaci respondenta jako člena gangu

Problém rozdílného chápání slova „gang“ v mezinárodních výzkumech zaměřených na delikvenci mládeže byl pro některé výzkumníky natolik závažný, že se skupina Eurogang rozhodla: zaprvé vymezit jiný termín, akceptovatelný ostatními zeměmi, kde výzkumy gangů probíhají – slovo gang bylo ve výzkumech možno nahradit souslovím „delikventní (či problémová) uskupení mládeže“ (troublesome youth groups), a za druhé nepovažovat poslední definiční otázku („Myslíš si, že by bylo možné označit tvoji skupinu jako gang?“) za nezbytnou při identifikaci respondenta jako člena gangu. Otázka je považována spíše za doplňující ke zbylým otázkám (Weerman et al. 2009).

Právě nezařazení poslední otázky mezi ty, které přímo rozhodují o respondentově členství v gangu, nás inspirovalo k podrobnější analýze. Pokud by opravdu poslední (subjektivní otázka) nehrála důležitou roli při identifikaci respondenta jako člena gangu, měli by si být respondenti, kteří odpověděli kladně na všech pět vybraných otázek (členové gangu, viz graf 1), a respondenti, kteří odpověděli kladně pouze na objektivní otázky 29–32 (členové podle objektivních kritérií skupiny Eurogang), v základních charakteristikách podobní.

Rozdělení souboru

Výběrový soubor jsme na základě výše zmíněné hypotézy rozdělili do čtyř skupin, a to podle otázky 33.

Graf 1: Rozdělení výběrového souboru na 4 základní skupiny podle otázky 33

Pozn.: Členové gangu jsou chápáni jako respondenti, kteří jsou s velkou pravděpodobností členy gangu i v reál. životě.

První kategorie zastupuje respondenty, kteří nejsou s největší pravděpodobností členy gangu, tedy v otázkách 29–32 alespoň jednou nevyhověli objektivním kritériím a zároveň

nepovažují svoji skupinu přátel za gang. Tyto respondenty (84 %) můžeme tedy označit jako tzv. nečleny gangu (nonmember) a v následné analýze jim nebude věnována až taková pozornost. Druhá, pro nás zajímavá, kategorie zastupuje respondenty (4 %), kteří alespoň jednou nevyhověli objektivním kritériím, ale přesto si myslí, že členy gangu jsou, tedy že jejich skupina může být považována za gang. Do třetí kategorie spadají ti respondenti (8 %), kteří ačkoli splňují objektivní kritéria pro zařazení do gangu, nepovažují svoji skupinu za gang, jsou tedy gangem podle skupiny Eurogang. Poslední kategorie zastupuje respondenty, kteří vyhovují jak objektivním kritériím, tak také subjektivnímu zařazení. Tito respondenti (4 %) jsou s největší pravděpodobností členy gangu.

Základní charakteristiky gangu

Následující grafy uvádějí některé ze základních charakteristik gangu.¹⁶ Na každém z nich je, podle našeho názoru, více či méně zřetelné, že členové gangu jsou skupinou, která má nejvýraznější sklony k delikventnímu chování, je nejvíce delikventní z hlediska rizikového a delikventního chování a indexu versatility a má také nejvíce vysoce delikventních přátel. Protože tato skupina respondentů zároveň splňuje jak objektivní kritéria pro zařazení do gangu, tak také kladně odpovídá na otázku subjektivního zařazení, považujeme ji za tu skupinu, kde si můžeme být nejvíce jisti členstvím respondenta v gangu i v reálném životě. Proto pro nás v následné analýze představuje jakýsi výchozí bod, se kterým porovnáváme ostatní skupiny (členy gangu podle objektivních kritérií a podle subjektivního zařazení).

Na níže prezentovaných grafech si lze všimnout, že v určitých momentech jsou členové gangu podobní spíše členům podle otázky 33, tedy podle subjektivního zařazení, než členům podle objektivních kritérií skupiny Eurogang. Subjektivní zařazení do gangu je tedy z našeho pohledu důležité pro identifikaci respondenta jako člena gangu.

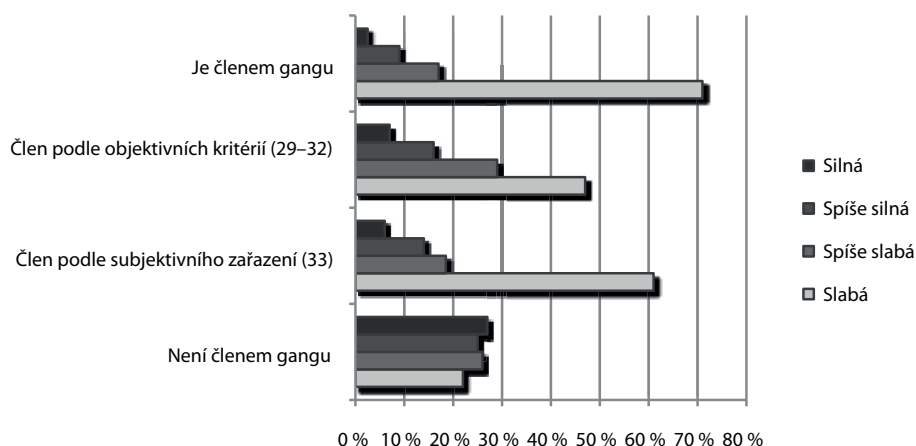
Osobnostní faktory

K rozvoji delikventního chování jedinců přispívají ve značné míře nejenom vnější faktory či okolnosti, kterým musí jedinec během svého života čelit, ale důležitou roli hrají také vnitřní faktory, tedy sám jedinec a jeho dispozice, postoje a hodnoty. Samozřejmě nemůžeme striktně vytvořit hranici mezi vnějšími a vnitřními faktory – prostředím, ve kterém bydlíme, či sociální vztahy, ve kterých se ocitáme, můžou ovlivnit nás a naše hodnoty stejně tak, jako ony mohou vymezit pravidla našeho chování a bránit nám v činnostech, které s nimi nejsou v souladu.

¹⁶ Základními charakteristikami máme na mysli především charakteristiky osobnostní, specifické chování jedince či jeho vztahy s okolím, jejichž vyšší výskyt je pravděpodobnější u jedince, který je členem určité delikventní skupiny či gangu (tyto charakteristiky sledujeme u respondentů, u kterých existuje alespoň určitá pravděpodobnost, že by členy gangu mohli být, tedy splňují objektivní kritéria, nebo/a svoji skupinu za gang označili). Zároveň je důležitá kombinace těchto charakteristik. To, že je jedincovo chování vysoce rizikové, ještě neznamená, že je členem gangu, pokud u něho ale zjistíme kromě rizikového chování také vysoký index versatility, větší počet rizikových přátel, malou sebekontrolu a tolerantní postoj k násilí, je o to pravděpodobnější, že členem gangu či určité jeho varianty opravdu je. Všechny základní charakteristiky typické pro gang byly nejčastěji právě u členů gangu. Všechny vztahy analyzované v této kapitole jsou statisticky významné ($p < 0,05$). Blíže informace ke konstrukci jednotlivých charakteristik viz Podaná, Buriánek (2007).

Existují však jak vnější, tak vnitřní faktory, které si do určité míry dobrovolně nevybíráme, jako je náš původ (např. neúplná rodina) nebo dispozice, které nám byly dány geneticky. Tyto dispozice mají také vliv na sebekontrolu jedince, ačkoli někteří autoři jim nepřikládají až takový význam a naznačují možnost, že sebekontrolu je z velké části možné regulovat a pozitivně posilovat (důraz je kladen především na proces socializace jedince, význam rodinných pout a míru jeho sociálního zakotvení). Právě její nedostatek je v některých teoriích chápán jako hlavní zdroj delikventního chování.¹⁷

Z následujícího grafu, který ukazuje míru sebekontroly u jednotlivých skupin výběrového souboru, je možné vyčíst, že slabá sebekontrola je především charakteristickým znakem členů gangu (71 %) a členů podle subjektivního zařazení (62 %). Členové podle objektivních kritérií zaostávají za členy gangu o 24 procentních bodů. Míra sebekontroly u nečlenů gangu je rozložena poměrně rovnoměrně.

Graf 2: Míra sebekontroly u jednotlivých skupin výběrového souboru v %
Pozn.: C norm = 0,304, $p < 0,05$

Kromě sebekontroly se v ISRD-2 zkoumal také postoj respondentů k násilí. Ten je v podstatě chápán jako určitý doplněk k sebekontrolě. Z analýzy dat vyplývá, „že větší tolerance násilí podporuje delikvenci, vysoká sebekontrola ji naopak tlumí“ (Podaná, Buriánek 2007: 58).

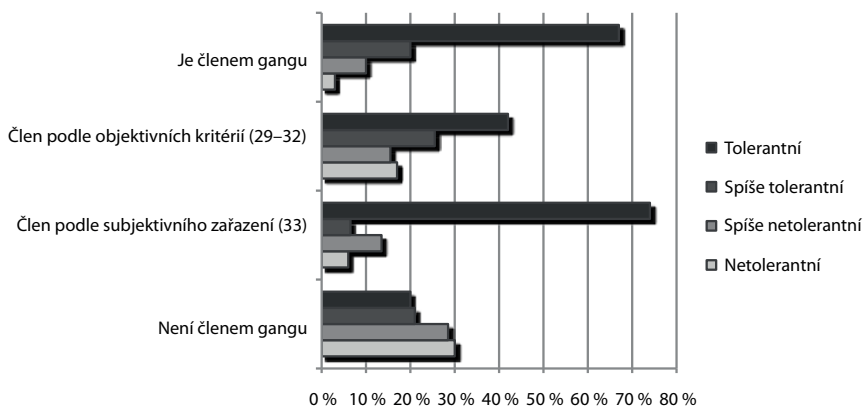
Nutno dodat, že postoj k násilí je třeba zkoumat s vědomím jeho odlišnosti z hlediska typů kultur. V různých zemích je na násilí nahlíženo z různého úhlu pohledu, a proto je někde například facka považována za prostředek k týrání dítěte, jinde je zase vykládána jako prostředek k jeho výchově.

Mládež v České republice se k násilí staví celkem tolerantně. Pozitivněji je násilí vnímáno v případech, kdy je za použití síly možné získat respekt ostatních, nebo tehdy, kdy si jedinci dokazují svoji mužnost (Podaná, Buriánek 2007: 55).

Graf opět ukazuje docela zajímavé skutečnosti. Celkově nejvíce vyhranění, a tedy tolerantní k násilí jsou členové podle subjektivního zařazení (74 %), kteří téměř o 7 pro-

¹⁷ Podrobněji k teorii sebekontroly kap. The Nature of Criminality: Low Self-Control viz Gottfredson, Hirshi (1990: 85–120).

centních bodů převyšují členy gangu. Dále je téměř polovina členů podle objektivních kritérií (42 %) tolerantní k násilí a u nečlenů gangu je tolerance násilí, podobně jako sebekontrola, rozložena poměrně rovnoměrně.

Graf 3: Míra tolerance násilí u jednotlivých skupin výběrového souboru v %
Pozn.: C norm = 0,326, p < 0,05

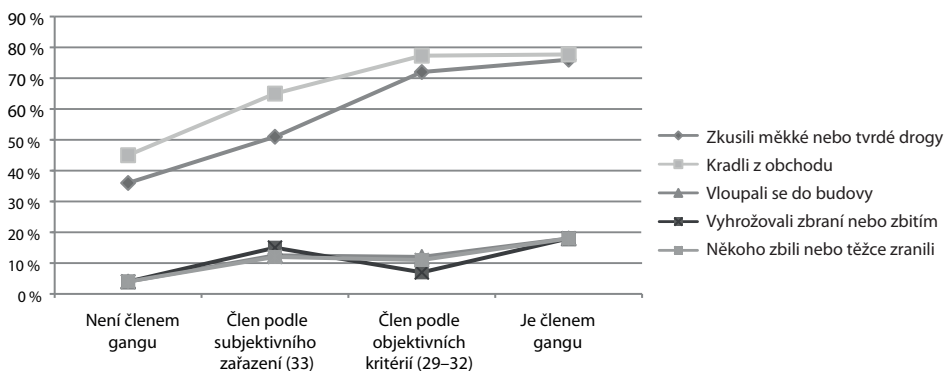
Struktura rizikových přátel

Stejně tak jako role osobnostních faktorů, které jsou mnohdy jednou z příčin delikventního chování, je také role vrstevníků a přátel, zkrátka zobecněných druhých, poměrně důležitá. Nejenom, že mají na jedince bezprostřední vliv, formují jeho názory, postoje a hodnoty, ale dá se také předpokládat, že struktura těchto přátel se bude měnit v závislosti na konkrétním jedinci a jeho vztahu k delikventnímu chování. Jinak řečeno, můžeme předpokládat, že čím pravděpodobněji je jedinec členem nějaké delikventní skupiny či gangu, tím více přáteli s delikventními sklony bude obklopen.

Vliv vrstevnických skupin na jedince je dnes častým tématem při pátrání po příčinách delikvence. Také Travis Hirshi v knize *Causes of Delinquency* poukazuje na dva různé pohledy v chápání vztahu delikvence a delikventních přátel jedince. „První pohled říká, že delikventní přátelé (resp. přátelení se s delikventními jedinci) jsou hlavní příčinou delikvence jedince, druhý pohled však říká opak, a to, že přátelení se s delikventy je pouze vedlejší produkt reálných příčin delikvence“ (Hirshi 2002: 137). Přesněji, s delikventy se jedinec seznamuje díky delikventní činnosti.

Ačkoli se vrstevníci stávají pro jedince v určitém úseku života důležitou součástí každodenní reality, můžeme konstatovat, že pro toho, kdo má dobré rodinné zázemí, jsou jeho kamarádi z větší části prostředkem k potvrzení již přijatých rodičovských hodnot. Pouze pro jedince, který nenašel oporu v rodině, je vrstevnická skupina nejdůležitějším zdrojem vlivu. Ovlivnění delikventními kamarády je pak mnohem snazší než v prvním případě (Matoušek, Kroftová 2003).

Následující graf ukazující strukturu rizikových přátel u jednotlivých skupin výběrového souboru přináší poměrně zajímavé informace o této problematice.

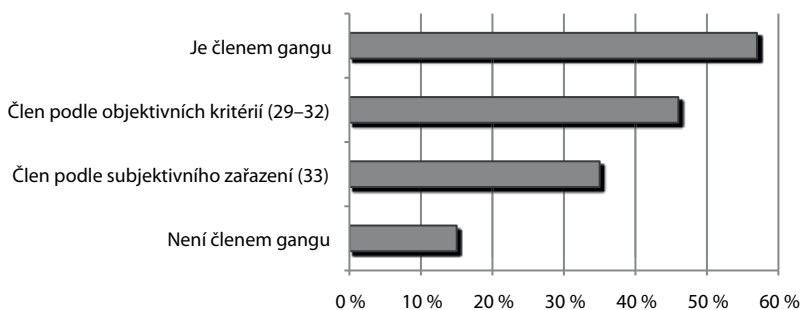
Graf 4: Struktura rizikových přátel u jednotlivých skupin výběrového souboru v %
Pozn.: C norm v rozmezí 0,148–0,239, $p < 0,05$

Zatímco respondenti, kteří odpověděli kladně na všech pět zkoumaných otázek definujících člena gangu (členové gangu), mají oproti ostatním skupinám nejvíce přátel ve všech zmiňovaných kategoriích, tzn. že k jejich přátelům patří jak jedinci, kteří mají zkušenosti s marihuanou a jinými drogami (76 %) či krádežemi v obchodech (78 %), na straně jedné, tak jedinci, kteří páchají vážnější delikventní činy, jako je vyhrožování zbrání či zbitím (17 %), nebo kteří nezůstali pouze u vyhrožování a někoho za svůj život opravdu napadli a těžce zranili, na straně druhé (18 %), respondenti splňující objektivní kritéria skupiny Eurogang mají přátel páchajících tyto závažnější delikventní činy celkově méně. Na druhou stranu se poměrně hodně obklopují přáteli majícími zkušenosti s méně závažnými delikventními činy, tedy drogami (72 %) či krádežemi (77 %). Členové podle subjektivního zařazení, kteří jako členové gangu původně identifikováni nebyli, nemají sice tolik přátel páchajících méně závažné delikventní činy (drogy 52 %, krádeže 65 %), poměrně hodně se však kamarádí s vysoce delikventními jedinci (vyhrožování zbrání nebo zbitím 15 %, zbití či těžké zranění 13 %), dokonce více než členové podle objektivních kritérií. Největší rozdíl můžeme pozorovat u přátel, kteří mají zkušenosti s vyhrožováním zbrání či zbitím, a to téměř o 8 procentních bodů.

Zajímavá je také skutečnost, že všechny skupiny respondentů mají poměrně více přátel, kteří někdy kradli z obchodu, než těch, kteří zkusili nějaké drogy (s výjimkou členů gangu, kde je počet těchto přátel téměř rovnocenný). Důvodem může být například povaha tohoto trestného činu, který je mezi dospívajícími dětmi daného věku poměrně častý (rozhodně častější než užívání drog) a je také častěji ve společnosti tolerován jako něco, co je znakem mládí a čím si jedinec chtěl nechtě projde. Odpověď je v mnoha případech následující: „Skoro každý jsme přeci v mládí něco ukradli... sousedovi ze zahrady nebo ze sámošky...“

Rizikové a delikventní chování, index versatility

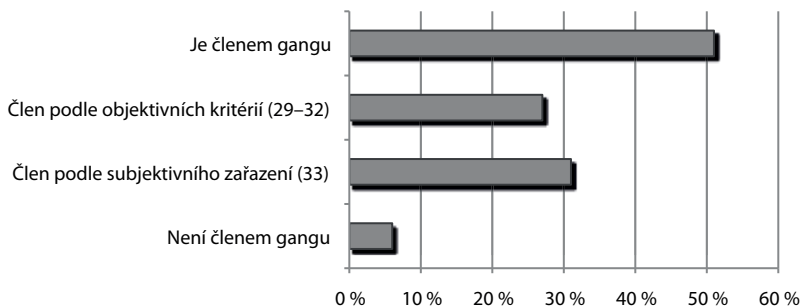
Rizikové chování, jehož existence u jedince byla podmíněna výskytem alespoň dvou rizikových faktorů, je posuzováno jako jeden z možných indikátorů, které by mohly vést k delikvenci. Je pravděpodobné, že jedinec, jehož chování se vyznačuje dvěma nebo více rizikovými faktory, bude páchat více činů překračujících společensky uznávané normy než konformní jedinec. Rizikovými faktory byly pro účely naší analýzy označeny tyto činy spáchané za určité období: konzumace alkoholu (piva, vína, ale také tvrdého alkoholu), užívání měkkých drog a záškoláctví (Steketee et al. 2008: 99).

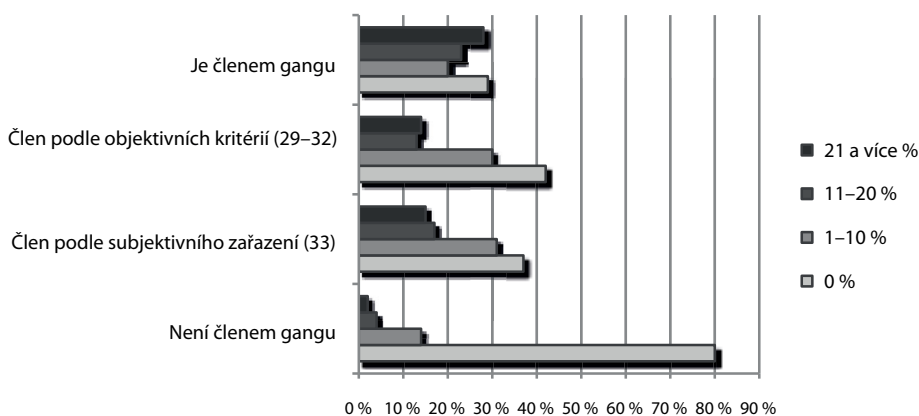
Graf 5: Rizikové chování v % (alespoň dva rizikové faktory u respondenta)
Pozn.: C norm = 0,283, $p < 0,05$

Páchání činností spojených s rizikovým chováním je opět charakteristické pro členy gangu (57 %). Méně se rizikové chování vyskytuje u členů podle objektivních kritérií, přesto konzumaci alkoholu, marihuaně a záškoláctví holduje téměř polovina respondentů z této skupiny (46 %). Nejméně se k páchání rizikových činností hlásí (bereme-li v úvahu pouze skupiny, které jsou pro naši analýzu důležité, tedy první tři) členové podle subjektivního zařazení (35 %). Tento výsledek není až tak překvapivý, pokud si uvědomíme, že do určité míry koresponduje s výsledky týkajícími se struktury přátel delikventních jedinců (graf 4). Členové podle subjektivního zařazení mají oproti členům gangu a členům podle objektivních kritérií méně kamarádů, kteří holdují měkkým drogám, a zároveň mají nejmenší podíl výskytu rizikového chování, kde jedním z rizikových faktorů je právě užívání měkkých drog. Naopak členové gangu a členové podle objektivních kritérií mají těchto přátel o poznání více, o to více holdují činností spojeným s rizikovým chováním. Tato souvislost by nemusela být náhodná, ačkoli prokázána zatím nebyla.

Delikventním chováním či ukazatelem delikvence je spáchání alespoň dvou delikventních činů za poslední období. Z míry spáchaných delikventních činů je také konstruován „tzv. index versatility, který určuje, kolik procent ze všech zkoumaných delikventních činů jedinec za svůj život (resp. poslední období, v našem případě rok) spáchal. Přednost tohoto ukazatele spočívá v tom, že měří nejen rozsah zapojení se do delikvence (různorodost činů), ale nepřímou také závažnost skutků – ojedinělé činy spadají obvykle mezi „běžnou“ méně závažnou delikvenci, zatímco s vyšší různorodostí činů roste i možnost spáchání závažnějších skutků“ (Podaná, Buriánek 2007: 12).

Graf 6: Delikventní chování v % (alespoň dva delikventní činy u respondenta)
Pozn.: C norm = 0,344, $p < 0,05$

Graf 7: Index versatility v %. Pozn.: C norm = 0,392, $p < 0,05$

Největší výskyt delikventního chování a nejvyšší index versatility je opět prokazatelně připsán členům gangu (51 % a 28 %), kteří poměrně zřetelně převyšují ostatní skupiny. Ty mají celkem podobné výsledky. Přesto se větší podíl delikventního chování a indexu versatility vyskytuje u členů podle subjektivního zařazení (31 % a 15 %) oproti členům podle objektivních kritérií (27 % a 14 %).

Pokud se stejně jako u rizikového chování odkážeme na graf mapující strukturu přátel jednotlivých skupin výběrového souboru (graf 4), zjistíme, že podobná situace nastává i u delikventního chování a indexu versatility. Členové podle subjektivního zařazení, kteří mají větší výskyt delikventního chování a vyšší index versatility než členové podle objektivních kritérií, mají také více přátel zaměřených na vážnější delikventní činy než členové podle objektivních kritérií (viz výše).

Analýza dat tedy nabízí tyto závěry:

1. Skupina Eurogang, zabývající se výzkumem gangů na mezinárodní úrovni, nepřisuzuje otázce 33 („Myslíš si, že by bylo možné označit tvoji skupinu jako gang?“) zásadní význam při identifikaci respondenta jako člena gangu.

2. Ukazuje se však, že tato otázka hraje při procesu identifikace určitou roli – respondenti, kteří svoji skupinu ke gangu připodobňují (členové podle subjektivního zařazení), mají větší sklony k páčání delikventních činů, více delikventních činů také v praxi páchají a mají i větší počet delikventních přátel než členové podle objektivních kritérií.
3. Pokud respondenti navíc odpovědí kladně na všechny objektivní otázky, můžeme je s velkou pravděpodobností považovat za členy gangu i v reálném životě.
4. Pokud však odpovědí kladně jen na některé, neměli bychom je z analýzy automaticky vyřazovat, spíše bychom se měli ptát, na které objektivní otázky odpověděli záporně a proč (viz Dilema hodnocení).
5. Cílem není vyloučit ty, kteří se necítí být členy gangu, ačkoli objektivní kritéria splnili – mohou jimi být (mohou se bát na otázku odpovědět, nemusí zcela chápat význam slova „gang“ apod.), cílem je spíše nevykloučovat ty, kteří z nějakého důvodu neprojdou sítí objektivních otázek (opět viz Dilema hodnocení).
6. Data, podle našeho názoru, zároveň poukazují na skutečnost, že většina respondentů vcelku dobře chápe, co výzkumník slovem „gang“ myslel, není jej tedy až tak potřebné nahrazovat jinými, složitějšími formulacemi.

Dilema hodnocení: Otázka 32 a její význam pro identifikaci respondenta jako člena gangu

Prvním krokem v naší analýze byla snaha poukázat na fakt, že subjektivní ohodnocení jedince, zda jeho skupina gang je či není, má při identifikaci respondenta jako člena gangu poměrně velkou váhu, a že nevědomost respondentů týkající se významu slova „gang“ není až tak rozšířená. Z tohoto důvodu se také naše pozornost přenesla především k druhé a čtvrté skupině a jejich porovnávání. Otázkou bylo, proč nejsou jedinci, kteří si myslí, že jejich skupina je gang (členové podle subjektivního zařazení), zařazeni mezi členy gangu, zvláště když jsou jim v základních charakteristikách poměrně hodně podobní, které z objektivních kritérií porušili, přesněji, na které neodpověděli kladně. Nejčtenější varianty jsou zobrazeny v následující tabulce.

Tabulka 1: Příčiny nezařazení do gangu v % (členové podle subjektivního zařazení)

Příčina	abs.	%
Skupina netráví hodně času společně na veřejných místech	8	7,9
Skupina neexistuje dostatečně dlouho, zároveň neakceptuje a nedělá nezákonné věci	13	12,8
Skupina neexistuje dostatečně dlouho	20	19,8
Skupina neakceptuje a nedělá nezákonné věci	30	29,8
Skupina neakceptuje nezákonné věci	8	7,9
Skupina nedělá nezákonné věci	15	14,9
Ostatní	7	6,9
Celkem	101	100

Z výsledků tabulky je zřejmé, že více než polovina respondentů (53 %) neakceptuje nebo/a nepáchá nezákonné věci. Mezi zbývající se řadí ti, jejichž skupina neexistuje do-

statečně dlouho (20 %), nebo ti, kteří zároveň nesplňují již zmíněné podmínky (13 %). Pouze malá část respondentů (8 %) netráví se svojí skupinou mnoho času na veřejných místech. Pokud bychom se soustředili pouze na otázky zabývající se problematikou nezákonného chování jedinců, mohli bychom konstatovat, že téměř dvě třetiny respondentů (65 %) na tyto otázky odpověděly záporně.

Takto vysoké číslo může mít více příčin: v první řadě zde mluvíme o respondentech, ale měli bychom mít neustále na paměti, že se jedná především o mladistvé studenty základních škol či víceletých gymnázií. Ti se mohou bát odpovídat na otázky, ve kterých svůj okruh přátel označují jako pachatele nezákonných činů nebo jako ty, kteří jejich páchaní přinejmenším akceptují.

Otázka nelegálnosti (nezákonnosti) určitého chování je ale především značně komplikovaná sama o sobě. Nikdy nemůžeme vědět, vzhledem k jejímu obecnému charakteru, co si pod ní respondent představí. Může ji vztáhnout k obecnému uznávání zvyků a morálních zásad konformní společnosti či k jejím platným normám, může ji ale také vztáhnout k určité instituci, např. ke škole, kde některá pravidla musí být dodržována a kde se jejich nedodržení může jevit v očích respondenta jako nezákonný čin. Anebo může být v ojedinělých případech otázka nezákonného chování vztažena pouze k určité subkulturě, které je jedinec členem a jejíž normy již přijal definitivně za své, tak jak to popisují Cloward a Ohlin (1966). „Taková kriminální subkultura žije více méně sociálně izolována svým vlastním životem s jeho odlišným hodnotovým a normativním systémem“ (Kuchta, Válková 2005: 80).

Jedním z dalších problémů mohou být např. určité techniky ospravedlňování se delikventního jedince, který není hodnotově zcela připoután ke své skupině. Velmi známá teorie neutralizace od amerických sociologů Davida Matzy a Greshama Sykese poukazuje na fakt, že jedinec často svoje chování obhajuje vůči širší veřejnosti a uvádí jej do souladu s platnými normami společnosti, které sám ještě uznává. Porovnává jej s chováním jiných lidí a ve výsledku např. konstatuje, že to jeho až tak špatné není (Adler et al. 1991). V konkrétním případě tak jedinec může odpovědět, že jeho skupina nepáchá nezákonné věci (popřípadě, že je neakceptuje), protože se tak určitým způsobem vyrovnává s činy, které skupina opravdu páchá a pro které má on špatné svědomí.

Negativní odpovědi na objektivní otázky 31 a 32, v kombinaci nebo osamoceně, jsou tedy nejčastější příčinou vyřazení jednotlivce z gangu. Zatímco u otázky 31 nejsme podle dat získaných v ISRD-2 schopni obstojně analyzovat, zda respondent mluví pravdu či ne a zda chápe význam slova „nezákonné“, tak jak si jej vykládá také výzkumník, u otázky 32 to alespoň částečně možné je. V tomto případě nám pomůže právě index versatility, který umožňuje zpětně kontrolovat, zda respondenti nezákonné věci opravdu dělají či nikoli.

Uvědomujeme si, že je zde jistý významový rozdíl mezi otázkou 32, kdy se ptáme spíše obecně a odpovědnost za případné porušení zákonů či platných norem společnosti spadá z kontextu otázky více na skupinu (otázka tedy působí anonymněji), a indexem versatility, který určuje míru delikvence u konkrétního jedince (výčet konkrétních delikventních činů – např. krádež auta, loupež, prodej drog apod.). Můžou tedy vzniknout dotazy, zda je vůbec možné dávat do souvislosti dvě takto položené otázky. Věříme však, že ano (především u členů podle subjektivního zařazení a členů gangu, kteří odpověděli kladně na otázku 33).

Pokud je jedinec členem gangu, jak sám tvrdí, měl by mít okolo sebe skupinu přátel, se kterými společně tráví volný čas a také páchá nezákonné věci, protože ve skupině to lze vždy snáze než na vlastní pěst. Pokud tedy respondent odpoví, že jeho skupina dělá nezákonné věci, mělo by se toto tvrzení odrazit v respondentově indexu versatility, čili měl by být poměrně vysoký. Naši hypotézu potvrzují mimo jiné i některé studie. Například výzkum Haynie (2001: 1048) potvrdil vztah mezi vlastní delikvencí jedince a delikvencí jeho přátel.

Skupiny jsme posuzovali podle těchto kritérií:

- 1 – hodnota indexu versatility, tedy kolik nezákonných věcí udělal jedinec za poslední období;
- 2 – odpověď na otázku 32 v dotazníku ISRD-2 (viz výše), tedy zda dělá skupina, které je jedinec členem, nějaké nezákonné či nelegální věci;
- 3 – odpověď na otázku 33 v dotazníku ISRD-2 (viz výše), tedy zda jedinec považuje svoji skupinu za gang, či ne (spočívá v zaměření se na členy podle subjektivního zařazení a na členy gangu).

Následující tabulky voluntaristicky rozdělují členy podle subjektivního zařazení a členy gangu z hlediska indexu versatility, a to na ty, kteří mají index versatility nízký (0–10 %), a na ty, kteří jej mají vysoký (11 a více %). Zatímco první tabulka (2) ukazuje procentuální počet respondentů s určitou hodnotou indexu versatility, druhá tabulka (3) dělí dvě stěžejní skupiny na čtyři podskupiny A, B, C, D.

Tabulka 2: Vztah indexu versatility a členství v gangu v %

	Není členem gangu (n = 1904)	Člen podle subjektivního zařazení (n = 100)	Člen podle objektivních kritérií (n = 171)	Je členem gangu (n = 90)
0 %	80	37	42	29
1–10 %	14	31	31	20
11–20 %	4	17	13	23
21 a více %	2	15	14	28

Pozn.: U členů gangu podle objektivních kritérií si můžeme všimnout především značně rozšířené nízké versatility u poloviny respondentů, ačkoli jsou podle skupiny Eurogang členy gangu. Dokonce více než u členů podle subjektivního zařazení (rozdíl 5 procentních bodů). Členové gangu mají mezi sebou logicky nejméně respondentů s nízkou versatilitou (49 %).

Tabulka 3: Rozdělení na skupiny A, B, C, D

	Není členem gangu (n = 1904)	Člen podle subjektivního zařazení (n = 100)	Člen podle objektivních kritérií (n = 171)	Je členem gangu (n = 89)
0 %	80	A	42	C
1–10 %	14		31	
11–20 %	4	B	13	D
21 a více %	2		14	

Pozn.: U obou tabulek (2 a 3): n = 2 283, vážená data. K výpočtu použit roční index versatility.

Pokud se na první tabulku podíváme detailněji, zjistíme, že téměř polovina členů gangu (49 %) má nízký index versatility. Znamená to tedy, že za poslední období (rok) nespáchali tito jedinci buď žádný, nebo ne více než dva trestné činy, a přesto jsou členy gangu. Rovněž u členů gangu podle subjektivního zařazení nacházíme téměř jednu třetinu těch (32 %), kteří byli díky alespoň jedné záporně zodpovězené objektivní otázce vyřazeni z gangu, ale podle indexu versatility vykazují poměrně vysokou trestnou činnost (index versatility 11 a více %).

Věříme, že příčinou těchto neshod je jistá nekonzistentnost mezi otázkou 32 a indexem versatility, tzn. že ne u každého respondenta platí již dříve vyřčená hypotéza, že pokud respondent odpoví na otázku 32 kladně, měl by se tento fakt odrazit také v indexu versatility; ten by měl mít poměrně vysokou hodnotu. Tabulky 3a a 3b podrobně ukazují, v kolika případech tato nekonzistentnost vzniká v obou skupinách (tučně zvýrazněná čísla).

Tabulka 3a: Členové podle subjektivního zařazení v %

	Ot. 32 ano (n = 38)	Ot. 32 ne (n = 62)
Nízký IV (0–10 %)	54	77
Vysoký IV (11 a více %)	46	23

Tabulka 3b: Členové gangu v %

	Ot. 32 ano (n = 90)
Nízký IV (0–10 %)	49
Vysoký IV (11 a více %)	51

Pozn.: Index versatility (IV) je v analýze považován za stěžejní oproti otázce 32, protože ukazuje konkrétní, pro respondenta lépe představitelné činy.

Z předchozích tabulek je zřejmé, že se poměrně velká část respondentů v prvním a druhém kritériu (index versatility a otázka 32) neshoduje. U členů podle subjektivního zařazení existují jedinci, kteří ačkoli mají vysoký index versatility, napsali do dotazníku, že společně se svojí skupinou nedělají nezákonné či ilegální věci (23 %). Naopak více než polovina respondentů (54 %) nelogicky připisuje své skupině a sobě samým nezákonnou činnost, ačkoli index versatility, tedy konkrétní skutky spáchané jedincem, je nízký. Stejně tak u členů gangu existují rozpory. Téměř polovina respondentů (49 %) má nízký index versatility, ale přitom byla označena jako členové gangu, tedy odpověděla ano na pět dříve zmiňovaných otázek.

Neshody mezi odpověďmi ale nemusí nutně znamenat, že jedinec o svých činnostech lže záměrně. Pokud se více zaměříme na strukturu dotazníku, zjistíme, že obecná otázka o delikvenci, která spoluurčuje jedincovo zařazení do gangu, je postavena v dotazníku dříve než konkrétní otázky na delikvenci určující index versatility. Jednou z příčin vzniklé nekonzistentnosti tedy může být, že si jedinec nejdříve plně neuvědomuje, jaké činy spadají pod nezákonnou činnost, a tak odpoví záporně. Následně v konkrétních otázkách odhaluje existenci širokého spektra různých nezákonných činů a také to, že některé z uvedených již někdy dělal. Výsledkem je, že jedinec odpoví záporně na otázku 32, ale

má vysoký index versatility. K podobnému výsledku můžeme dojít také tehdy, pokud jedinec při vyplňování dotazníku použije tzv. techniku neutralizace, kterou blíže popisuje David Matza.

Jedinec, který ospravedlňuje svoje chování, může deklarovat, že nepáchá nezákonné věci. Jeho delikventní činnost se však následně projeví v indexu versatility, ovšem pod podmínkou, že respondent záměrně nelže. Tuto možnost nelze vyloučit, na druhou stranu soudíme, že cílem lidí používajících techniky neutralizace není primárně lhát o činech, které páchají, ale neutralizovat je, tedy tvrdit, že tyto činy nejsou tak závažné a že jsou i tací, kteří dělají mnohem horší věci apod. (podskupina B). Může také docházet k situaci, kdy je index versatility nízký, ale otázka 32 zodpovězena kladně. V takovém případě jedinec nedělá nezákonné věci, ale věří, že tomu tak je. Důvodem může být například přehnaná poslušnost, víra v hodnoty společnosti a loajalita jedince k jejím platným normám. Nebo jak jsme již naznačili dříve, může si jedinec svoje chování vztáhnout k určité instituci, například škole, a za nezákonné věci pak považuje také chození za školu či tajné kouření s partou kamarádů na školní zahradě. Tato situace nastává z našeho hlediska u obou dvou podskupin A a C. U skupiny členů gangu je ale pravděpodobné, že se zde opravdu jedná o určitý typ gangu v reálném životě, třeba jen pouličního. U členů podle subjektivního zařazení jde v mnoha (ne ve všech) případech o obyčejnou partu kamarádů.

V průběhu analýzy jsme vytvořili typologii gangů a méně delikventních uskupení mládeže, které se profilují v ISRD-2. Tato typologie se snaží vysvětlit důvody vzniklé nekonzistence, přesněji řečeno, jde zde o to, přiřadit výše zmíněné důvody nekonzistence již dříve vytvořeným podskupinám A, B, C, D.

Typologie gangů

Podskupina A (Parta kamarádů)

V této podskupině mohou nastat dvě situace: 1 – respondenti mají nízkou versatility a zároveň deklarují, že jejich skupina nedělá nezákonné věci, 2 – respondenti mají nízkou versatility, ale říkají, že jejich skupina dělá nezákonné věci. Tyto dvě situace však nenaznačují, tak jak je chápeme my, existenci dvou typově různých uskupení, ale pouze jednoho, v němž někteří jedinci zcela odpovídají naší hypotéze o vzájemném vztahu otázky 32 a indexu versatility, neexistuje u nich rozpor mezi výpověďmi v různých částech dotazníku, zatímco zbylí této hypotéze neodpovídají. Tito jedinci budou patrně odkazovat k problému přílišné poslušnosti, víry v hodnoty a normy společnosti, ale také k určité nevědomosti způsobené věkem jedince. Příkladem může být parta kamarádů ze školy, kteří kouří cigarety či marihuanu na školním pozemku nebo chodí za školu, ačkoli je to touto institucí zakázáno. Protože mají někteří jedinci z těchto aktivit špatné svědomí, popřípadě si opravdu myslí, že tím, že jdou proti školnímu řádu, páchají v podstatě cosi nepřipustného, nezákonného, často odpoví na otázku 32 kladně. Také pití alkoholu může být respondenty v některých situacích chápáno jako nezákonné, což opravdu je, pokud jedinec ještě nedovršil osmnáctého roku života. Dá se předpokládat, že tato situace nastává nejčastěji u velmi mladých jedinců, kteří díky svému věku ani nemohou, ani nechťejí znát obecně platné zákony. Tato podskupina respondentů bude v reálném životě s největší pravděpodobností tvořit obyčejné party kamarádů, u kterých se může vyskytovat zvýšená míra rizikového chování.

Podskupina B (Skrytí členové gangu, potenciální gangy)

V této podskupině mohou opět nastat dvě situace: 1 – respondenti mají vysokou versatilitu, ale říkají, že jejich skupina nedělá nezákonné věci, 2 – respondenti mají vysokou versatilitu a zároveň deklarují, že jejich skupina dělá nezákonné věci. Vzniklou nekonzistenci v prvním případě bychom mohli vysvětlit technikami neutralizace (viz výše), ale také určitou představou z teorií subkultur, kdy jedinec je natolik přesvědčen o svém příslušenství k určité skupině, že ztrácí představu o obecně platných normách a přijímá za své pouze normy svojí skupiny, které se značně liší od těch společenských. Jedinec je pak přesvědčen (na rozdíl od neutralizace, kde si je jedinec vědom nezákonnosti svého jednání, ale hledá důvody pro jeho ospravedlnění), že nepáchá nic nezákonného, protože nejedná v rozporu s normami svojí skupiny. Také v podskupině B můžeme využít hypotézu, že respondenti netuší, vzhledem ke svému věku, jaký je význam slova „nezákonné“, problém je v tom, že nezákonné věci opravdu dělají, vzhledem k vysokému indexu versatilitu. Všechny tyto případy odkazují k respondentům, kteří mohou být s velkou pravděpodobností tzv. skrytí členové gangu, vyřazení ze skupiny „členové gangu“ z toho důvodu, že odpověděli záporně na otázku 32. V druhém případě, kdy je splněna hypotéza o vztahu otázky 32 a indexu versatilitu, můžeme mluvit o tzv. potenciálních ganzích, které buď nechodí na veřejná místa, netrvají dostatečně dlouho, nebo neakceptují nezákonné věci (což může být ale také proto, že správně nerozumějí slovu „nezákonné“) a které do gangu mohou tzv. dorůst, mohou začít chodit na veřejná místa, po určité době už budou existovat dostatečně dlouho a mohou také změnit názor na aktivity, které dělají. Jsou potenciální hrozbou.

Podskupina C (Stálejší pouliční gangy)

Tato podskupina respondentů by mohla být považována za členy gangu, ale jedna okolnost je u ní přinejmenším zarážející. Podle indexu versatilitu nepáchají respondenti této podskupiny delikventní činy. Nabízí se zde možnost, že se jedná o tzv. pouliční gangy, na které poukazoval Malcolm Klein. Tyto gangy nevznikají primárně s cílem delikventní činnosti, ale postupem času k ní stejně inklinují. Delikventní činnost je zde chápána jako sekundární, jako výsledek jejich existence, ne primární cíl. Stejně jako u podskupiny A může docházet k obviňování, kdy si respondent myslí, že páchá něco nezákonného, i když tomu tak není, což v podstatě opět znamená nepochopení významu slova „nezákonné“.

Podskupina D (Členové gangu)

V této podskupině nacházíme respondenty, kteří nejenže vyhovují všem objektivním kritériím a označují svoji skupinu jako gang, ale také se shodují při odpovědích na otázku 32 a otázky týkající se jejich delikventní činnosti. Tyto respondenty můžeme s největší pravděpodobností považovat za členy gangu, tak jak jej chápe dnešní společnost. Jedná se však o gangy mladistvé, u kterých je ještě možná určitá náprava, kdy jedinec zcela nenastoupil kriminální dráhu dospělého, na což je důležité nezapomínat.

Závěry k druhému z dilemat můžeme shrnout následovně:

1. Nekonzistentnost mezi odpověďmi na otázku 32 a otázkami na delikventní činnost jedince je ve zkoumaných dvou skupinách poměrně značná (členové gangu 30 %, členové podle subjektivního zařazení 23 % v prvním a 54 % v druhém případě).

2. Ačkoli tato nekonzistentnost může být způsobena z mnohých důvodů, vynořuje se na povrch jeden, který se zdá nejpravděpodobnější, tedy špatné porozumění významu slova „nezákonné“ respondentem. (Problém, co je nezákonné: nezákonné je u mladistvých i pití alkoholu, ale je to také charakteristický znak člena gangu? Asi sotva.)
3. Tomuto problému by se v budoucnu mohlo alespoň částečně předejít konstrukcí určité baterie otázek, které by zjišťovaly, 1. zda respondent opravdu páchá nezákonné věci, 2. zda správně rozumí slovu „nezákonné“.
4. Jednou z možností je také použití tzv. metody okamžité validizace, viz Vinopal (2008).

Závěr

Ačkoli se vymezení určité skupiny respondentů, které chceme ve společnosti zkoumat, může zdát v mnoha ohledech jednoduché, vždy tomu tak není. V případě problematiky členství v gangu je situace o to těžší, že se zde snažíme identifikovat jedince, kteří již ve svém životě spáchali něco nezákonného, a tedy jistě stigmatizujícího z hlediska celkového společenského kontextu. Delikvence je tématem citlivým.

Na druhou stranu jsme přesvědčeni, že se nám podařilo alespoň poukázat na určitá úskalí, která přicházejí do hry spolu s definicí gangu a následnou operacionalizací této definice pod vedením skupiny Eurogang.

Přestože nepracujeme v tomto případě s velkým počtem respondentů a z nich se dále zabýváme pouze těmi, kteří věří, že jejich skupina je gang, domníváme se, že předložené výsledky analýzy a doporučení jsou relevantní a logické.

LITERATURA

- Adler, F., Mueller, G., Laufer, W. 1991. *Criminology*. New York: McGraw-Hill.
- Cloward, R., Ohlin, L. 1966. *Delinquency and Opportunity*. New York: The Free Press.
- Gottfredson, M., Hirshi, T. 1990. *General Theory of Crime*. California: Stanford University Press.
- Haynie, D. L. 2001. „Delinquent Peers Revisited. Does Network Structure Matter?“ *American Journal of Sociology* 106 (4): 1013–1057.
- Hirshi, T. 2002. *Causes of Delinquency*. New Brunswick, N. J.: Transaction Publishers.
- Klein, M. 1995. *The American Street Gang*. New York: Oxford University Press.
- Kuchta, J., Válková, H. 2005. *Základy kriminologie a trestní politiky*. Praha: C. H. Beck.
- Matoušek, O., Kroftová, A. 2003. *Mládež a delikvence*. Praha: Portál.
- Podaná, Z., Buriánek, J. 2007. *Česká mládež v perspektivě delikvence*. Praha: FF UK.
- Steketee, M., Moll, M., Kapardis, A. 2008. *Juvenile Delinquency in Six New EU Member States*. Utrecht: Vervey-Jonker Instituut.
- Vinopal, J. 2008. *Kognitivní přístupy v metodologii výzkumných šetření: metoda okamžité validizace*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Weerman, F., Maxson, Ch., Esbensen, F., Aldridge, J., Medina, J., Gemert, F. 2009. „Eurogang Program Manual.“ [online]. University of Missouri [cit. 15. 6. 2009]. Dostupné z <<http://www.umsl.edu/~ccj/eurogang/eurogangpublications.htm>>.

SUMMARY

The article focuses on problems with identification of respondents as gang members from the standpoint of the process of operationalization, which gives a selection of adequate indicators, whereas the author emphasizes the cognitive aspects of survey methodology. The theoretical part pays attention not only to ISRD-2 survey, which provided data for the subsequent analysis, but mainly to the definition of the gang and its operationalization according to Eurogang group. In the course of data analysis, the author deals with the problem of the meaning of „gang“ and „illegal activities“ for respondents and points out to the selected characteristics of the gang considered as important. At the same time makes an effort to suggest an effective solution to the operationalization of gang definition.

MODERÁTORSKÝ TELEVIZNÍ PROJEV A JEHO PERCEPCE MLADÝM PUBLIKEM

TATIANA ISKANDEROVA

Úvod

Autorka studie se rozhodla, že provede vlastní výzkum na téma „Moderátorský televizní projev a jeho percepce mladým publikem“, protože považuje tento námět za aktuální a přitom zatím málo prozkoumaný. Bylo by chybné tvrdit, že dříve nebyly zkoumány problémy, které jsou spojené se specifikou televizních žánrů: výzkumy v tomto směru rozvíjeli známí badatelé jako např. A. A. Leontjev, který napsal knihy *Na obrazovce – člověk*¹ (1990), *Psychologie řečového působení (vlivu)*² (1992) nebo Světa Čmejková, k jejímž pracím patří *Čeština mediální: mluvená a psaná* (2006). V daném směru prováděl vědecké bádání také Victor Meca, autor práce *Neverbální elementy v televizních politických pořadech* (2000). Avšak zkoumání tohoto tématu mělo především podobu (lingvistického) hodnocení struktury a obsahu televizní prezentace, nikoliv sledování percepce moderátorského projevu publikem prostřednictvím dotazování.

Téma přitahuje pozornost už proto, že média jsou podstatnou součástí našeho světa. Jsou prostředkem naší zábavy a také nositeli informací. Média jsou součástí naší reality a svět bez nich si v podstatě nedokážeme představit. Zosobňují sociální instituci, která nám určitým způsobem prezentuje svět a pomáhá nám ho také interpretovat.

Thompson se domnívá, že osobnosti, které vidáme na televizní obrazovce, pokládáme za součást veřejného života. Dokonce si k nim mnohdy vytváříme až důvěrný vztah, uvažujeme o nich jako o svých známých či přátelích a často jim v duchu tykáme nebo je oslovujeme křestními jmény. V této souvislosti Thompson připomíná zásadní změnu, ke které došlo například v politice. Před nástupem médií byli politici v podstatě neviditelní, dnes jsou z nich „známé tváře“.

V souvislosti s rozvojem vizuálních médií tak lze hovořit o změně pojmání toho, co je to „veřejné“. Dnes tímto termínem označujeme to, co je „otevřené“, „dostupné veřejnosti“, a naopak „soukromé“ je to, co je skryto před zraky většiny, co je privátní. Podle Thompsona tak s rozvojem médií přestalo zveřejňování osob záviset na přítomnosti ve společném prostoru. Televize potom navíc – díky rozmanitosti vizuálních kódů, kterých využívá – nastolila nový vztah mezi zveřejňovaným a zviditelňováním, které klade zvláštní důraz na zrak a vytváří složité audiovizuální obrazy. Klíčovým aspektem je dnes

¹ На экране – человек.

² Психология речевого воздействия.

fakt „být viděn“, tedy nechat se vnímat pohledy co největšího počtu lidí, což Thompson (2004: 17) nazývá „novou formou publicity“.

McQuail (1999: 181) k tomu dodává, že oproti jiným profesím takzvané „mediální profese“ závisejí na výkyvech obecného vkusu a zároveň na zcela osobních kvalitách, které nelze napodobit ani přenést na někoho jiného. Tito lidé zpravidla musí mít něco, co lze podle McQuaila těžko definovat a co můžeme popsat jako schopnost přilákat pozornost, vzbudit zájem, získat si oblibu apod. Média mají z druhé strany monopol na komoditu, která je dnes podmínkou účinného výkonu moci – tedy na známost, proslulost, popularitu. Tuto komoditu potřebují obě strany – jak „slavní“, tak i média, pro která jsou tito lidé hlavními poutači pozornosti diváků a zároveň potvrzovateli jejich vlastní důležitosti. Jen se slavnými mají média šanci vytvářet si oddané příznivce. Jak poukazují Croteau a Hoynes (2002: 65), mediální hvězdy zajišťují sledovanost pořadů, a ta zase zaručuje zisk.

Jak již bylo naznačeno, moderátoři jsou důležitým článkem televizních relací. V současné době působí pro mnohé lidi jako určité vzory, idoly. Patří mezi nejoblíbenější televizní tváře, o čemž svědčí například jejich úspěchy v diváckých anketách nebo častý výskyt článků o jejich osobě v tisku. Pravdou také je, že patří mezi nejčastěji vídané tváře na televizní obrazovce. Podle Patricie Holland (1996: 117) moderátoři zastávají místo mezi publikem a televizním pořadem, nepatří ani k jedné straně, ale nabízejí se jakožto prvek identifikace, skrz něhož mohou být informace (např. zprávy) plynoucí z televizní obrazovky pochopeny. To pomáhá diváky udržovat v pozici pozorovatelů, kteří mají odstup od toho, co se děje. Nicméně proces identifikace není omezen jen na informování a interpretaci zpráv, ale může přesahovat i do oblasti šíření určitých ideálů krásy, společenské přijatelnosti, ženskosti a mužskosti atd.

Podle Vágnera (1997: 106–108) mají být moderátoři energičtí a sebevědomí, aby byli schopni už od začátku televizního pořadu upoutat divákovu pozornost. Mají zajišťovat, aby následnost zpráv působila logicky, plynule a přirozeně. Moderátor tak celkově svými vsuvkami vytváří určitou show, do níž zahrnuje sebe i nás a v níž se situuje do role průvodce. Dále je podle Vágnera pro profesi moderátora klíčová důvěryhodnost a profesionální atributy (hlas, vzhled, informovanost, adaptabilita). Klade si ale otázku, v čem tkví naše důvěra v moderátory – jistě nejen v jejich vzhledu, vystupování, dikci a dobrém přehledu. Vágner zde přichází s názorem, že tato důvěra je spíše pouze důvěrou v „matové sklo“, které tito lidé vkládají mezi nás a svět.

Cíle a hypotézy

Cílem našeho výzkumu bylo zjistit zvláštnosti, které jsou charakteristické (typické) pro televizní interview (rozhovor před televizní kamerou) a také pro identifikaci oceňovaných nebo odmítaných forem vedení televizního interview, a to z hlediska televizního diváka. Abychom dosáhli cíle našeho zkoumání, byly určeny následující úkoly, které jsou zformulovány jako klíčové otázky:

1. Které faktory ovlivňují či utvářejí popularitu moderátora?
2. Jakou roli hraje verbální a neverbální chování moderátora v procesu vnímání této populární osobnosti televizním divákem?

3. Jak ovlivňují percipované osobnostní vlastnosti moderátora proces vytváření diferencovaných dojmů z obrazovky?
4. Jaký vliv má pohlaví a kulturní zázemí na hodnocení moderátora televizním divákem?

Naše **hypotézy** se soustřeďují na následující základní předpoklady:³

1. Jednotliví moderátoři talk show používají mnohovrstevný jazyk i různý poměr verbálních a neverbálních složek.
2. Zvláštní distinktivní význam má neverbální komunikace a celková image moderátora.
3. Styl komunikace se přizpůsobuje formátu a publiku (cílovým skupinám), studenti budou diferencovaně posuzovat jednotlivé styly.
4. Percepce moderátora je ovlivněna pohlavím, zčásti také věkem a studovaným oborem.
5. Percepce moderátorů v ČR a KR vykazuje jak podobnosti, tak významné interkulturní odlišnosti.
6. Míra popularity může ovlivňovat selektivitu percepce.

Metody výzkumu

Pro zjištění zvláštností, které jsou charakteristické (typické) pro televizní interview (rozhovor před televizní kamerou), a také pro identifikaci oceňovaných nebo odmítaných forem vedení televizního interview, a to z hlediska televizního diváka, byl tento výzkum realizován pomocí kvalitativní i kvantitativní analýzy.

První část výzkumu (kvalitativní) byla uskutečněna pomocí analýzy komunikační strategie moderátorů a moderátorek populárních talk show. Autorka se rozhodla ohodnotit moderátorské postupy televizních osobností, jimiž jsou Jan Kraus (pořad *Uvolněte se, prosím*), Halina Pawłowska (pořad *Banánové rybičky*), Marek Eben (pořad *Na plovárně*) a Libor Bouček (pořad *T-music*). Podle výzkumů provedených agenturou Mediaresearch (2007) patřily výše uvedené české pořady v letech 2006–2007 k desíctce nejsledovanějších TV programů v ČR. Kromě toho, podle ankety Tý-Tý 2006 (Harazim 2006) patří moderátoři Jan Kraus, Marek Eben a Libor Bouček k pětce nejlepších českých moderátorů. Co se týká výzkumu provedeného v Kyrgyzstánu, v tomto případě byli autorkou studie zvoleni moderátoři ruských talk show Andrej Malachov (pořad *Пусть говорят*), Lolita Miljavskaja (pořad *Лолита без комплексов*), Vladimír Molčanov a Lika Kremerová (pořad *Частная жизнь*). Toto rozhodnutí bylo učiněno z toho důvodu, že podle výzkumů provedených agenturou „M’ADgroup Bishkek“⁴ jsou ruské kanály (OPT, РТР, НТВ) umístěny v žebříčku nejsledovanějších kanálů v Kyrgyzstánu a výše uvedené pořady patří k nejsledovanějším programům vysílaným těmito kanály ruské televize.

Jako základ lingvistické analýzy posloužila následující kritéria, která již byla definována a použita takovými lingvisty, jako jsou Jana Hoffmanová, Olga Müllerová nebo Světlá Čmejková:

³ Obecnost předpokladů vyžadovala uplatnění explorativních postupů, na jejichž základě vznikaly často nové hypotézy.

⁴ Самыми популярными телеканалами в столице Кыргызстана по итогам июля 2007 года стали НБТ, Первый канал и Пирамида (Broadcasting 2007).

1. jazyková hra a její principy (Čmejrková 2000a),
2. styl vypravěče (vypravěčky)/moderátora (moderátorky) (Čmejrková 2000b),
3. etiketa a jazyk (Hoffmanová, Müllerová 2000).

Kromě toho byly při hodnocení komunikačních strategií autorkou studie zdůrazněny a popsány specifické vlastnosti neverbálního projevu moderátorů a moderátorek výše uvedených televizních talk show.

Pomocí analýzy videonahrávek uvedených televizních pořadů byly zjištěny osobnostní vlastnosti moderátorů, které mohou být atraktivní z hlediska televizního diváka, a následně byl vypracován dotazník použitý v realizaci druhé části výzkumu. Ta byla provedena pomocí dotazování, kterého se zúčastnilo 224 respondentů (studentů vysokých škol) z České republiky a 204 respondentů z Kyrgyzstánu. Dotazník byl vypracován na základě poznatků z teoretické části této práce a kvalitativního hodnocení komunikačních strategií českých a kyrgyzských televizních moderátorů.

Analýza dat získaných v rámci průzkumů provedených v České republice a Kyrgyzstánu dovolila autorce provést interkulturní srovnání a pomocí této komparace studovat vliv kulturních rozdílů (v percepci) na proces formování názorů a zájmů mladého auditoria.

Vybrané výsledky výzkumu

Rozdíly v představách mladého auditoria o ideálním a obvyklém moderátorovi/moderátorce českých a kyrgyzských talk show

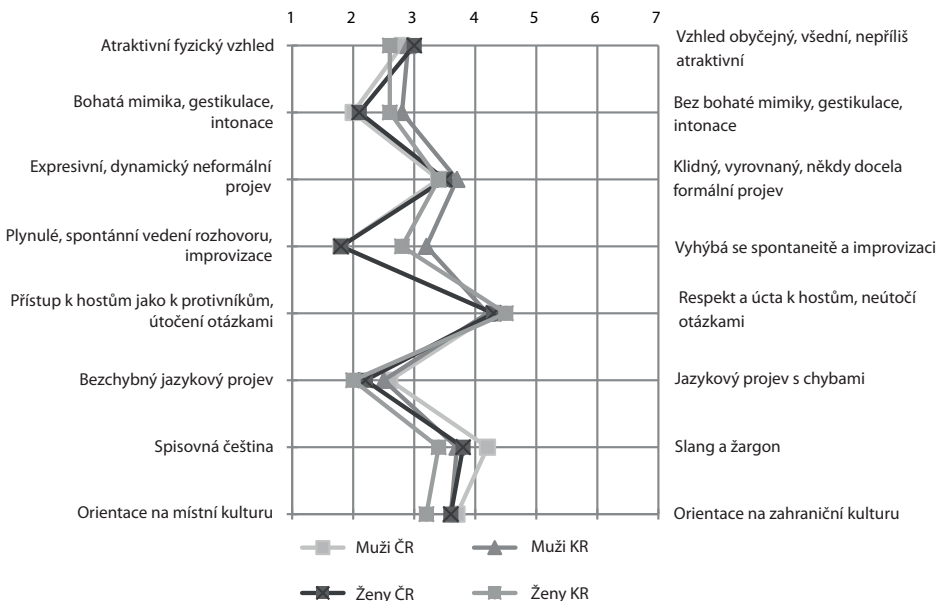
Pro to, aby bylo možné určit, které vlastnosti moderátora odpovídají kvalitám ideálního a obvyklého moderátora z hlediska mladého auditoria, jsme zanalyzovali odpovědi na otázky uvedené v úvodním oddílu dotazníku (viz graf 1) pomocí funkce „Means“. Jako nezávisle proměnné jsme použili následující charakteristiky respondentů: 1. pohlaví, 2. věk, 3. obor.

Úvodní část dotazníku obsahuje 16 otázek, z nichž 8 je zaměřených na zjištění představ o ideálním moderátorovi televizních talk show, dalších 8 otázek je zaměřeno na identifikaci pohledů publika na obvyklého moderátora televizních talk show.⁵

Naše následující analýza ukázala, že percepce moderátora televizní talk show je v určitém ohledu ovlivněna jak pohlavím a věkem, tak i studovaným oborem. V tomto případě je důležité říci, že počet odlišností vyskytujících se v hodnocení jednotlivých strategií a podmíněných výše uvedenými sociálními charakteristikami je závislý na specifice projevů určitého moderátora. Například v případě hodnocení komunikačních strategií moderátorů Marka Ebena a Vladimíra Molčanova (styl těchto moderátorů se odlišuje maximální „formalitou“ ve smyslu vytříbenosti, kultivovanosti a dodržování pravidel) se rozdíly v posudcích respondentů (podle pohlaví, oboru a věku) skoro nevyskytují. A na-

⁵ Otázky vymezující představy auditoria o ideálním moderátorovi jsou identické s těmi, které identifikují představy mladého publika o obvyklém moderátorovi. Taková formulace otázek dovoluje určit, jak se liší představy publika o ideálním moderátorovi od jeho hodnocení projevů obvyklého moderátora českých a kyrgyzských talk show.

opak v případě hodnocení komunikačních strategií české moderátorky Haliny Pawlowské a ruské průvodkyně televizním pořadem Lolity Miljavské se vyskytuje dost velký počet rozdílů podmíněných sociálním postavením samotného diváka.

Graf 1: Úvodní otázky (Ideální moderátor talk show)

Podle odpovědí respondentů na výše uvedené otázky je vidět, že na rozdíl od mužů (muži preferují v odpovědích na tyto otázky volbu položky „neutrální“) většina žen hodnotí projev a gestikulaci Haliny Pawlowské jako expresivní a výrazné. Kromě toho má podle dotazovaných žen tato moderátorka charisma a zvláštní kouzlo. Ženy se také shodují v názoru, že daná průvodkyně televizním pořadem má bezchybný jazykový projev, bohatou slovní zásobu a bohatou intonaci.

Popularita moderátorů talk show

Pro zjištění stupně obliby moderátorů sledovaných televizních talk show byla použita analýza odpovědí na otázky uvedené v oddílu dotazníku „A“ (viz tabulka 1). Toto zjištění nám umožnilo udělat si závěr o tom, který(á) z těchto průvodců televizními pořady je nejoblíbenější mezi českými a kyrgyzskými diváky zúčastněnými v našem výzkumu.

Tabulka 1: Otázky uvedené v oddílu dotazníku „A“

		Dělá to:			Líbí se Vám tato vlastnost moderátora(ky)?	
		Často	Občas	Ne	Ano	Ne
1	Dělá si legraci z projevu hostů (ironizuje)	1	2	3	1	2
2	Ve svém vyprávění používá převážně spisovnou češtinu	1	2	3	1	2
3	Ve svém vyprávění používá hovorové lexikum, slangy	1	2	3	1	2
4	Ve svém vyprávění používá cizí a odborné výrazy	1	2	3	1	2
5	Vypravuje historky s prvky vulgarity	1	2	3	1	2
6	Jeho vlastní historky a komentáře nepostrádají vtip, dovede být opravdu zábavný	1	2	3	1	2
7	Pokud vypráví sám, jde obvykle o osobní příběh, ve kterém je většinou hlavní osobou	1	2	3	1	2
8	Dává přednost historkám o jiných lidech, známých, blízkých	1	2	3	1	2
9	Miluje paradoxní, kuriózní historky	1	2	3	1	2
10	Tlačí (útočí) na hosty pomocí otázek, vtipných komentářů	1	2	3	1	2
11	Přibližuje se hostovi (porušuje osobní distanci), dotýká se ho	1	2	3	1	2
12	Přerušuje hosty během jejich vyprávění, mění témata rozhovoru, vyvádí je z konceptu	1	2	3	1	2
13	Usmívá se, tváří se za všech okolností přívětivě	1	2	3	1	2
14	Pozorně poslouchá odpovědi hosta	1	2	3	1	2
15	Nebojí se projevit nesouhlas s hostem	1	2	3	1	2
16	Působí tak, že je vzdělaný a má rozhled, že ví, o čem mluví	1	2	3	1	2

Pomocí výše popsané analýzy bylo stanoveno, že největší množství příznivců ze strany českých dotazovaných má Jan Kraus. Na druhém místě podle popularity jsou Marek Eben a Halina Pawlowská (mají stejné množství respondentů, kteří na položené otázky odpověděli „líbí“ a „nelíbí“). Nejméně populární mezi českými respondenty je podle výsledků dotazování moderátor Libor Bouček (viz tabulka 2).

Co se týká kyrgyzských moderátorů, nejvíce oblíbená je mezi respondenty moderátorka Lolita Miljavskaja. Na druhém a třetím místě podle popularity jsou moderátoři Andrej Malachov a Vladimír Molčanov. Nejméně populární je v tomto případě moderátorka Lika Kremerová (viz tabulka 3).

Tabulka 2: Rozložení respondentů podle odpovědí na otázky uvedené v oddílu „A“ (Česká republika)

Líbí se Vám tato vlastnost moderátora(ky)? Jméno moderátora(ky)	Odpověď „Ano“ na 9 a více otázek		Odpověď „Ne“ na 9 a více otázek	
	Četnost	Procento	Četnost	Procento
Jan Kraus	187	91,7	1	0,5
Halina Pawlowská	163	79,9	15	7,4
Marek Eben	163	79,9	15	7,4
Libor Bouček	79	37,3	30	14,7

Tabulka 3: Rozložení respondentů podle odpovědí na otázky uvedené v oddílu „A“ (Kyrgyzstán)

Líbí se Vám tato vlastnost moderátora(ky)? Jméno moderátora(ky)	Odpověď „Ano“ na 9 a více otázek		Odpověď „Ne“ na 9 a více otázek	
	Četnost	Procento	Četnost	Procento
Andrej Malachov	146	65,2	36	16,1
Lolita Miljavskaja	158	70,5	29	12,9
Vladimír Molčanov	104	46,4	12	5,4
Lika Kremerová	81	36,2	10	4,5

Osobnostní charakteristiky moderátorů a moderátorek talk show

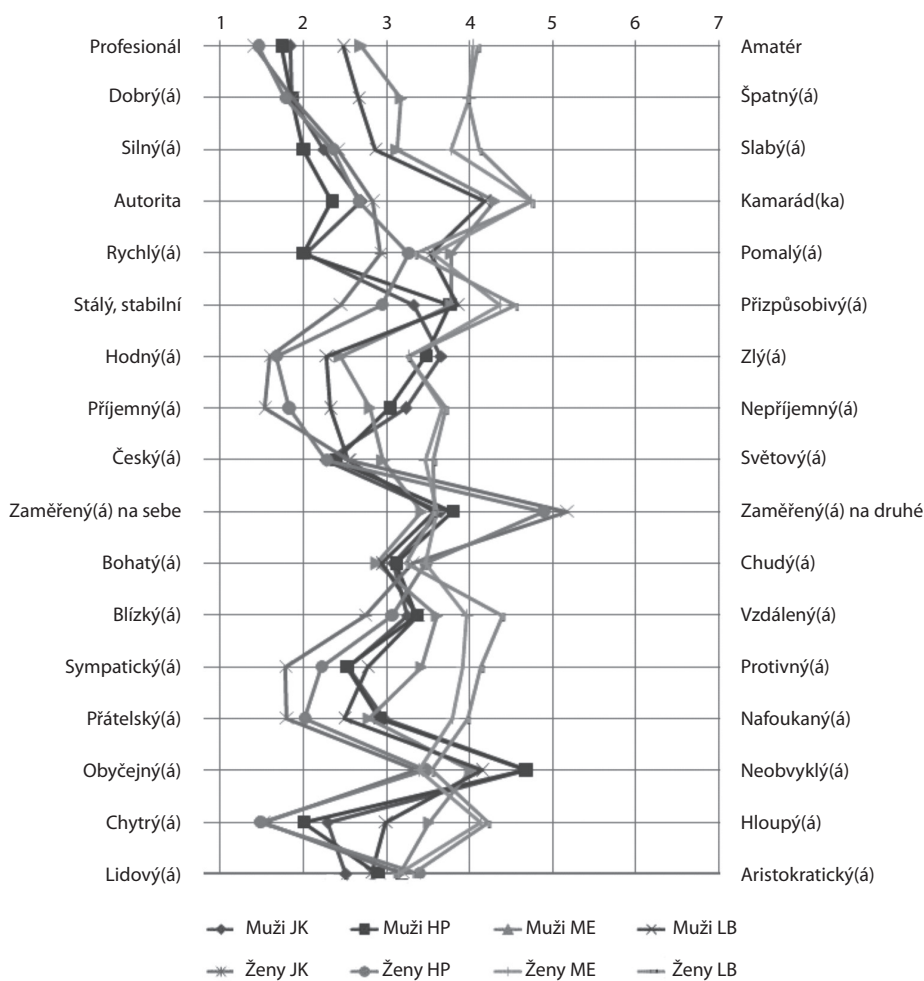
V naší studii byl použit sémantický diferenciál (viz graf 2) ke zjištění vnímání osobnosti moderátora(ky) televizních talk show (jako sekundární metoda pro doplnění informací o moderátorském projevu). Tato technika ukázala specifika percepce jednotlivých moderátorů a potvrdila především genderové rozdíly v jejich vnímání.

Tabulka 4: Počet uvažovaných faktorů u jednotlivých moderátorů a sumarizovaná míra vysvětleného rozptylu

Jméno moderátora(ky)	Počet faktorů	Vysvětlený rozptyl (%)
Jan Kraus	4	56,9
Halina Pawlowská	4	63,2
Marek Eben	4	63,6
Libor Bouček	3	63,5
Andrej Malachov	5	63,7
Lolita Miljavskaja	4	62,0
Vladimír Molčanov	4	65,5
Lika Kremerová	3	64,2

K odhalení struktury **individuálních** faktorů hodnocení byly použity právě odpovědi na otázky reprezentované v sémantické diferenciaci „B“ (viz tabulka 4). Při provádění faktorové analýzy byla zvolena extrakce metodou hlavních komponent.

Pro výpočet byly vybrány jen faktory s vlastním číslem větším než 1. Pro lepší interpretaci výsledků byla použita metoda Varimax (metoda ortogonální rotace, která minimalizuje počet proměnných majících vysoké absolutní hodnoty zátěží ve struktuře faktorové matice).

Graf 2: Přehled ukazatelů zpracovaných při faktorové analýze (Oddíl dotazníku „B“)⁶

Jako ukázkou z výše zmíněné části výzkumu uvedu následující část analýzy pro osobnostní charakteristiky Jana Krause (přehled faktorů a jejich zátěží).

⁶ V tomto grafu jsou také uvedené průměrné hodnoty v odpovědích mužů a žen na každou otázku v hodnocení každého ze čtyř českých moderátorů: Jana Krause (JK), Haliny Pawlowské (HP), Marka Ebena (ME), Libora Boučka (LB).

Tabulka 5: Rotovaná matice faktorových zátěží (J. Kraus)

Položky	Faktory			
	1	2	3	4
JKB 1 Profesionál – Amatér	0,527	0,509	-0,040	0,093
JKB 2 Dobrý(á) – Špatný(á)	0,593	0,555	0,052	-0,148
JKB 3 Silný(á) – Slabý(á)	0,108	0,794	-0,001	-0,082
JKB 4 Autorita – Kamarád(ka)	-0,002	0,774	0,156	0,013
JKB 5 Rychlý(á) – Pomalý(á)	-0,036	0,605	0,023	0,161
JKB 6 Stálý(á), stabilní – Přizpůsobivý(á)	0,011	0,300	0,595	0,174
JKB 7 Hodný(á) – Zlý(á)	0,673	-0,079	0,387	0,061
JKB 8 Příjemný(á) – Nepříjemný(á)	0,793	0,086	0,298	-0,065
JKB 9 Český(á) – Světový(á)	0,125	0,205	0,670	-0,154
JKB 10 Zaměřený(á) na sebe – Zaměřený(á) na druhé	-0,511	0,147	0,135	0,223
JKB 11 Bohatý(á) – Chudý(á)	0,002	0,063	0,031	0,906
JKB 12 Blízký(á) – Vzdálený(á)	0,508	0,189	0,025	0,229
JKB 13 Sympatický(á) – Protivný(á)	0,790	0,286	0,127	0,037
JKB 14 Přátelský(á) – Nafoukaný(á)	0,855	0,040	0,177	-0,017
JKB 15 Obyčejný(á) – Neobvyklý(á)	0,048	-0,192	0,713	-0,040
JKB 16 Chytrý(á) – Hloupý(á)	0,432	0,550	-0,006	0,088
JKB 17 Lidový(á) – Aristokratický(á)	0,304	-0,028	0,512	0,166

První faktor vysvětluje 22,9 % celkové variability souboru proměnných. Naznačené ukazatele nám charakterizují zejména celkový dojem projevu moderátora (viz graf 2). Tento faktor lze označit jako „Sympatie publika (obecně)“. Respondenti (muži a ženy) spíše souhlasí s tím, že moderátor Jan Kraus je profesionál a je dobrý. Položka „dobrý – špatný“ v daném případě charakterizuje daného moderátora z hlediska profesionality. Podle názoru respondentů je Jan Kraus také relativně hodný vůči svým hostům a je blízký auditoriu (je svůj). Kromě toho se dotazovaní shodují v názoru, že Jan Kraus je sympatický a dostatečně přátelský (viz graf 2). V odpovědích respondentů obou pohlaví na otázky JKB 7 a JKB 10 se průměrné hodnoty blíží hodnotě „neutrální“.

Verbální a neverbální charakteristiky komunikačních strategií moderátorů talk show

Pro podrobnější hodnocení verbální a neverbální specifikace komunikačních strategií moderátorů českých a kyrgyzských talk show byla rovněž využita faktorová analýza. Jako ukazatel pro tuto analýzu (výpočet individuálních faktorů) byly použity odpovědi na otázky reprezentované v oddílu dotazníku „C“ (viz tabulka 6). Jejich seznam je uveden v grafu 3.

Tabulka 6: Počet uvažovaných faktorů u jednotlivých moderátorů a sumarizovaná míra vysvětleného rozptylu (část C)

Jméno moderátora	Počet faktorů	Vysvětlený rozptyl (%)
Jan Kraus	4	61,2
Halina Pawlowská	4	63,1
Marek Eben	4	66,3
Libor Bouček	4	64,3
Andrej Malachov	2	52,5
Lolita Miljavskaja	2	60,4
Vladimír Molčanov	3	64,4
Lika Kremerová	4	64,2

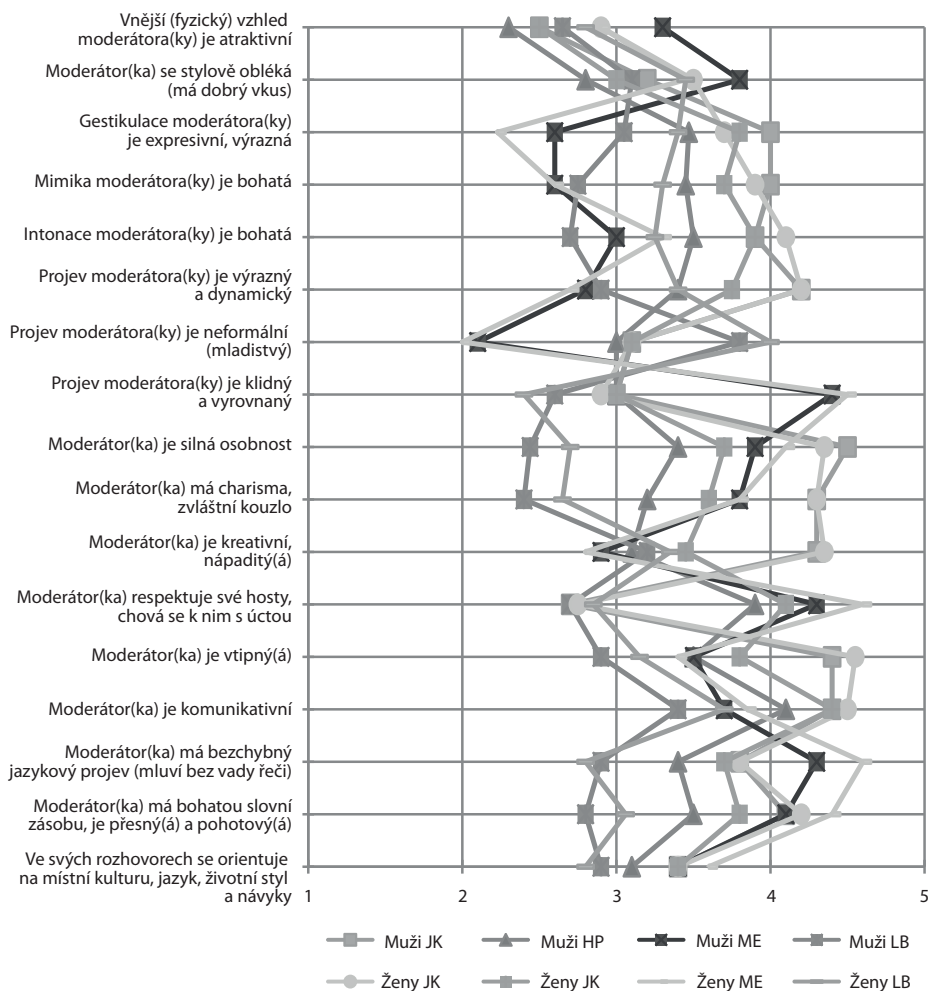
Pro nedostatek místa přinášíme pouze jednu ukázkou výsledků analýzy, tentokrát pro H. Pawlowskou (tabulka 7). První faktor vysvětluje 21,4% celkové variability souboru pro-

Tabulka 7: Hodnocení komunikační strategie Haliny Pawlowské (rotovaná matice faktorových zátěží v SPSS)

Položky	Faktory			
	1	2	3	4
HPC 1 Vnější (fyzický) vzhled moderátora(ky) je atraktivní	0,175	0,176	0,757	-0,012
HPC 2 Moderátor(ka) se stylově obléká (má dobrý vkus)	0,152	0,122	0,797	0,146
HPC 3 Gestikulace moderátora(ky) je expresivní, výrazná	0,081	0,773	0,185	0,135
HPC 4 Mimika moderátora(ky) je bohatá	0,188	0,712	0,255	0,140
HPC 5 Intonace („barva“ hlasu, rychlost, plynulost, tón, síla hlasu, pomlky) moderátora(ky) je bohatá	0,208	0,719	0,200	0,246
HPC 6 Projev moderátora(ky) je výrazný a dynamický	0,238	0,771	0,115	0,043
HPC 7 Projev moderátora(ky) je neformální (mladistvý)	0,149	0,504	-0,204	-0,180
HPC 8 Projev moderátora(ky) je klidný a vyrovnaný	0,271	-0,402	0,353	0,409
HPC 9 Moderátor(ka) je silná osobnost	0,730	0,210	0,230	0,142
HPC 10 Moderátor(ka) má charisma, zvláštní kouzlo	0,659	0,267	0,416	-0,108
HPC 11 Moderátor(ka) je kreativní, nápaditý(á) (neustále improvizuje)	0,729	0,303	0,270	-0,181
HPC 12 Moderátor(ka) respektuje své hosty, chová se k nim s úctou	0,623	-0,205	-0,025	0,275
HPC 13 Moderátor(ka) je vtipný(á)	0,780	0,273	0,097	0,076
HPC 14 Moderátor(ka) je komunikativní	0,630	0,300	0,064	0,239
HPC 15 Moderátor(ka) má bezchybný jazykový projev (mluví bez vad řeči)	0,294	0,081	0,112	0,687
HPC 16 Moderátor(ka) má bohatou slovní zásobu, je přesný(á) a pohotový(á)	0,420	0,098	0,044	0,616
HPC 17 Ve svých rozhovorech se orientuje na místní kulturu a jazyk, stejně jako místní životní styl a životní návyky	0,003	0,165	-0,006	0,770

měnných. Naznačené ukazatele nám charakterizují zejména osobnostně-psychologické vlastnosti moderátora talk show (viz graf 3). Tento faktor lze označit jako „Osobnostní vlastnosti moderátorky (obecně)“.

Podle názoru respondentů obou pohlaví Halina Pawłowska respektuje své hosty, je vtipná a komunikativní a je silná osobnost. Kromě toho má podle dotazovaných daná moderátorka bohatou slovní zásobu a je přesná a pohotová.

Graf 3: Sada proměnných zpracovaných při faktorové analýze⁷

V odpovědích na otázku HPC 10 (*Moderátor(ka) je kreativní, nápaditý(á)*) větší počet respondentů volí varianty 4 a 5, souhlasí s tvrzením, že Halina Pawłowska má charisma

⁷ V tomto grafu jsou také označené průměrné hodnoty v odpovědích mužů a žen na každou otázku v hodnocení komunikačních strategií každého ze čtyř českých moderátorů: Jana Krause (JK), Haliny Pawłowské (HP), Marka Ebena (ME), Libora Boučka (LB).

a zvláštní kouzlo. Kromě toho, v odpovědích na otázku HPC 11 volí velký počet dotazovaných varianty 4 a 5, ve větší nebo menší míře souhlasí s tvrzením, že moderátorka Halina Pawłowska je kreativní, nápaditá (viz graf 3).

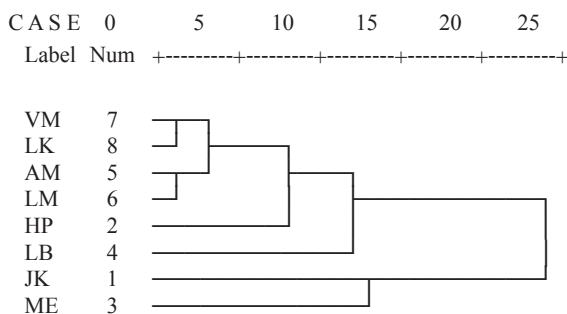
Srovnání komunikačních strategií moderátorů talk show⁸

Pro srovnání a podrobnější profilování komunikačních strategií průvodců českými a kyrgyzskými talk show byla aplikována shluková (klastrová) analýza a také opakovaně využitá analýza faktorová.

Shluková analýza

V rámci zjišťování diferencí a podobností mezi komunikačními strategiemi jednotlivých televizních moderátorů byla provedena shluková analýza, která měla za cíl odhalit blízkost, resp. podobnost projevů českých a kyrgyzských moderátorů. Analýza vycházela z údajů prezentovaných průměry v odpovědích mužů a žen na otázky uvedené v blocích dotazníku „B“ (viz tabulka 8) a „C“ (viz tabulka 9).

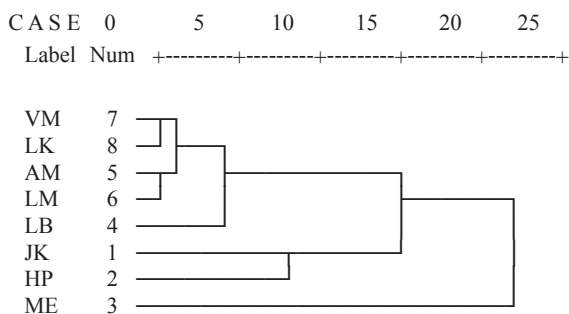
Největší blízkost byla v obou případech nalezena v rámci sledovaných ukazatelů mezi moderátory kyrgyzských talk show (klastry prezentující hodnocení kyrgyzských moderátorů se shlukují v druhém kroku). Shluky prezentující hodnocení moderátorů českých talk show se vytvářejí v dalších krocích a jednotlivé případy jsou již od sebe dosti vzdálené (hodnocení moderátorských strategií českých průvodců televizními pořady vykazují větší množství odlišností jak mezi sebou, tak i ve srovnání s kyrgyzskými moderátory). Výše popsaná shluková analýza potvrdila náš předpoklad o tom, že čeští respondenti vykazují ve svém hodnocení komunikačních strategií televizních moderátorů větší distinktivitu než kyrgyzští dotazovaní (viz grafy 4, 5).

Graf 4: Hierarchická shluková analýza, metoda Average Linkage (Between Groups), dendrogram (blok „B“)⁹

⁸ Autorka studie se rozhodla udělat toto srovnání na základě toho, že v průběhu analýzy (vytvoření individuálních profilů) bylo zjištěno, že čeští a kyrgyzští respondenti mají tendenci hodnotit moderátorské projevy pomocí stejných kategorií. Vzhledem k tomu, že máme k dispozici jenom výše uvedená data, toto řešení je jediné možné pro srovnání hodnocení komunikačních strategií moderátorů českých a kyrgyzských talk show.

⁹ Moderátoři, resp. moderátorské strategie propojené svislou čarou vykazaly blízkost v rámci provedené shlukové analýzy na základě vybraných ukazatelů. Čím vyšší je číselná hodnota na škále v horní části dendrogramu, tím větší odlišnost byla zjištěna v případě hodnocení strategií televizních moderátorů.

Graf 5: Hierarchická shluková analýza, metoda Average Linkage (Between Groups), dendrogram (blok „C“)

Faktorová analýza všech škál sémantického diferenciálu

Ve faktorové analýze všech dat zjištěných v České republice a Kyrgyzstánu byl zkoumán seznam 17 ukazatelů. Výsledkem analýzy byla základní popisná statistika vstupních ukazatelů, vypočtené komunality vstupních ukazatelů, vypočtená vlastní čísla a úroveň vysvětleného rozptylu manifestních proměnných vysvětlených latentními faktory. Odvozena byla faktorová matice zátěží a rotovaná faktorová matice zátěží. Na jejich základě bylo provedeno vyhodnocení výsledků faktorové analýzy (viz tabulka 8).

Hodnota celkově vysvětlené variability je 90,2%. Tento výsledek lze brát jako velmi dobrý a lze tedy prohlásit, že byl brán v úvahu dostatečný počet faktorů (vynecháním ostatních faktorů bylo ztraceno zanedbatelné množství informací).

První faktor vysvětluje 37,2% celkové variability souboru proměnných. Položky dosahující vysokých faktorových zátěží v tomto faktoru charakterizují profesní dovednosti průvodců televizními pořady a jejich psychologické vlastnosti. Tento faktor lze označit jako „*Profesně dovednostní + psychologické vlastnosti moderátora*“ (viz tabulka 8). Vzhledem k tomu, že v tomto faktoru má položka B10 (Zaměřený(á) na sebe – Zaměřený(á) na druhé) vysokou negativní zátěž, je tento faktor polarizován. V tomto případě platí předpoklad, že čím více je moderátor(ka) zaměřený(á) na sebe, tím je v menší míře tento průvodce televizním pořadem „profesionální“.

Druhý faktor vysvětluje 30,9% celkové variability souboru proměnných. Naznačené ukazatele nám charakterizují zejména celkový dojem projevu moderátora a také jeho (její) kulturní příslušnost (viz graf 6). Tento faktor lze označit jako „*Sympatie publika – kulturní příslušnost moderátora*“ (viz tabulka 8).

Třetí faktor vysvětluje 22,1% celkové variability souboru proměnných. Položky dosahující vysokých faktorových zátěží nám charakterizují zejména sociální postavení moderátora (viz tabulka 8). Tento faktor lze označit jako „*Sociální zaměření moderátora*“. Vzhledem k tomu, že v tomto faktoru má položka B7 (Hodný(á) – Zlý(á)) a B15 (Obvyčejný(á) – Neobvyklý(á)) vysokou negativní zátěž, je tento faktor ambivalentní. Z toho vyplývá, že v tomto případě platí předpoklad, že čím bohatší je z pohledu respondentů moderátor, tím je tento průvodce televizním pořadem v menší míře považován za obyčejného a hodného.

Tabulka 8: Rotovaná matice faktorových zátěží (data obou republik)¹⁰

Položky	Faktory		
	1	2	3
B 1 Profesionál – Amatér	0,870	0,370	0,096
B 2 Dobrý(á) – Špatný(á)	0,855	0,480	0,045
B 3 Silný(á) – Slabý(á)	0,805	0,436	0,279
B 4 Autorita – Kamarád(ka)	0,960	0,018	0,173
B 5 Rychlý(á) – Pomalý(á)	0,395	-0,125	0,840
B 6 Stálý(á), stabilní – Přizpůsobivý(á)	0,769	0,075	-0,572
B 7 Hodný(á) – Zlý(á)	0,229	0,652	-0,699
B 8 Příjemný(á) – Nepříjemný(á)	0,467	0,752	-0,437
B 9 Český(á) (kyrgyzský(á)) – Světový(á)	0,230	0,878	0,177
B10 Zaměřený(á)na sebe – Zaměřený(á)na druhé	-0,704	-0,209	0,453
B 11 Bohatý(á) – Chudý(á)	-0,197	0,330	0,781
B 12 Blízký(á) – Vzdálený(á)	0,498	0,823	0,093
B 13 Sympatický(á) – Protivný(á)	0,599	0,705	0,055
B 14 Přátelský(á) – Nafoukaný(á)	0,515	0,813	-0,170
B 15 Obyčejný(á) – Neobvyklý(á)	-0,147	-0,237	-0,929
B 16 Chytrý(á) – Hloupý(á)	0,876	0,454	-0,083
B 17 Lidový(á) – Aristokratický(á)	-0,041	0,809	0,406

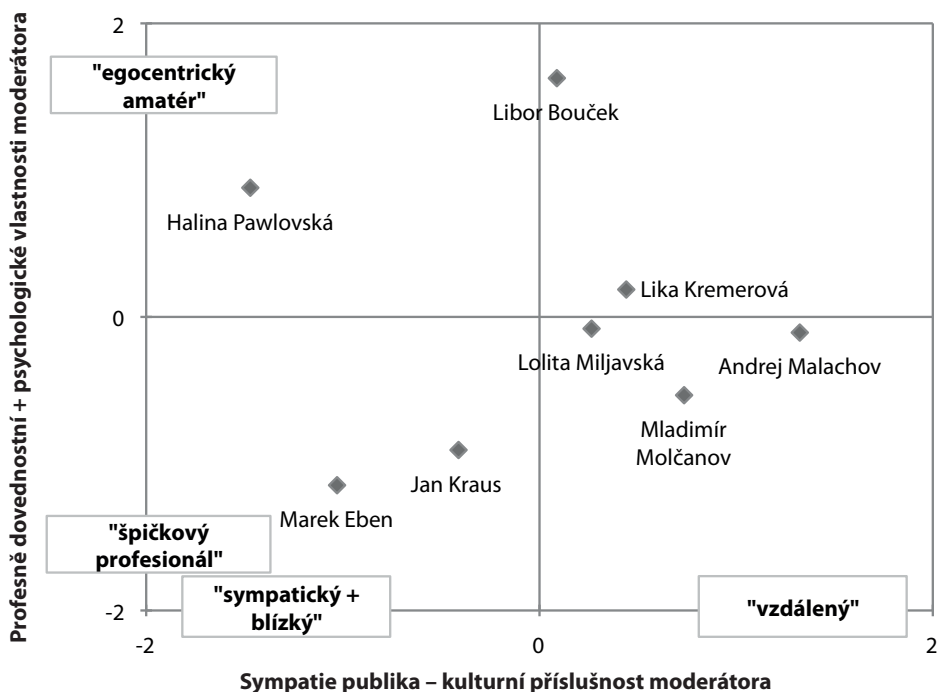
Graf rozložení moderátorů podle faktorových skóre nám ukazuje, že v případě hodnocení moderátorů českých talk show je zjištěn větší rozptyl než v případě hodnocení moderátorů kyrgyzských pořadů.

Z hlediska profesionality moderátoři Jan Kraus a Marek Eben více odpovídají charakteristikám „profesionál“ a „autorita“, Halina Pawlowská a Libor Bouček korespondují s položkami „amatér“, „kamarád“. Co se týče moderátorů kyrgyzských pořadů, Andrej Malachov a Lolita Miljavská zapadají v hodnocení ze strany respondentů pod položku „neutrální“, Vladimír Molčanov odpovídá ve větší míře charakteristikám „profesionál“ a „autorita“, Lika Kremerová je hodnocena jako „amatér“ a „kamarádka“ (viz graf 6).

Ve fakturu „*Sympatie publika – kulturní příslušnost moderátora(ky)*“ je uspořádání osobností následující: Marek Eben a Halina Pawlowská jsou podle představ respondentů více sympatičtí a čeští. Jan Kraus se podle hodnocení respondentů blíží k položce „neutrální“, přesto v určité míře také ve svých charakteristikách odpovídá položkám „sympatický“ a „český“. Libor Bouček v těchto faktorech obsazuje střední pozici (podle hodnocení respondentů zapadá pod položku „neutrální“). Kyrgyzští (ruští) moderátoři(ky) Andrej Malachov, Vladimír Molčanov, Lika Kremerová a Lolita Miljavskaja odpovídají ve větší nebo menší míře charakteristikám „protivný“, „světový“ ve smyslu

¹⁰ Jsme si vědomi toho, že v daném případě se objevují položky, které dosahují vysokých skóre v prvním a ve druhém faktoru. Nicméně, pokládáme dané řešení za optimální z hlediska prosté struktury.

relativním, jako odchylka od průměru. Přičemž Andrej Malachov v tabulce zaujímá pozici, která dost jasně ukazuje na to, že z hlediska dotazovaných tento moderátor odpovídá výše označeným charakteristikám. Tedy když je poloha ostatních průvodců televizními pořady blízká středu, znamená to, že tito moderátoři(ky) jsou často hodnoceni položkou „průměrní“ (viz graf 6). Zakotvení tohoto systému souřadnic je ovšem poněkud virtuální, hodnocení kyrgyzských moderátorů bylo spíše jen o něco zdrženlivější, místy méně vyhraněné.

Graf 6: Rozložení moderátorů podle faktorových skóre¹¹

Faktorová analýza verbálních a neverbálních charakteristik projevů moderátorů

Ve faktorové analýze dat získaných v České republice a Kyrgyzstánu byl zkoumán blok 17 proměnných v části „C“ (viz tabulka 9). Hodnota celkově vysvětlené variability je 92,3%. Přitom první faktor vysvětluje 47,3% celkové variability souboru proměnných. Položky dosahující vysokých faktorových zátěží v tomto faktoru charakterizují zejména specifiku neverbálního projevu průvodců televizními pořady. Tento faktor lze označit jako „*Neverbální projev moderátora(ky)*“ (viz tabulka 9).

¹¹ Záporné hodnoty faktorových skóre odpovídají položkám umístěným v levé části sémantického diferenciálu (profesionál, autorita, sympatický atd.), ty kladné prezentují tvrzení protikladná položkám označeným výše (amatér, kamarád, protivný atd.).

Vzhledem k tomu, že v tomto faktoru má položka C1 (Vnější (fyzický) vzhled moderátora(ky) je atraktivní) vysokou negativní zátěž, je tento faktor ambivalentní. Z toho vyplývá, že v tomto případě platí předpoklad, že čím expresivnější je neverbální projev moderátora(ky), tím méně je jeho (její) vnější (fyzický) vzhled atraktivní (viz tabulka 9).

Druhý faktor vysvětluje 36,8 % celkové variability souboru proměnných. Naznačené ukazatele nám charakterizují zejména specifiku verbálního projevu moderátora(ky) a také jeho (její) osobnostně-psychologické vlastnosti. Tento faktor lze označit jako „*Verbální projev – osobnostní vlastnosti moderátora(ky)*“.

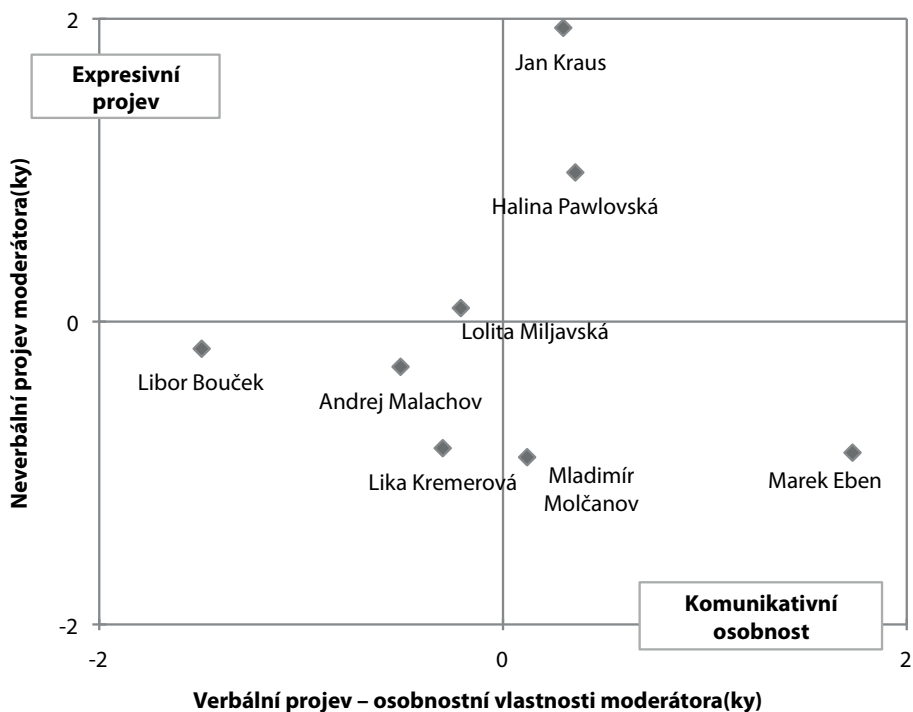
Tabulka 9: Rotovaná matice faktorových zátěží v SPSS

Položky	Faktory		
	1	2	3
C 1 Vnější (fyzický) vzhled moderátora(ky) je atraktivní	-0,851	0,026	0,101
C 2 Moderátor(ka) se stylově obléká (má dobrý vkus)	-0,088	0,234	0,963
C 3 Gestikulace moderátora(ky) je expresivní, výrazná	0,834	-0,454	-0,203
C 4 Mimika moderátora(ky) je bohatá	0,974	-0,124	-0,125
C 5 Intonace („barva“ hlasu, rychlost, plynulost, tón, síla hlasu, pomlky) moderátora(ky) je bohatá	0,953	0,252	-0,032
C 6 Projev moderátora(ky) je výrazný a dynamický	0,980	-0,135	-0,018
C 7 Projev moderátora je neformální (mladistvý)	0,378	-0,865	0,156
C 8 Projev moderátora(ky) je klidný a vyrovnaný	-0,351	0,908	0,209
C 9 Moderátor(ka) je silná osobnost	0,538	0,796	0,067
C 10 Moderátor(ka) má charisma, zvláštní kouzlo	0,605	0,727	0,047
C 11 Moderátor(ka) je kreativní, nápaditý(á) (neustále improvizuje)	0,943	-0,101	0,164
C 12 Moderátor(ka) respektuje své hosty, chová se k nim s úctou	-0,290	0,758	-0,067
C 13 Moderátor(ka) je vtipný(á)	0,906	0,357	0,061
C 14 Moderátor(ka) je komunikativní	0,855	0,326	0,226
C 15 Moderátor(ka) má bezchybný jazykový projev (mluví bez vad řeči)	0,065	0,955	0,278
C 16 Moderátor(ka) má bohatou slovní zásobu, je přesný(á) a pohotový(á)	0,374	0,889	0,248
C 17 Ve svých rozhovorech se orientuje na místní kulturu a jazyk, stejně jako místní životní styl a životní návyky	0,450	0,800	0,307

V druhém faktoru má položka C7 (Projev moderátora je neformální (mladistvý)) vysokou negativní zátěž. V tomto případě platí předpoklad, že čím neformálnější je projev moderátora(ky), tím méně odpovídá tento (tato) průvodce (průvodkyně) televizní talk show ostatním charakteristikám uvedeným v tomto faktoru.

Třetí faktor vysvětluje 8,1 % celkové variability souboru proměnných. Položku dosahující vysokých faktorových zátěží nám charakterizuje vkus (styl oblečení) moderátora. Tento faktor lze označit jako „*Vkus (styl oblečení) moderátora(ky)*“.

Graf rozložení moderátorů podle faktorových skóre nám ukazuje, že v případě hodnocení moderátorů českých talk show je zjištěn větší rozptyl než v případě hodnocení průvodců kyrgyzskými pořady.

Graf 7: Rozložení moderátorů podle faktorových skóru¹²

Ve faktoru „*Neverbální projev moderátora(ky)*“ je uspořádání televizních moderátorů následující: Jan Kraus a Halina Pawłowska mají podle představ respondentů ve větší nebo menší míře expresivní neverbální projev. Přičemž moderátor Jan Kraus má mnohem expresivnější neverbální projev než ostatní sledovaní moderátoři. Naopak Libor Bouček a Marek Eben nejsou výrazní ve svém neverbálním projevu. Co se týče kyrgyzských moderátorů, Lika Kremerová, Vladimír Molčanov a Andrej Malachov nemají podle hodnocení dotazovaných expresivní neverbální projev. Naopak Lolita Miljvskaja má nejspíše výrazný neverbální projev. Pokud se v tomto faktoru výše uvedení moderátoři nacházejí blíže ke střední pozici, ukazuje to na to, že v odpovědích na otázky obsažené v tomto faktoru převažuje při hodnocení neverbálních projevů daných televizní „hvězd“ celková tendence k průměru (viz graf 7).

Co se týče verbálních charakteristik moderátorů, je v tomto případě, podle hodnocení respondentů, jazykový projev průvodců televizními pořady Jana Krause, Haliny Pawłowské a Marka Ebena více klidný, vyrovnaný a bezchybný. Přičemž jazykový styl Marka Ebena se odlišuje maximální „formalitou“ ve smyslu vytříbenosti, kultivovanosti a dodržování pravidel. Kromě toho tito moderátoři jsou ve svých rozhovorech orientovaní spíše na českou kulturu. Naopak jazykový projev Libora Boučka je neformální a ve svých rozhovorech se tento moderátor na českou kulturu neorientuje. Co se týče

¹² Kladné hodnoty faktorových skóru odpovídají pozitivní odpovědi (souhlasu s tvrzením) na tvrzení uvedená v oddílu „C“.

moderátorů kyrgyzských pořadů, Andrej Malachov, Lolita Miljavská a Lika Kremerová jsou ve svém neverbálním projevu spíše neformální a ve svých rozhovorech jsou tito moderátoři spíše kosmopolitně orientovaní. Vladimír Molčanov má podle dotazovaných klidný a vyrovnaný jazykový projev a je spíše zaměřen na „místní“ (kyrgyzskou) kulturu. Přesto v tomto faktoru všichni kyrgyzští moderátoři obsazují pozici, která je blízká nulovému bodu. To znamená, že velký počet respondentů v odpovědi na otázky obsažené v tomto faktoru volí při hodnocení verbálního projevu kyrgyzských moderátorů položku „neutrální“ (viz graf 7).

Závěry

Naše analýza prokázala, že percepce televizního projevu je ovlivněna jak pohlavím a kulturním zázemím (studovaným oborem) samotného diváka, tak i celkovou image moderátora televizního pořadu. Kromě toho hraje u televizního diváka (v našem případě u mladého publika) v procesu formování představ o určité televizní osobnosti významnou roli nejen viditelná (formální) stránka moderátorského projevu, resp. verbální a neverbální chování, ale také jeho osobnostní charakteristiky (profesionalita, kulturní zaměření, individuálně psychologické charakteristiky atd.).

Pro detailnější prezentaci výsledků našeho výzkumu se obrátíme k předpokladům, které posloužily jako základ pro naše bádání:

1. Jednotliví moderátoři talk show používají mnohovrstevný jazyk i různý poměr verbálních a neverbálních složek

Vzhledem k tomu, že všichni moderátoři prezentovaní v našem výzkumu jsou průvodci televizními talk show (žánr organizovaný kolem rozhovoru a na něm zcela vystavěný) a mají za cíl oslovit co největší množství diváků, všechny výše uvedené televizní osobnosti používají ve svém rozhovoru mnohovrstevný jazyk (pohybují se v neutrální jazykové rovině až v rovině hovorové). Kromě toho se od sebe liší jak čeští, tak i kyrgyzští moderátoři a moderátorky svým neverbálním a verbálním projevem (např. intenzitami svých verbálních a neverbálních projevů).

2. Zvláštní distinktivní význam má neverbální komunikace a celkový image moderátora

V průběhu našeho výzkumu se osvědčilo to, že jsme se nedrželi jenom viditelné (formální) stránky moderátorského projevu, ale také uvažovali o tom, jaký vliv mají osobnostní vlastnosti moderátora na proces vytvoření jeho celkové image. Naše analýza ukázala, že v procesu formování představ o televizní osobnosti hraje významnou roli nejen určité technické aspekty projevů (resp. neverbální chování), ale také takové osobnostní charakteristiky jako profesionalita, kulturní zaměření, individuálně psychologický profil atd. Proto je o neverbální komunikaci možné uvažovat jako o jedné ze součástí celkové image moderátora, nikoliv jako o „rozhodující složce“, podle které divák určuje individuální povahu televizní osobnosti.

3. Styl komunikace se přizpůsobuje formátu a publiku, studenti budou diferencovaně posuzovat jednotlivé styly

Možnost vytváření nějaké obecnější typologie televizních moderátorů je limitována formátem žánru (a specifikou vzorku respondentů). Přesto se jako úspěšná osvědčila úvaha o tom, že televizní moderátoři používají odlišné komunikační strategie v rámci konkrétního žánru, což slouží jako základ pro vytvoření individuální image.

4. Percepce moderátora je ovlivněna pohlavím, studovaným oborem a věkem

Naše analýza ukázala, že percepce moderátora televizní talk show je v určitém ohledu ovlivněna jak pohlavím a věkem, tak i studovaným oborem. V tomto případě je důležité říci, že počet odlišností vyskytujících se v hodnocení jednotlivých strategií a podmíněných výše uvedenými sociálními charakteristikami je závislý na specifice projevů určitého moderátora. Například v případě hodnocení komunikačních strategií moderátorů Marka Ebena a Vladimíra Molčanova (styl těchto moderátorů se odlišuje maximální „formalitou“ ve smyslu vytržebnosti, kultivovanosti a dodržování pravidel) se rozdíly v posudcích respondentů (podle pohlaví, oboru a věku) skoro nevyskytují. A naopak v případě hodnocení komunikačních strategií české moderátorky Haliny Pawlowské a ruské průvodkyně televizním pořadem Lolity Miljavské se vyskytuje dost velký počet rozdílů podmíněných sociálním postavením samotného diváka.

5. Percepce moderátorů v ČR a KR vykazuje jak podobnosti, tak významné interkulturní odlišnosti

Faktorová analýza dat získaných v České republice a Kyrgyzstánu ukázala, že jak čeští, tak i kyrgyzští respondenti mají tendence hodnotit televizní moderátorský projev podobným způsobem (podle určitého schématu). Výsledkem faktorové analýzy sémantického diferenciálu bylo zjištění, že v analyzovaných datech hodnocení čtyř moderátorů českých talk show a čtyř moderátorů kyrgyzských (ruských) talk show se objevují tři základní faktory, kterými jsou: 1. „Profesní dovednosti – psychologické vlastnosti moderátora“, 2. „Sympatie publika – kulturní příslušnost moderátora“, 3. „Sociální zaměření moderátora“. Co se týká hodnocení verbálních a neverbálních specifik projevů českých a kyrgyzských moderátorů, s pomocí faktorové analýzy odpovědí na otázky uvedené v oddílu „C“ bylo stanoveno, že verbální a neverbální charakteristiky moderátorů se také rozpadají na tři významné faktory, jimiž jsou: 1. „Neverbální projev moderátora(ky)“, 2. „Verbální projev – osobnostní vlastnosti moderátora(ky)“, 3. „Vkus (styl oblečení) moderátora(ky)“.

Nicméně shluková analýza, která také vycházela z údajů prezentovaných průměry v odpovědích mužů a žen na otázky uvedené v blocích dotazníku „B“ a „C“, ukázala, že čeští respondenti ve svém hodnocení komunikačních strategií televizních moderátorů vykazují větší distinktivitu než dotazovaní kyrgyzští. Klastry prezentující hodnocení kyrgyzských moderátorů se shlukují v druhém kroku. Shluky prezentující hodnocení moderátorů českých talk show se vytvářejí v dalších krocích a jednotlivé případy jsou od sebe

již dost vzdálené (hodnocení moderátorských strategií českých průvodců televizními pořady vykazuje větší množství odlišností jak mezi sebou, tak i ve srovnání s kyrgyzskými moderátory).

V tomto případě je také možné učinit závěr, že komunikační strategie moderátorů kyrgyzských (ruských) talk show jsou si dosti podobné, a proto mají respondenti tendenci hodnotit je pomocí stejných kategorií. Avšak kvalitativní analýzy talk show ukázaly, že kyrgyzští (ruští) moderátoři často používají odlišné prvky komunikační strategie pro vytvoření své individuální image. Proto autorka studie preferuje vycházet při svých závěrech z první výše uvedené hypotézy.

6. Míra popularity může ovlivňovat selektivitu percepce

V hodnocení komunikačních strategií českými a kyrgyzskými respondenty existuje tendence, která může být popsána pomocí následujícího tvrzení: „Čím větší popularitu má moderátor televizního pořadu, tím méně distinktivní je publikum v hodnocení jeho celkového dojmu.“ Výše uvedená tendence se výrazněji projevuje u kyrgyzských respondentů.

Faktorová analýza dat ukázala, že při hodnocení respondentů jsou komunikační strategie Vladimíra Molčanova a Liky Kremerové vnímány s větší distinktivitou (objevují se tři až čtyři faktory), než tomu je v případě vnímání verbálních a neverbálních projevů Andreje Malachova a Lolity Miljavské (objevují se jenom dva faktory). Při hodnocení moderátorské strategie posledních dvou průvodců televizními pořady dotazovaní posuzují jenom celkový synkretický dojem. Andrej Malachov a Lolita Miljavskaja mají podle výsledků dotazování větší popularitu než Vladimír Molčanov a Lika Kremerová.

Čeští respondenti jsou distinktivnější při hodnocení komunikační strategie Haliny Pawlowské, Marka Ebena a Libora Boučka (první faktor vysvětluje jenom 16 % až 22 % variance) než při hodnocení projevu Jana Krause (první faktor vysvětluje 33 % variance). Jan Kraus má podle výsledků dotazování větší popularitu než ostatní tři televizní moderátoři.

Závěrem je také nutné podotknout, že výše uvedené závěry jsou platné v kontextu analýzy provedené autorkou této studie. Pro ověření toho, zda naše hypotézy platí pro populace jiných věkových kategorií a v případě analýzy moderátorských strategií televizních osobností angažovaných v jiných televizních žánrech, je zapotřebí provést další výzkumy, což v našem případě nebylo možné realizovat. Ovšem samo ověření vhodnosti vyvinuté metodiky považujeme za nezanedbatelný přínos našeho výzkumu.

LITERATURA

- Broadcasting. 2007. „Самыми популярными телеканалами в столице Кыргызстана по итогам июля 2007 года стали НБТ, Первый канал и Пирамида.“ [online]. Broadcasting, c2003–2008 [cit. 21. 2. 2008]. Dostupné z: <http://broadcasting.ru/newstext.php?news_id=33323>.
- Croteau, D., Hoynes, W. 2002. *Media Society: Industries, Images and Audiences*. London: Pine Forge Press.
- Čmejrková, S. 2000a. „Humor v české reklamě.“ Pp. 305–312 in K. Gajdova (ed.). *Swiat humoru*. Opole: Uniwersytet Opolski.
- Čmejrková, S. 2000b. „Reklama a intertextualita aneb ‚Vlasy dělají člověka.‘“ Pp. 117–136 in K. Gajdova (ed.). *Stylistika IX (Česká stylistika)*. Opole: Uniwersytet Opolski.

- Čmejrková, S. 2006. „Čeština mediální: mluvená a psaná.“ Pp. 47–36 in J. Hasil (ed.). *Přednášky z XLIX. běhu letní školy slovanských studií*. Praha: FF UK.
- Harazim, A. 2006. „Top 5: Nejlepší čeští televizní moderátoři“ [online]. XAtlas, c1996–2009 [cit. 2. 2. 2008]. Dostupné z: <<http://www.predni.centrum.cz/tema/95589-5-nejlepsi-cesti-televizni-moderatori.aspx.htm>>.
- Hoffmanová, J., Müllerová, O. 2000. *Jak vedeme dialog s institucemi*. Praha: Academia.
- Holland, P. 1996. „When a Woman Reads the News.“ Pp. 195–200 in H. Baehr, A. Gray (eds.). *Turning it on: A Reader in Women and Media*. New York, London: Arnold, Martin's Press.
- Леонтьев, А. 1990. *На экране – человек*. Москва: Политиздат.
- Леонтьев, А. 1992. *Психология речевого воздействия*. Москва: Политиздат.
- McQuail, D. 1999. *Úvod do teorie masové komunikace*. Praha: Portál.
- Mesa, V. 2000. *Neverbální elementy v televizních politických pořadech: Diplomová práce*. Praha: Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy.
- Mediaresearch. 2007. „Top 10 – ČT1 (Dospělé 15+)“ [online]. ATO – Mediaresearch, c2007–2009 [cit. 2. 2. 2008]. Dostupné z: <<http://www.ato.cz/t10ct1.asp>>.
- Thompson, J. B. 2004. *Média a modernita: sociální teorie médií*. Praha: Karolinum.
- Vágner, I. 1997. *Televizní zprávy – psychický nátlak?* Praha: Argo.

SUMMARY

The main issue of the study is the perception of TV moderators' image by young audience. By means of qualitative content analysis of popular Czech and Kyrgyz TV moderators and questionnaire survey in the Czech Republic and Kyrgyzstan, the author demonstrates how the perception of the TV moderator image can be influenced by gender and cultural background of audience. Moreover, it was established that besides the visual aspects of TV presentation personal characteristics play a significant role in the process of formation of young audience opinion about the talk show moderator. In addition, a relationship between the evaluation of communication strategies and popularity of moderators was found together with the fact that Czech respondents are in their evaluation more distinctive than the Kyrgyz ones.

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE
PHILOSOPHICA ET HISTORICA 2/2011
STUDIA SOCIOLOGICA XVII

NEROVNOSTI A RIZIKA

Řídí: prof. PhDr. Hana Pátková, CSc. (předsedkyně),
doc. PhDr. Václav Marek, CSc. (tajemník), s redakční radou
Prorektor-editor: prof. PhDr. Ivan Jakubec, CSc.
Editor: doc. PhDr. Jiří Buriánek, CSc.
Recenzovali: doc. PhDr. Radomír Havlík, CSc., PhDr. Kazimír Večerka, CSc.
Grafická úprava Kateřina Řezáčová
Vydala Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum, Ovocný trh 3-5, 116 36, Praha 1
<http://cupress.cuni.cz>
Praha 2013
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vytiskla tiskárna Nakladatelství Karolinum
Vydání 1. Náklad 200 výtisků
ISBN 978-80-246-2222-4
ISSN 0567-8293
MK ČR E 18598

Objednávky přijímá Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze,
nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1 (books@ff.cuni.cz)

Distributed by books@ff.cuni.cz